ГАБРИЕЛА ЦАНЕВА

МИНАЛОТО В МЕН

**„Никоя вина не може да бъде забравена напълно,
докато съвестта си спомня за нея”**

Стефан Цвайг

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора или на издателство gabriell-e-lit.

© Габриела Цанева, автор
© Костадин Събев, художник
© Габриела Цанева, корица
© Издателство gabriell-e-lit, 2019, 2020
ISBN 978-619-7520-11-8 – pdf; електронно издание
ISBN 978-619-7520-12-5 – ePu; електронно издание
ISBN 978-619-7520-10-1 – печатно издание

ГАБРИЕЛА ЦАНЕВА

МИНАЛОТО В МЕН

документална повест

Издателство
gabriell-e-lit
София, 2019, 2020

На Цветана Стефанова Попкоева (Чалъкова)
и на всички мъртъвци без гробове

СЪДЪРЖАНИЕ

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР 9

ПЪРВА ЧАСТ 11

ПЪРВА ГЛАВА 13

ВТОРА ГЛАВА 23

ТРЕТА ГЛАВА 29

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА 44

ПЕТА ГЛАВА 54

ИЗ ОБВИНИТЕЛНО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СЛЕДСТВЕНО ДЕЛО №44/1951 ГОДИНА 61

ИЗ ОБВИНИТЕЛНО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СЛЕДСТВЕНО ДЕЛО № 44/1951 ГОДИНА 62

ШЕСТА ГЛАВА 64

СЕДМА ГЛАВА 70

ОСМА ГЛАВА 78

ДЕВЕТА ГЛАВА 87

ДЕСЕТА ГЛАВА 93

ВТОРА ЧАСТ 101

ЕДИНАЙСЕТА ГЛАВА 103

ДВАНАЙСЕТА ГЛАВА 105

ТРИНАЙСЕТА ГЛАВА 118

ЧЕТИРИНАЙСЕТА ГЛАВА 133

ПЕТНАЙСЕТА ГЛАВА 150

ШЕСТНАЙСЕТА ГЛАВА 152

СЕДЕМНАЙСЕТА ГЛАВА 168

ОСЕМНАЙСЕТА ГЛАВА 183

ДЕВЕТНАЙСЕТА ГЛАВА 190

ДВАЙСЕТА ГЛАВА 193

СЛЕД „МИНАЛОТО В МЕН" 195

СВОБОДАТА, ДА, ТЯ Е ВСИЧКО... 197

РЕЦЕНЗИЯ ЗА „ВРЕМЕТО" 200
ПЪРВА СРЕЩА 203
МИНАЛОТО В МЕН 204
С ИЗВЕСТЕН ПОДХОД ЗА НЕПОЗНАТ ЖИВОТ 206
ДА НАРУШИМ ГРОБНОТО МЪЛЧАНИЕ 207
ОНОВА, КОЕТО МОЖЕШЕ ДА СТАНЕ ТРЕТА ЧАСТ НА „МИНАЛОТО В МЕН" 210
ПО СЛЕДИТЕ НА ЕДНА БИОГРАФИЯ… 222
ЗА УБИТИТЕ ГЕРОИ... 225
МИНАЛОТО В МЕН 231
МИНАЛОТО В МЕН – ТРЕТО, ЮБИЛЕЙНО ИЗДАНИЕ 234
ПРИЛОЖЕНИЕ 240
ЗАКЛЮЧЕНИЕ 244
ИЗДАДЕНИ КНИГИ 245

Ние се качихме върху пиедестала на демокрацията и забравихме онези, които положиха костите си под този пиедестал.

Какво стана? Огледайте се:

Колко бърже избутахме от трибуните онези малцина, които вдигаха глас и преди...

Не ни е приятно, че докато ние кротко сме си мълчали - е имало хора, които са рискували ако не друго, поне спокойствието си, за да говорят истината.

Не ни е приятно тези хора да ни напомнят за нашия овчи позор...

Това е нищо. Ние забравихме - не, ние забравихме да си спомним, че тази свобода не ни е дар, че за нея са загинали не един, не двама...

Че не един, не двама изгниха по затворите и лагерите...

Не ни е приятно, че докато ние страхливо сме си живуркали, е имало хора, които са се сражавали с оръжие в ръка и са дали живота си за тази свобода.

Не ни е приятно тези хора да ни напомнят...

Но време е да прекрачим нашите гузни съвести и да проговорим с ясни сърца. Ако нямаме мъжеството да увековечим имената на тези хора - нека кажем поне две добри думи за тях.

Тази книга е опит да се наруши това дълго гробно мълчание.

Стефан ЦАНЕВ
1991

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Родена съм в Русе на 16 юни 1964 година. Майка ми е учителка по литература, баща ми – по математика. Учители е имало в рода ми дотам, докъдето стига кратката ни родова памет.

За първи път се сблъсках със злото в нашия свят случайно. Вторият ми сблъсък със света, в който живеех, беше закономерен – тръгнах на училище. Тогава всеки малък човек започва да бъде вграждан в системата. Тогава започва да се гради моделът на Колектива... Залепиха пчелички в тетрадките на някои. На други – не. Започнахме да се намразваме, започнахме да трупаме пчелички. Внушено ни бе да искаме да приличаме на пчелички. Безлични работнички на Царицата-майка, на майката-Партия. Противопоставиха ни едни на други – не си вярвахме вече. Започнаха да се раждат доносници. Започнаха да се раждат лакеи. Противопоставихме се – едни на други.

Възцаха ни червените връзки. Започнаха да се раждат кариеристи... И учехме – литературата на Партията, историята на Партията, географията на Партията, биологията на Партията... Завършихме основното училище.

През 1978 година станах ученичка в Математическата гимназия (не е измислена математика на Партията). Започнах да пиша. През 1981 изпратих едно есе в списание „Родна реч“ – за България. Наградиха го, публикуваха го. Поискаха ми второ. Второто беше за мен. За безизходицата на „съвременния млад човек“. Казаха че е хубаво, но не го публикуваха – не можели от трибуната на тяхното списание да проповядват песимизъм. Изпратих откъс от един пътепис – откъсите от пътеписи не будят възражения... Завърших гимназия с диплома за програмист.

През 1982 станах студентка във Висшия химико-технологичен институт в София (не е измислена нито песимистична, нито оптимистична химия). Тук видях модела на тоталитарната система, изграден до съвършен-

ство. Тук започна тоталното ни обезличаване. Тук смазаха всичко човешко, оцеляло в нас... Продължих да пиша - като противоотрова на въздуха, който дишах.

През лятото на 1987 станах инженер-химик. С дипломата си бях никой. По силата на крепостното право бях длъжна да отида там, където съм „разпределена". По силата на същото крепостно право престоят ми в столицата ставаше незаконен – след деня на дипломирането ми.

През зимата на 1987 спечелих конкурс за аспирантура в катедрата, която завърших. През пролетта на 1988 бях вече редовен аспирант. Съчетавайки гимназиалното и университетското си образование правех дисертация на тема „Оптимизация на синтеза на..." Дните ме смазваха един след друг - еднакви. Почти бях престанала да пиша... Вестта за свалянето на Първия ми прозвуча като анекдот.

Присъствах на митинга на 18 ноември. И писах – за митинга, за нас... После ходех на всички опозиционни митинги, бдения, шествия. И пишех за тях. Някои от есетата ми бяха публикувани във „Век 21"...

Загубихме изборите. И в болката си започнахме да наричаме народа си „робски". Тогава започнах да пиша тази книга. За да се знае, че народът ни не е робски, защото с кръв е платил последната си глътка свобода.

декември 1990

ПЪРВА ЧАСТ

„КАТО НЕ НАКАЗВАМЕ И ДОРИ НЕ ПОРИЦАВАМЕ ЗЛОДЕИТЕ, НЕ ПРОСТО СЪХРАНЯВАМЕ ТЕХНИТЕ НИЩОЖНИ СТАРИНИ, НО И ПОДКОПАВАМЕ ЗА НОВИТЕ ПОКОЛЕНИЯ ВСЯКАКВИ ОСНОВИ НА СПРАВЕДЛИВОСТТА"

Александър Солженицин

ПЪРВА ГЛАВА

Събитията, които ще разкажа, са се случили през петдесетте години на XX-ти век, в България.

Сега, започвайки да пиша тази книга, аз все още не знам какво точно е станало тогава. Не знам, но се надявам да науча и да разкажа.

За мен всичко започна по времето, когато се учех да чета.

***

Беше горещ ден и пътят до гробището ме бе изморил. Едва ходех след баба и исках вече да сме стигнали до гроба. Бели каменни паметници. Някои бяха позеленели от времето и приличаха на кръстове. Други бяха нови. Стигнахме. Единственият черен гроб в гробището блестеше на слънцето като звездно небе. Спряхме. Баба извади изсъхналите цветя от вазата и сложи нови. Изскуба няколко стръка трева. Засричах имената, написани на черната плоча. Бащата, бабата и дядото на дядо ми. Не ги познавах и не ми беше мъчно за тях. Запалихме три свещи и тръгнахме. Продължихме сред белите гробове. Обърках се. Най-после баба спря пред един от тях. Как разбра точно пред кой да спре – не знаех. И за да се уверя, че не сме сбъркали, докато баба слагаше свежи цветя във вазата, аз зачетох имената върху бялата плоча. Имената на бабините родители – буква по буква ги намерих. Помнех бащата на баба. Един много, много стар дядо. Той беше все болен и мисля, че не ме познаваше. Но аз го познавах и ми беше мъчно за него. Затова поисках аз да му запаля свещичка. Да му свети – там, долу (или там, горе?!). Баба запали свещичката, аз я държах, помъчих се да я залепя на камъка. Защо задуха вятър в този горещ ден - не знам. Помня, че свещта ми угасна и баба пак я запали. Тя запали още две свещи. Първо помислих, че е заради вятъра – ако угасне ед-

ната, ще останат точно две – колкото трябва. После, когато видях трите трепкащи пламъчета, помислих, че баба е забравила за моята свещ. За да съм сигурна, че всичко е наред, попитах защо сме запалили три свещи за двама мъртъвци.

* * *

И баба заплака.

Не всеки ден човек може да види как баба му плаче. Сега бих казала, че съм била потресена - от сълзите в очите ѝ. Тогава сигурно не съм знаела тази дума. Тогава просто ми е било много, много мъчно. И сложих пухкавата си, малко мръсна и малко потна ръчичка върху все още гладката тогава бабина буза. „Бабо, защо плачеш?“ – съм попитала навярно. А тя, свлечена, седеше върху пръстта на гроба и каза: „За леля ти Ценка... плача...“ и продължи да плаче...

Трите свещи горяха върху гроба с двама мъртъвци.

Тогава за първи път чух името на леля Ценка. Най-малката бабина сестра. Не знам кога разбрах, че момичето от снимката на стената е тя, най-малката сестра. Винаги бях мислила, че това е баба на младини - толкова много си приличаха 20-годишното момиче и 55-годишната жена.

Баба плачеше, закрила лицето си с ръце. Дори тогава, едва научила се да чета, знаех, че така се плаче само за нещо, което е загубено завинаги. „Умряла ли е?“ – питам. А баба плаче и казва – „Убиха я...“

Тази дума на всяка възраст предизвиква грозни асоциации. И за мен слънцето угасна. Представих си черна нощ, кална и студена. Чух лай на кучета и вой на кукумявки. Гола поляна, криво дърво. През клоните му, през облаците – за миг се показва луната – голяма и кръгла и пак изчезва. Но вече е осветила черна кола, черни мъже и едно черно момиче. Вятърът вее, свири в сухите клони на дървото. Момичето тича, хлъзга се в калта, пада и става. А мъжете тропат с теж-

ки обувки. Черна нощ, вятър. И само бялото лице на момичето свети. После „те“ я убиват. Как точно става това – не знам.

Все още не знам. Мисля, че никой не знае. Никой, който би имал смелостта да разкаже. На светло, очи в очи – с баба.

Всъщност в детската ми представа същинско убийство нямаше. И понеже гроб също нямаше, и понеже труп също е нямало, тогава, 5-6-годишна, реших, че може би и смърт е нямало.

Не си вярвах много, но все пак… Баба плачеше и аз ѝ обещах, че един ден ще намеря сестра ѝ. Не си вярвах много. И все пак...

...Три свещи горят на гроб с двама мъртъвци...

* * *

Годините минаваха и аз бавно я намирах. От случайно дочут разговор, от някоя изпусната дума. Тя бавно излизаше от нищото. Двадесет и три годишна – завинаги. Подведена, излъгана, влюбена; героиня, лидер. За мен тя беше тайнствена личност.

И досега не съм я разбрала. В какво е вярвала, какво е искала, на какво се е надявала.

Но тогава, когато бях дете, за мен тя беше тайнствена личност, защото вече знаех, но не разбирах как тя, от небитието, можеше да влияе върху съдбата на хората, които са ѝ били близки. Защото още тогава, като дете, вече бях дочула, че заради нея майка ѝ умряла; че заради нея баща ѝ, онзи стар, стар дядо, когото познавах, но който не ме познаваше, е бил в Белене (още не знаех какво е Белене); че заради нея баба ми е болна; че заради нея татко е бил трудовак и е работил в оловно-цинкови мини (не знаех какво е оловно-цинкови мини)... че заради нея и аз трябва да мълча, за да не ме сполети нещастие...

... А трите свещи горят на гроба с двама мъртъвци...

* * *

Годините минаваха. Тя бавно излизаше от нищото. Ученичка в гимназията, в която учех. После – задочно осъдена на смърт. И предадена. Този факт научих преди няколко дни от баба. За предателя на Цветана Попкоева (Чалъкова) е била предвидена награда. А щом има награда за предателя, намира се и предател. 50 хиляди лева е струвала тя, бабината сестра. Много или малко, не мога да преценя колко е струвала съвестта на предателя. Защото държавата получава тялото на предадения и съвестта на предателя. За 50 хиляди лева „те“ са купили живота на тази, от която са се страхували. Съвестта ѝ е останала недостъпна за тях... Защото тя, бабината сестра, е била личност.

* * *

Убили са я „те“. За Първи май. Така каза баба. Просто и естествено - „убиха я за Първи май“. И си помислих – върбови клонки се кършат за Връбница. Яйца се варят и боядисват – за Великден. За Коледа се коли прасето. А за Първи май... Убиха я за Първи май…

Дете бях още тогава, когато разбрах, че докато ние, пионерите, достойна смяна на Партията, учим стихотворения и пеем песни за Първи май; докато нашите родители, славната работническа класа, резервът на Нашата Партия, се трудят и преизпълняват планове в чест на Първи май; докато всички ние, манифестирайки, славим деня на труда... други, най-верните, най-достойните синове на Партията, убиват в чест на Първи май.

Много години минаха от времето, когато на гърдите ми трептеше червената връзка, напоена с кръвта на героите. Много години минаха от времето, когато аз все пак с гордост носех тази връзка. Но през всичките тези години на първи май аз запалвах в съзнанието си три свещи върху гроба с двама мъртъвци.

И живеех. Вече без надежда, че някой ден ще намеря бабината сестра.

* * *

Рядко питах за нея. Само двама души можех да питам - татко и баба. Баба винаги плачеше и не исках да я разпитам. Аз – млада, груба, чужда, жива. Отдалечена във времето, все се препъвах в нейна-та болка, залитайки, пак наранявах. Баба плачеше. А татко мълчеше. Затворен и твърд, пропит от максимата „колкото по-малко знаеш, толкова по-добре".

Изстрадана максима. Научена отдавна, от нея. Защото тя пазела момчето на сестра си. Буен и непреклонен хлапак. Приятелите и братовчедите му, с две-три години по-големи от него, изгорели. Дълги години се влачели по лагери и затвори; после още по-дълги години били с тежки досиета. Той останал настрани, чист. Само три години казарма в мините и кариерите. И само чуждата сянка тежала в неговото досие. Останал „чист", неосъждан. Опазила го тя, със смъртната присъда. Опазила буйния хлапак. Колкото по-малко знаеш, толкова по-добре. И моят татко ме пазеше. Колкото по-малко знам, толкова по-добре. Защото той знае – нейната сянка тежи и в моето досие. Предава се по наследство. Като срамна болест. И само се надяваме, че с поколенията олеква и отровата й по-малко убива.

Човек живее в границите на свободата, която му определят „те".

***

Съществува в отреденото му пространство и бавно загива, осъзнал невъзможността да прекрачи границите му. А границите се стесняват, стесняват, оставяйки ти само правото да работиш, за да не умреш от глад. Правото да съществуваш без надежди, без стремежи. Без желание да живееш, защото знаеш - техен си. Техен си от рождението до смъртта.

А границите, в които имаш право да съществуваш се стесняват, стесняват. Притискат те, смачкват те. Изпълваш ги и се задушаваш.

Но „те“ не знаят, че границите на свободата не могат да се свиват безкрайно. Те не знаят, че кога-то границите се свият до точка и единствената алтернатива на свободата стане смъртта, тогава... вече не си техен.

Свободата, превърната в точка, чиято алтернатива е смъртта, става безкрайна. Тя пробива тяхното времепространство и те изхвърля в друга Вселена, където ставаш недосегаем.

Колко ли хора, в желанието си да ги впримчат, „те“ са изхвърлили в тази друга Вселена?

* * *

А тогава, преди почти един живот... В един студен зимен ден баба приготвяла сладкиши за двете си момчета. На улицата пред къщата спряла камионетка. Дядо излязъл навън. Видял колата и същия милиционер, който преди година арестувал брат му и племенника му. И дядо разбрал...

... Отивам при него, а той ми казва: „Ти не ми трябваш, извикай жена си“... Влизам вкъщи, баба ти меси. Като ме видя, изскочи навън, а милиционерът й казва да се облече – студено било…

Баба продължава да разказва, спокойна, далеч-на. Потънала в себе си. Недосегаема.

... Излязох, а навън студено, през февруари беше. Колата беше спряла отсреща, през улицата. Отвориха ми вратата. Тя – вътре, седи вързана. До нея имаше и едно момче, младо, и то вързано. Гледа ме и ми казва да не правим нищо на своя глава. Каза ми да се обадим на един човек, наш братовчед, заместник-окръжен прокурор беше… той щял да ни обясни какво да правим... Ходих при него - нищо. „Каквото е дробила, това ще сърба.“ А милиционерът разправяше, че може и да не я убият. Да обжалваме – предала

се без съпротива. Може и да не я убият... „Донесете ѝ дрехи“ – каза…

Разказва баба, потънала във времето. Стара е вече баба. И очите ѝ са стари - помътнели от годините и от сълзите.

Разказва баба как е ходила в Държавна сигурност да занесе дрехи и юрган на сестра си – да стопли детето, което е отгледала. Разказва баба как е чакала по коридорите, как е говорила със следователи и адвокати. „Не я бият, казал адвокатът, отдавна всичко се знае, няма какво да я питат.“ И нещо като усмивка има в очите на баба - не са мъчили детето, което е отгледала. А дядо тихо мърмори: „Те там бият, и без да питат, бият.“ Но тя не го чува и се усмихва…

... Като беше в гимназията, водех я по вечеринки. Тогава така беше - момичетата ходеха с придружител. Младежи - смеят се, приказват, танцуват. А после почват да спорят - „ремса, земса, ремса, земса.“ И се карат. И тя... Знаела ли съм, че така ще стане...

Разказва баба, а в очите ѝ има тревога. И знам, тревогата ѝ е за мен. „И сега е така, като тогава - всичко може да стане.“ Аз ѝ се усмихвам, не вярвам. Не вярвам, че сега е като тогава. Не вярвам, че сега може да има насилие, не вярвам...

Защото днес живея. Днес, когато демокрацията се възражда, а не тогава, когато е загивала.

* * *

Баба ме гледа със старите си очи. И от тях потичат сълзи, както тогава, преди 20 години, на гробището. Само сълзите вече не се стичат по бузите. Те лъкатушат и се губят в бръчките. „Изгоря ми душата... веднъж вече изгоря.“

И очите ѝ пресъхват и продължава да говори: „Пари искат да ми дават за нея. Не им ща парите. Сестра ми да върнат.“

С 50 хиляди лева преди 40 години са купили една продажна съвест. Срещу 50 хиляди лева са получили живота ѝ. Сега с 15 хиляди лева искат да купят спокойствие за нечистите си съвести. С пари искат да измият пролятата кръв. С пари искат да заплатят осакатените човешки съдби.

С пари искат да измият позора на лагерите си, на тайните нощни убийства, на земята ни, разорана от гробове и на гробовете без мъртъвци. С пари искат да купят чистота за престъпните си съвести. С пари искат да приспят и нашите съвести.

Отново и отново. Като на непослушни псета, опитали се да ухапят ръката на стопанина си, искат да ни хвърлят мръвка. Кървава мръвка, откъсната от нас.

И ние вием, пречупвани и гладни. Въртим опашки, слюнки капят от отворените ни усти. Ще ни нахранят ли, или ще ни набият... Но не можем, не можем да захапем мръвката, откъсната от нашта плът.

И те остават с неизпрани съвести. Напразно но-сят цветя на нашите гробове. Не могат да възкръснат мъртвите. И прошки няма, още няма. Защото болят пропилените години, задушените мечти, зазиданите ни стремежи. Боли болката в любимите очи, болят спомените, боли миналото.

Боли и настоящето.

Парад на фокусничество и клоунада. В който клоуните сменят дрехите, но не и номерата си. И се усмихват със същите гримирани червени устни. Хищни устни. Когато фокусниците от нищетата вадят новите илюзии. Илюзии за новост и за чистота. Фокусниците... Слагат в цилиндъра стари престъпници и вадят новите лидери...

И боли, боли времето.

* * *

Нахлува миналото, грозно като настоящето. Разказва баба.

... Казаха ни да обжалваме присъдата. Обжалвахме. А после казаха, че всичко ще зависи от общественото мнение...

И почнала баба да събира подписи в защита на своята сестра. В защита на 22-годишното момиче, на което предстояло да умре.

Събрала баба подписи. Много подписи в защита на живота. Подписвали се хората и разрушавали страха, започнал да ги вкаменява. Подписвали се и в тях се възраждала надеждата, че могат да решават, да променят; да искат и да постигат нещо. Нещо свое. Дали и баба се е надявала, че може да спаси?

Дошли от Държавна сигурност. И започнали да разпитват сред „трудовите колективи". Мълчали хората, разпънати между страха и съвестта си. Мълчали хората. А комунистите започнали да скандират: „Смърт!" Мълчали хората, комунистите скандирали. А слугите на злото питали очи в очи - „Ти, за какво си?" И страхът отварял слепените устни. Страхът от смъртта казвал „смърт".

И надеждата, че можеш да решаваш, да променяш; да искаш, да постигаш... умирала. И всеки път произнасяната присъда убивала надеждата, че можеш да бъдеш човек.

„...Две жени бяха, две комунистки. Защо? Какво им бе направила..."

Пита баба и отговор не чака. 40 години не е могла да проумее какво може да накара едно човешко същество да пожелае смъртта на друго. И тя не пита защо прокурорът е поискал присъдата, нито защо съдията я е произнесъл; нито защо палачът е натиснал спусъка. Просто защо две жени са пожелали смъртта на човек?

Нахлува миналото, грозно като настоящето. И се питам – каква е силата, която ни противопоставя?

Какво ни кара да се подозираме и да се мразим? Кому е нужно?

И колко е нужно да се превърне омразата в кръв?

Времето се връща назад и годините плашат с безсмислието на жестокостта си.

Годините, през които живях – с безсмислието на безнадеждността. И годините, за които разказвам – с безсмислието на терора.

Нощни хайки, яма, безименен гроб. Нощни хайки, лагер, пречупен живот. Насилие, наложен живот и борба. Присъди и пак смърт, пак лагер с пречупен живот.

И години, години мълчание.

ВТОРА ГЛАВА

Вечер е. Слушам. Прошарен мъж на средна възраст, с живи очи, с тънки ръце, силни и изразителни ръце. Васил Медведев. Говори накъсано, потъва в спомените си за миг и пак се връща в настоящето. Не му се стои там, в миналото, но разказва. Миналото не бива да се забравя, не бива да се променя. Не бива безотговорно да се пише – за миналото.

Изслушал е краткото ми изложение. Очите му са твърди и блестят от непролети сълзи. И лицето му е твърдо – докато слуша. После чертите му омекват, а очите остават твърди, светли, непреклонни. „Хубаво е, казва, но не това е Ценка. Най-важното за нея е дейността ѝ като нелегална. За това трябва да се пише.“ И пак повтаря – за миналото трябва да се пише отговорно.

* * *

... Беше 18 май 1951-ва, когато излязох в нелегалност. Бях усетил, че ме следят. Отидох си на село, при един приятел. Не исках да го забърквам, а имах и оръжие – един пистолет и няколко бомби... После дойдоха при мен от горяните – познавах го човека. Накара ме да си предам оръжието – какво да правя - дадох го. Съвсем беззащитен се почувствах. С оръжие човек си мисли, че може и да се спаси от Държавна сигурност. Заведоха ме в гората, Долап дере. Там има една тепавица. Ако си сложиш краката в нея, и през лятото ще замръзнат. Красива местност. Трябва да се види...

... Там я видях Цена за първи път... Беше легнала на тревата... А над нас звезди... Никога не бях виждал толкова едри звезди. Небето черно, въздухът топъл, листата шумят... мирише на земя, на пролет... Тя вдигна глава, изви я към мен, погледна ме и попита,

не помня точно какво, но нещо като: „И този ли с пищов ни го пращат?“

Много по-късно се замислих, че сигурно са ми взели оръжието, защото само няколко дни преди това са пратили човек при нея, за да я убие. Той не я убил и й казал за какво е пратен... Остана с нас, в гората... После… мина през всички затвори и лагери…

Гледам мъжа пред мен. Слаб, прошарен, на средна възраст. Преди 40 години е бил момче - разсъждавал е като нея, значи може да ми отговори „защо“. И питам. И той отново потъва в спомените, от които иска да избяга, но които иска да разкаже – за да се знае за времето, за да се помни, най-новата история, отпреди 40 години.

... Излязох в нелегалност, защото организирах в Русе младежи групи. Това не бяха точно нелегални групи, защото живеехме по домовете си, учехме или работехме, но бяхме във връзка с нелегалните и... всеки момент можеха да ме арестуват...

Аз отново питам „Защо? Защо нелегални групи – на какво се надявахте, какво искахте, против какво точно се борехте?“

Светлите очи ме гледат през барикада от 40 години, през барикада от терор, мълчание и безнадеждност.

„Просто не можехме иначе“, казва човекът и отново потъва във времето.

... Арестуваха ме есента на 1951-ва. Студено беше. Тогава Държавна сигурност се помещаваше в хотел „Севастопол“. Таванските стаи бяха превърнати в килии. Студено беше... Не биеха много. Достатъчно беше да те нахранят със солена риба и да не ти дават вода... Веднъж ме оставиха до един кран. С белезници и вързан така, че да не мога да го достигна... а той цяла нощ капа... На другата сутрин ме заведоха при следователя. Разположил се той на стола, а пред него, на

бюрото, кана с вода и чаша. Преди разпита започна да си налива вода в чашата - на тънка струйка, отвисоко…

Гледам несъзнателните жестове на ръцете му. Красиви и силни, почернели от слънцето. Дете на руски емигрант и българска селянка. Красиво и силно, родено в свободна страна, в красива земя.

... Пътят ми е хвърлен на село. Малко съм живял там, но няма да забравя горите, скалите, пещерите. В тях още по турско са се крили хайдути. В камъка има издълбани имена и кръстове. И ние като деца драскахме имената си... а и после, после...

После – в Белене.

Убиват за назидание.

И работа, работа, работа. По 5 кубика пръст на ден е нормата на осъдените. Изкопават се и с тарги се пренасят на 200 м през блатото. Строи се дига, която Дунав залива, отнася и пак се строи, пак се строи. Безсмислено и безполезно - пръст се копае и се пренася...

Гледам тънките и силни ръце на човека срещу мен.

... А колко дървеници имаше... Наровете бяха изгнили и нощем ги чувахме как пъплят и ядат... а ние все гладни бяхме, все гладни...

Гледам човека срещу мен. Изгладената чиста риза в горещата лятна вечер...

Най-страшно било, когато двама от затворниците се опитали да избягат през зимата на 1953-54-та. Дунав бил замръзнал и те решили да бягат по леда. Увили се в бели чаршафи и запълзели по снега. Духнал силен вятър и отнесъл чаршафа на единия беглец. Видели ги. Настигнали ги и... завързали ръцете им с тел, приковали ги към леда. Стояли така цяла нощ. Ръцете измръзнали и ги ампутирали. После ги изпратили в други затвори.

Питам – лекари имаше ли?

Да, имало… д-р Дертлиев, д-р Грозев, д-р Маринов. Те повече в карцерите стояли, но ги използвали. Правели операции, почиствали рани, на много хора помогали. На „администрацията“ също. Но повече в карцерите стояли – не обичали да подписват фалшиви смъртни актове…

А убивали, убивали за назидание.

* * *

Седи срещу мен човек, излязъл от ада. Прошарен мъж на средна възраст.

Защо?

Гледа ме човекът в упор и казва:

- Знаете ли, че в селата Писанец и Щръклево са търкаляли хора в бъчви, за да влязат в ТКЗС-то? Слагат човека в бъчвата, затварят я и я пускат да се търкаля надолу по баира. Търкаля се бъчвата и човекът в нея. И после пак, после пак. Докато влезе в ТКЗС-то. А за тези, които не влизаха, знаете ли какви бяха нарядите? Знаете ли, че от вол искаха мляко, и масло, и вълна? Знаете ли, че...

Чувала бях и знаех.

Знаех, че един старец, прадядо ми, година и половина бил в затвора, защото предал наряда си с един ден закъснение. Невъзможно било да се произведе исканото количество продукти и трябвало да се купят от Добруджа. Закъснял с предаването на наряда. С един ден.

Слушам човека срещу мен.

Още има болка в очите му. И някаква замечтаност. За безвъзвратно отминалото време, за времето, когато хората още били хора. За времето, когато надежда вече нямало, но достойнство още имало.

- Знаете ли колко хората обичаха земята си и как се грижеха за нея? Знаете ли колко обичаха животните си и колко плакаха за тях...

И разказва Васил Медведев за коня на свой съселянин. Мобилизирали го през войната. Страдал човекът, обичал коня си, а на война... Но войната свършила и конят се върнал – жив и здрав. Радвал се човекът, обичал коня си. После го взели в ТКЗС-то. След няколко месеца конят умрял.

Гледам човека срещу мен. Той е познавал други хора. С друго светоусещане, с друго самочувствие. Тези хора са били собственици. Те са притежавали имот и са били отговорни за този имот. Отговорни пред себе си, пред семействата си, пред обществото и пред Бога. С много труд, с много интелект, с много усет те са умножавали състоянието си. Произвеждали са и са печелели. Печелели са и за тези, на които трудът, интелектът или усетът не са достигали, за да успяват. И са били свободни. Всички са били свободни, защото са разчитали на себе си. На себе си, на семействата си, на обществото и на Бога. Но не на държавата. На държавата, благоволяваща или НЕ-благоволяваща да даде мизерните пари за съществуването ни. Ако сме послушни. Ако сме достатъчно послушни.

И не сме свободни.

Не можем да бъдем свободни...

Вечерта напредва. Аз слушам. Понякога питам. Слушам и не разбирам – защо?

Просто – не можели иначе. Да, те знаели, че не могат да съборят властта. Знаели, че нищо не могат да променят... Надявали се, по-скоро мечтаели за външна намеса. За промяна в съотношението на силите в Европа и света. За международен прецедент.

За нещо, което да бъде като камък, хвърлен в блато.

Мечтали, надявали се и се опитвали да се борят. Да възстановят опозицията, да върнат надеждата на хората, да направят нещо, да устояват. Да бъдат хора - колкото и безнадеждно да било.

Просто – не можели иначе.

И започвам да разбирам.
Просто – те са били други хора.
Били са свободни.
Родени свободни от свободни хора.
И не са могли да понесат загубата на свободата.
И са се борили – безнадеждно.

Ирационално, в ирационален свят. За да пробият време-пространството в точката, в която алтернатива на свободата става смъртта.

ТРЕТА ГЛАВА

... Когато завърших гимназия, започнах работа на гарата. Бях на 18 години и бях повярвал в комунизма. Вярвах, че животът ще стане по-хубав, по-достоен; вярвах, че трудът ще бъде по-производителен, по-лек. Без малко щях да стана комунист.

Работех на кантара. Селяните идваха с каруци. Теглех пълните каруци, разтоварваха, теглех празните каруци. Записвах наряда. Отиваха си – слаби, прегърбени, унили. По цял ден, цяло лято идваха каруци със слама. Теглех, разтоварваха и пак теглех. Отиваха си, безнадеждни, смазани. Нещо се пречупи в мен...

... Една вечер ме среща един човек и смутено ми казва: „Благодаря, момче. Тя, сламата, беше малко гнила, пък ти се направи, че не я виждаш. Спаси ме.“ – и ми стиска ръката. В очите му виждам - спасил съм го. Аз не бях забелязал гнилата слама, но вече знаех – нарядите са непосилни.

... Дните се влачеха – дълги и горещи. Идваха каруците със слама. Където можех, пишех по някой килограм в повече. Селяните си отиваха – съсухрени и унизени. И вече знаех – трябва да се направи нещо, да им се вдъхне вяра в живота, вяра, че нещо ще се промени.

... Една вечер се събрахме – аз, Стефан Станчев и Мишо Райков. Решихме да напишем позиви. Написахме ги с печатни букви, с лявата ръка – момчешка работа. Много криминални книжки бяхме чели. Цяла нощ писахме, ставаше бавно. Но на сутринта селото осъмна с позиви.

* * *

Усмихва се братовчедът на баща ми. И очите му се смеят иззад дебелите стъкла на очилата. С лекота и снизходителна насмешка разказва той за младостта си. Разказва увлекателно, красиво. Срути се границата на времето. И само подвижното му лице е връзката ми

с настоящето. Разказва Тодор Цанев за миналото. В очите му има топлина. Няма обида, няма омраза. Само смях. Смях над тези, които са искали да го убият, но не са успели; които са искали да го пречупят, но не са могли. Които са отнели 12 години от младостта му, но - в очите му има смях. И топлина. Смее се и разказва как през зимата теглел мокри дърва, няколко вагона били. Складирали ги, а през лятото, когато изсъхнали, пак ги теглили и решили да го съдят - дървата били с неколкостотин килограма по-малко, отколкото през зимата. Смее се и казва: „Щели да ме осъдят на две години затвор. Аз вече бях в затвора с двадесетгодишна присъда. Какви хора – само гледат зло да ти направят. Прекратиха делото – неоснователно обвинение." И пак се смее. Над изкривената човешка психика.

Вечерта е напреднала. И аз питам – имало ли е организация и каква е била целта й... Или само хлапаци са пишели позиви.

Той ме гледа, вече сериозно, и казва: „Целта беше да се възстанови опозицията."

Мълчание. Тиктака часовникът. Секундите кънтят в стаята. В черепите ни. Значи опозиция е имало. Имало е и след убийството на Никола Петков.

... Опозиция имаше и опозицията беше много силна… Спомням си, след изборите искахме да „превземем" общината. Бяхме спечелили с огромно мнозинство. А един комунист се подхилва и казва: „Не бързайте, може само тук да е така"...

Потънали са в спомените си – баща ми и братовчед му. Мъчат се да ми обяснят къде точно е бил клубът на опозиционния Земеделски съюз. Съвсем близо до къщата на дядо им, в един бивш склад.

- Толкова много хора се събираха, че за нас, момчетата, нямаше място вътре и слушахме от двора. Всичко се чуваше през отворените прозорци. Секретар на

дружбата беше чичо Манол... – разказва татко и поглежда към малко по-големия си братовчед.

Той продължава.

- Нямаше страх тогава у хората. Никой не предполагаше, че може да стане така. По едно време направиха още една дружба, на Оббовистите. Нямаха повече от 5-6 поддръжници. Имаше живот тогава и нямаше страх.

Тъга струи от очите му. Болката в гласа му стърже. Пак се усмихва, но му е трудно.

... Тази пролет, като тръгнахме по селата да възстановяваме дружбите, се сблъскахме със страха. Отивахме в села, за които знаех, че е имало силна опозиция. По списък желаещите да присъстват на възстановителните събрания бяха 50-60 души. Малко, но все пак. Отивахме в салона на читалището и чакахме. Времето минаваше и те не идваха. И гледахме. По пътя, по всички улици, водещи до салона, имаше хора. С ръце в джобовете, пушат цигари, пристъпват от крак на крак, наблюдават. Зададе се по улицата някой селянин, а те го пресрещнат – „Накъде си тръгнал, бай Иване?“ А бай Иван си дъвче мустака, мачка каскета си и мънка: „До магазина съм тръгнал, до магазина.“ Оглежда се, озърта се и отминава. Истински слалом бяха пътищата, водещи до салоните на селските читалища. И от записаните 50-60 души идваха по 10-15. И това беше добре. Възстановявахме дружбите. На следващите събрания се събираха повече. Говорехме и виждах – пламват им душите, събуждат се. За един час. После си отивахме и тях отново ги захлупваха... Селяните гледат телевизия, но за тях е все едно дали гледат серийния филм, репортаж от Близкия изток, снимки от Луната. За тях всичко е картинки. И не могат да разберат, че това, което става в София или в „Града“ ги засяга. При тях промени няма. Кметът, партийният и председателят на ТКЗС-то са същите. И

това, което дават по телевизията, са просто картинки. Нереален свят - не ги засяга.

... Спят. И трябва да ги будим. Да ги лекуваме трябва – от натрупания страх...

Има болка в очите на Тодор Цанев. Не са същите хората и вече не няколко хлапашки позива ще ги накарат да повярват, че могат да променят, да се борят, да искат и да бъдат свободни. Летаргия е сковавала душите им 40 години. Мачкани и унизявани. Безправни, без надежда хора. Примирени, затиснати с похлупака на страха.

Отново сравнявам Времето – преди 40 години и сега. И хората сравнявам – преди 40 години и сега. Смазани сме от Времето. От годините, през които системата ни е мачкала. Нас – чрез „тях". „Тях" – чрез подчинението на догмите. Смазани сме от Времето, всички. А то, олекнало от товара на договорености, равновесия и идеологии, стремително тича, откъснато от блатото, в което ни остави.

И ние с труд се измъкваме от тинята. С погнуса се оцеждаме от нея. И тръгваме бавно – след Времето. Тръгваме, понесли товара си от наслоено подчинение, инертност, страх. Понесли безсмислено отминалите си години, понесли мъката по пропиления живот, огорчения, омрази, болки...

Смазани, лъгани, манипулирани, унифицирани, ние съществувахме...

Хипнотизирани от еднообразието на житейските си съдби, унизени от невъзможността да преодолеем страха си, с парализирана способност за протест, ние пак протестирахме. Протестирахме със съществуването си. Със съществуването на частица човечност душите ни, на частица разум в главите ни, на частица независимост в преценките ни...

Гледам снимката на бабината сестра. 23-годишна, вече по-млада от мен. Гледам очите ѝ – спокойни и

строги. Гледам чертите ѝ - меки, овални, по-скоро детски, отколкото женски... На тази снимка тя не е с ученическата си униформа и изглежда по-близка, поднешна. И още по-невероятна изглежда присъдата ѝ, още по-невероятни изглеждат смъртта и борбата ѝ.

Но вече знам – тя е била в опозиционния Земеделски младежки съюз. И след забраната на опозиционните партии и сдружения тя се е борила – за възстановяването на дейността им. Борила се е – да има опозиция в България, да има свобода... Борила се е и не е била сама.

* * *

В старата къща сме, в задния двор. Жужат пчелите – тежко; мързеливо летят. Миришат цветята – тежко; мързеливо докосвани от пчелите...

В старата къща сме, в задния двор, където преди повече от 40 години татко и неговият братовчед са слушали събранията на опозиционния Български земеделски народен съюз. Преди повече от 40 години, когато опозиция все още е имало, те са били момчета - 14-15-годишни и за тях място в клуба е нямало.

Днес клуб няма. Но опозиция вече има. Един цикъл се затваря и животът продължава.

В старата къща сме, в задния двор. Жужат пчелите, миришат цветята.

... Когато ние започнахме, опозиция вече нямаше. И същински дружби от по 300-400 души вече нямаше. И комунисти по душа вече нямаше… Бай Нено Бърденски, той беше истински, самообеси се... Йордан Коларов си сряза корема...

... Когато ние започнахме, създавахме групи от по 3-5 души, говорехме с хората, окуражавахме ги. По това време бай Цанко Мечето и Димитър Ковачев вече бяха нелегални. Обхождаха селата, правеха събрания за възстановяване на дружбите. Свободни хора бяха, волни. Но вече имаше предатели. И през 1950-та съ-

диха ръководителите на Земеделски център 1. Тогава не ги познавахме, само бяхме чували за тях. Работехме на малки групи и не знаехме какво точно става около нас.

... За първи път видях повече хора на конференцията в тепавицата, през пролетта на 1951-ва. Бях-ме около 50-60 души, пак не се познавахме всички. Имахме парола... Вървяхме през деня… Високи хълмове, гори, пътят се вие, а долу е реката, Лом. Никога няма да забравя този път. Беше красиво и романтично. Вървяхме цял ден. По двама, по трима, от различни места, по различни пътища. Свечеряваше се, когато стигнахме до тепавицата. Вътре беше просторно и сумрачно като в храм. По-скоро чувах гласове, отколкото виждах силуети. Беше тихо и тържествено. Всяка дума беше като откровение. Думи на хора, готови да умрат за идеите си... думи на хора, които умряха за идеите си...

Мълчание. Няколко секунди, половин минута. После лицето на Тодор оживява, очите му ме гледат - топли, честни и насмешливи.

... Заклехме се... Аз бях написал клетвата... не я помня вече. Кълняхме се във вярност към народа и истината... и да бъдем проклети, ако станем предатели. Не помня точно думите на клетвата, но можем да я намерим в архивите на делото. Знаеха я... дума по дума ми я прочетоха в съда...

Мълчание. Няколко секунди, половин минута. Дали предателят се е заклел и е приел проклятието? Или е смятал, че изпълнява своя дълг - към народа. Или към Партията? Дали когато са се клели, предатели е нямало. А после някой е предал - пречупен, смазан и обезверен. Дали е сключил сделка със съвестта си, за да спаси живота си, или го е направил със съзнанието, че е грешал и измива греховете си?

Тепавицата-храм. Сумрак и романтичност. „Всяка дума беше откровение... Думи на хора, готови да умрат за идеите си.“

Отишли са си думите. Потънали са във времето, изчезнали са от спомените. И хората са си отишли. Хората, които умряха за идеите си. Сумрак и романтизъм. И впечатление за храм и святост. Това е преминало през времето. Това е оцеляло и аз го виждам в очите на човека до мен. Те ме заливат с добрина... и святост.

... Не мисли, че в затвора всеки ден беше 24 часа ад. Ние и там живеехме и имаше хубави мигове. Ние бяхме млади и оцеляхме.

Усмихва се. Очите му се смеят – мечтателно и носталгично. Навярно споменът за младостта винаги е скъп. Поглежда ме и казва: „За първи път в Белене усетих, че ще оживея.“

В този миг нещо се събори в мен, в душата или в ума ми – не зная. В този миг аз видях друга Вселена. Може би тази, в която смъртта е алтернатива на свободата. В тази Вселена ценностите са други и критериите за определяне на ценности са други. Видях я, докоснах я. После отново се върнах при цветята, пчелите и слънцето.

А той, дошлият оттам, разказва.

... Сутрин рано отивахме на работа. Вървим, въздухът е свеж, дишаме с пълни гърди. Усещах как мускулите ми ликуват. Беше през 1954-та. След толкова години в затвора бях зажаднял за движение, за труд, за простор...

... А островът беше голям... Отиваме на обекта и палим огньове. Лумва пламъкът, топлим се, после печем филийки хляб, мажем ги с мазнина, солим ги с червен пипер... Позволяваха по-често да получаваме колети... И пак за политика говорим. Разказвахме – кой какво е чул… и по някой вестник стигаше до нас, четяхме.

Добрите новини попивахме. Радвахме им се, обсъждахме ги дълго. Спорехме и се самоубеждавахме, че са верни, че към по-добро отиват нещата. А лошите новини не приемахме. По негласно споразумение решавахме, че това е поредната пропагандна кампания... И оцелявахме.

... Ние, младите, бяхме по-издръжливи – и физически, и морално. Увличахме старите. Те бяха по-мъдри и устояваха... По-късно се случваше да освободят някого и след 2-3 месеца научавахме, че е умрял. Всичките си човешки сили използвахме, за да оживеем, и се оказваше, че за „навън" сили вече не са останали... И баща ми умря – три години след лагера, на 57 беше...

... В този страшен садизъм ние намерихме форма да просъществуваме – с усмивка, с шега, с анекдоти, заедно. Ако хората са задружни, никой не може да ги уплаши, никой не може да ги смаже.

Разказва татковият братовчед за Белене. Разказва за новата барака с керемидения покрив, в която живеел той, и за старата барака със сламения покрив, в която живеел баща му. Разказва как снегът валял през керемидите и ги засипвал по наровете, как вятърът духал през стените, как ходел да се топли в бараката със сламения покрив, при баща си.

Разказва как пролет дигата се разрушавала и островът се наводнявал, как рибата оставала по вирове и по блата, как после я ловели и не умирали от глад. Разказва как строели дигата бавно и безсмислено, с презрение – какво ще им направят? Е, понякога убивали.

Разказва, усмихва се, с тъга по младостта.

* * *

Питам – в затвора по-страшно ли беше?

- И там убиваха, понякога...

Очи в очи сме. И погледът, който ни свързва, е връзката на миналото с настоящето. Преминава възк-

ръсналото минало от него в мен. Избухва в главата ми. Виждам го. Очи в очи сме. И знам – виждам това, което вижда той.

Избухват чужди спомени в главата ми...

... Човек държи до време. И силните личности при дадени обстоятелства могат да се променят. В килията при нас имаше един човек – проф. Гаврил Цветанов. Умен, интелигентен мъж. Но не можеше да понася страданията. Не можеше да понесе, че няма бъдеще. Изпадна в униние, пречупи се.

Тогава комунистите искаха да създадат впечатление, че затворите и лагерите са превъзпитателни заведения. Много държаха на това. Даваха ни да четем книжки – за Сталин, за колхозниците – четяхме, като друго не можехме да правим. Пеехме и стихове пишехме – от време на време правеха тараш в килиите и ги унищожаваха. Искаха всичко да бъде организирано.

Създадоха култсъвет. Професорът стана активист. За една чорба повече на две седмици ни изнасяше прокомунистически лекции. Ние бяхме млади, не можехме да го разберем, сърдехме му се, даже го презирахме. Той се усмихваше тъжно, уморено и казваше: „Да ми казват, че съм се предал, съгласен съм, но да ми казват, че съм се продал... За една чорба повече." Да, презирахме го тогава, не го разбирахме...

Пак се усмихва Тодор, топло, клати глава. Много добрина има в него и великодушие.

... Идва момент, в който желанието за съпротива се прекършва. Не е нужно да се предадеш, може само да спреш да се съпротивляваш. Има моменти, в които тялото решава вместо духа. За това не може да се сърдим на тези, които са се предали – случайно е. Бай Иван Гинчев, твърд човек, веднъж ми разказваше как щял да се предаде. Вече не издържал, но в килията бил сам. „Ако тогава бяха дошли, аз бях готов...".

Не дошли тогава, когато бил готов, и не се предал. Останал с чиста съвест, за себе си. И герой, за приятелите си. Но вече не можел да съди предалите се. Защото знаел - има моменти, когато случайността решава дали човек да бъде предател или герой. Научил и момчетата на великодушие. И аз започвам да се уча на великодушие.

Разказва Тодор Цанев кои са стъпалата на провала. Кое може да се прости и кое не. Защото веднъж огънал се, човек се срутва. Руши се личността му, без сам да разбере. Престава да бъде човек, понякога. Понякога успява да съхрани личността си зад привидни отстъпления.

... Подписването на декларация за отказ от политическа дейност нищо не означава. Фактически, човек няма смисъл и възможност да води политическа пропаганда в затвора, защото съкилийниците му са убедени, а надзирателите не подлежат на убеждение. Подписвайки принудително една хартия, човек не променя възгледите си.

... По-тежко е, когато някой подпише декларация за сътрудничество с Държавна сигурност. Но и това не е фатално, ако фактически не им сътрудничи.

... Най-страшно е, когато човек вътрешно се е предал... Какво ли не биха направили, за да ни променят...

... В средата на 1952-ра година от Старозагорския отидох в Шуменския затвор.

Смее се: „Под конвой, разбира се.“- и продължава, унесен в спомени, с носталгия по младостта.

... В Шумен направиха младежко отделение. Стояхме навън половин час повече от възрастните. По едно време, не знам откъде, се появи топка. Играехме с нея, раздвижвахме се. Но и този „рай“ продължи само няколко месеца, докато разберат, че няма да ни „превъзпитат“. Разбраха, че сме по-устойчиви, защото

сме по-здрави и целият живот е пред нас. Аз например не унивах, защото бях на 20 и не можех да си представя, че още 20 години ще бъда в затвора. Всяка вечер си лягах с мисълта, че на сутринта ще ме освободят. Ще стане нещо, не знаех какво, но ще изляза оттам. Устоях, защото мислех, че всичко това е временно. В началото има сепване и тогава не се ли удавиш – оцеляваш. По-късно има кой да те научи как да преживееш.

Страхуваха се от нас, младите, затова ни оста-виха в затвора. Стените са високи по 4-5 метра. Отстрани има кули, откъдето стрелят с автомати. А Белене е остров, голям. Можеш да се скриеш, да преплуваш Дунава. Е, от едната страна е България, от другата – Румъния. Можеш да избягаш от по-малкия затвор в по-голям. Но те се страхуваха. И имаше защо.

Големи личности срещнах в затвора. Когато влязох там, знаех много по-малко за свободата и човешкото достойнство, отколкото когато излязох.

* * *

Грее слънце в задния двор. Трептят листата на дърветата и сянката под тях трепти. Тежко миришат цветята и тежко летят пчелите, натежали от цветен прашец. Спряло е времето.

... Никога няма да забравя Дамян Гюлов. Беше старец, католически свещеник, дребен и слаб. Но човек с толкова силен дух никога не бях срещал и по-късно не срещнах. Беше отдавна в затвора, от процесите през 1948-ма. Знаеше как да се държи, как да противодейства, как да издържи. Беше физически грохнал, но духовно неуязвим. Те просто нищо не можеха да му направят. Мисля, че го крепеше силната му вяра в Бога и необходимостта да прави добро – да помага, да подкрепя, да учи. Той беше жива енциклопедия, жива история. Слушахме го в захлас. Цветанов и Гюлов не се обичаха много; бяха твърде различни – и двамата

бяха умни, но Гюлов имаше морални предимства. Като се започне от това, че раздаваше колетите си на всички, и се стигне до душевната му чистота и устойчивост. Обичахме го и му се възхищавахме, и се учехме от него.

... По-отблизо се запознах с Гюлов в карцера. Едно влизане е за 14 дни. В карцера няма нар, няма нищо дървено. Само бетон. И два налъма. И само две опорни точки – за 14 дни. Можеш да стоиш прав. Или да седнеш – на единия налъм, а другия да сложиш под ходилата си. Ето така.

Става Тодор Цанев. Вече наближава шестдесетте, но е още по младежки слаб и подвижен. Събува сандалите си, сяда върху единия и слага другия под ходилата си. Само две опорни точки. Прегърнал е колене с ръце, сложил е главата си върху тях. Още е черна косата му. Леко се залюлява. Залюлява го споменът...

Грее слънцето в стаята, топъл е дъсченият под, тежи въздухът, попил мириса на цветята и песента на пчелите. Полъх на вятър.

Само две опорни точки. В карцера няма прозорци. Високи бетонни стени. Прегърнал е коленете с ръце, сложил е главата си върху тях. Залюлява се.

... Зиме и лете, студено е. В карцера. Ако се отпуснеш на цимента, свършено е с теб – изсмуква те...

После скача от пода: „Ела, ще ти покажа." Отваря вратата на стария склад, „Бетона", така му казват. Бетонен паралелепипед, на който предната стена, западната, е от стъкло и дърво. Лято е. Влязохме. И студът ме обгърна. Въпреки струящото слънце през стъклено-дървената стена.

После пак се върнахме в лятото, в стаята. Усмихна се татковият братовчед, сяда на пода – „може и така, за гимнастика". Седнал е на един сандал, другият е под лактите му. Краката му не допират земята...

...Аз бях млад, здрав, двадесет и няколко годишен. Не знам как щях да издържа.

Отново е на стола си. Очи в очи сме – миналото преминава в мен.

... Не знам какво ще си помислиш, ако ти кажа, че... всяка сутрин пеехме.

Запя: „Сутрин рано, сутрин рано, в неделя, в неделя, камбаните бият, камбаните бият, бим-бам-бум, бим-бам-бум." Гласът му трепери, после вече - не.

Просторна стая, в която от четири прозореца грее слънце. Две малки момиченца се събуждат. И едното, Анна, запява с чист детски глас „Сутрин рано, сутрин рано...". Другото бях аз. Така остана в мен тази песен. Заедно с просторната стая, струящото слънце и светлината.

Слънцето се процежда през прозореца и отворената врата на стаята. Светло е. Но дращи гласът, който пее.

Тогава видях другата стая, карцера. Там няма слънце и простор. Дама души седят по на един налъм, подпрели са ходилата си на друг. Седят, вдървени от нощта, и пеят: „Сутрин рано... в неделя... камбаните бият." И бият камбаните, струи слънчева светлина в килията. И простор има – в душите. Един младеж и един старец. Католически свещеник, с грохнало тяло, но с дух. Дребен, слаб. Кой знае защо, представям си го с расо. Дрипаво и избеляло, с бяла връв през кръста и с качулка. Като поклонник, като покаяник, като пустинник. Стигнал до олтара на истината и получил откровение… Даряващ, светлина, устойчивост и чистота. Даряваш, святост, прошка и спасение...

Такива са очите, които ме гледат. Очите на младежа, наближаващ вече шейсетте. Разбиране и мъдрост има в тези очи. И прошка за всеки, може би...

... Страданието облагородява. Прави хората подобри, по-човечни. Прави ги способни да разбират

страданието на другите... Спомням си директора на Плевенския затвор. Разбран човек беше. Преди 9-ти септември бил политически затворник. Рядко правеше проверки. Знаеше, че затворникът винаги е в нарушение; дори когато иска да спазва правилника, все някъде ще сгреши. В затвора свободата е сведена до минимум и за да живееш, трябва да грешиш... После друг стана директор на затвора, от новите, от младите. Колко луд беше, денем и нощем нямахме покой. Проверка след проверка, надзирателите викат, тропат. А как кънтеше ехото в бетонните стени...

... В Плевенския затвор ходехме в двора на „каре". Когато някой се отклоняваше от карето, стреляха по него. Не ги интересуваше дали ще го убият, или не… но докато бях там, не видях да са убили някого. А карето беше своеобразен университет. Докато обикаляхме в кръг, по двама-трима младежи се прилепвахме до някой стар затворник и слушахме. А те разказваха. Жива история бяха. Обичахме да слушаме бай Борис Бумбаров, бившия министър. Той казваше, че нищо не може да промени възгледите на човека, най-малко една подписана хартийка. И разказваше. Много неща, за които не бяхме чували, научихме от тях. Много неща, които нямаше откъде да научим. За миналото и за настоящето... Устояваха старците. Научиха ни как да устояваме. Разказваха, а после и ние разказвахме - на следващите...

... Когато влязох в затвора мислех, че съм най-младият. Но имаше и по-млади. Годините минаваха и все по-млади идваха. Забранено ни беше да казваме, че сме политически затворници, но все едно, познавахме се. Идваха – 1954-та, 1955-та, 1956-та... Идваха отвсякъде. От Сливенския балкан, от Родопите – Петър Стойчев, Костадин Щерев. Така разбирахме, че не сме сами. Разбирахме, че навсякъде в страната е имало хора като нас – недоволни от това, което става... и ре-

шени да го променят. Да се борят... Южняците и тогава бяха по-нетърпеливи, по-буйни, по-непреклонни от нас.

Тъжен, замечтан, отнесен в миналото. Тишината в стаята е осезателна. Ако протегна ръка, ще я докосна - плътна; притиска ни. И ни отделя, отдалечава ни. Него – затваря го във времето, което е преживял. Мен – оставя ме навън – чужда. Миналото се докосна до мен. Видях го, преживях го, запомних го. Но тишината - плътна, гъста, ме изолира и изхвърли – с четиридесет години напред в бъдещето, днес, където ми е мястото. За да гледам и да слушам, да пиша. Да стоя под открито небе - когато трябва. Да живея и да възкресявам - мъртвите спомени и мъртвите в спомените, и мъртвото в нас.

... Старал съм се рядко да съпреживявам тези години. Рядко разказвам...

Угаснали са очите му. Животът е останал някъде там – в затворите, в Белене. Блуждае погледът, отнесен в миналото. Тъга. Тъга се процежда - от високото чело, от скулите, от отпуснатите бузи под тях, от отпуснатите рамене и неподвижните ръце, от умореното тяло. Тъга...

А после устните се усмихват – топло. Бузите се разтеглят, веждите се вдигат. Лицето оживява и ръцете оживяват, раменете се изправят; в очите има живот и светлина.

Тишината вече не е плътна, не ни разделя. Отишло си е миналото и животът днес ни принадлежи. За да го променим.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Панелна стая, малка, спретната, еднаква, в блок-бастилия, в новите квартали, в края на града, до старото гробище. Аз, баща ми и Стефан Ненов (Чалъка). С побелели коси, с бяло-розово лице и усмихнати, детски сини очи. Добри и малко учудени. Седим - аз, татко и братовчедът на баба. Братовчедът на Цена. Искам и той да ми разкаже историята. Отначало. От края...

... Сърбински беше първи секретар на ЗМС, когато опозицията беше легална. После арестуваха Никола Петков, после ликвидираха опозицията. Беше юли-август 1947-ма. В началото всички бяха като парализирани. Никаква дейност не се забелязваше. После, през 1949-1950-та, започна да се връща куражът на хората. Изживяхме първия шок. Появиха се групи, преди всичко младежки. А през 1950-та се създаде първата нелегална организация в нашия край, Земеделски център 1. Обхващаше Русе и селата около Русе. Беше май или юни. Аз се уволних от казармата през 1949-та. Някъде тогава започнах да се срещам с Ценка по работа. Тя беше един от ръководителите на Земеделския център. Пак тога-ва, през 1950-та, започнаха да се създават първите ТКЗС-та. С брутално насилие. Ние искахме да повдигнем духа на селяните, за да се противопоставят на кооперирането, на грабителството, на беззаконието. Не вярвахме, че това може да е за дълго. Временна лудост – не можехме да си представим, че ще продължи 40 години.

Въздишка. Скриват се очите под дебелите клепачи. Гладко, бяло-розово лице, подвижни устни, все искат да се усмихват. Поглежда ме. Сини очи, малко учудени, насмешливо недоумяващи.

... Надявахме се. Слушахме радио. И знаехме – в Гърция има партизанска война, по това време (1949) се образува и НАТО. Надявахме се, на външна намеса.

Надявахме се – лудостта, която започва в България, да свърши по-бързо. Преди да е унищожила страната и хората. Искахме да повдигаме духовете. Всички да знаят - това, което става, е временно… и да не се страхуват.

... Ние нямахме намерение да водим нелегална борба. Но условията бяха такива - принудиха ни. Още в края на 1950-та някои от сподвижниците ни бяха задържани. После бяха съдени… и осъдени…

... Русенската организация нямаше връзки с чужбина. Доколкото знам, били сме във връзка със сливенската група…

Разказва Стефан Ненов. Мислите му текат последователно, стройно. Понякога спира, поглежда ме учудено-усмихнат, казва „чакай да си помисля" и продължава да разказва. Понякога с татко си говорят - за стари, забравени неща. Не забравени - заключени в паметта, затрупани, несподелени. И стройният, безпристрастен разказ за събитията, за историята се прекъсва, накъсва се от случки-спомени. Лични, затрупани, несподелени, възкръснали. От някоя дума на приятеля, бил до теб преди 40 години, някоя дума, събудила общ спомен, някоя дума, обясняваща необяснимото в твоя спомен. Говорят. Възкръсва времето.

Гора. Стройни дървета, високи, процежда се небето през клоните им. Изгнила ланшна шума. Вървят през дърветата – мъж и момиче. Ровят обувки в листата. Той върви отпред, тя – след него. Стиска в ръката си пистолет. Ръцете са в джобовете ѝ – върви след него, опипва пистолета си. Може би забавя крачка, а може би не. Може би той е от Държавна сигурност, а може би не. И не го разстрелва. Вървят през гората - мъж и момиче. Бойчо и Цена. Просторна Добруджа. Гори и

ниви, и села. Вървят към Тетово, отиват в „своя“ къща. Тя влиза, той остава вън, бави се. Но тя не чака – влязла през вратата, излиза през прозореца и през нивите, в нощта, отива в съседното село, в Смирненски. Било е март, 1951-ва.

Тя дойде от гората, с пистолета си и с колебанията си. Не е могла да убие, не е могла. Дойде – млада, силна, красива, с мирис на земя и вятър. Влезе при нас чрез думите, казани някога на Стефан Ненов, когото тя наричала „братле“.

Върна времето, дърветата, процеждащото се през клоните небе...

Разказва Стефан своя спомен – за Бойчо и за Цена. Било през февруари 1951-ва, вечер. Била в дома си, в бащината къща, тайно. С нея бил и Бойчо, нелегален, гонен. И той бил там, „братлето”, куриерът на нелегалния Земеделски център. Тогава се породило първото му съмнение. Вечерта, когато поискал да говори с братовчедка си насаме. Отишли в съседната стая, но след първите думи вратата рязко се отворила и Бойчо нахълтал: „Защо се криете от мен, и аз искам да чуя.“ Разтревожен – да не остане изолиран, неосведомен… неспособен да осведоми?

Старата къща оживява. С просторния двор, стълбите, вратата, антрето. Стаята вляво, където се спи, стаята вдясно, всекидневната. В дъното… какво имаше в дъното, не помня. Помня стая, легло и старец в него. Помня баба – мие го, храни го. После си отиваме. Помня и другата стая – с дантелени пердета и много икони, на източната стена. С Възкресението... две много красиви жени плачат над празен гроб…

Колко ли празни гробове има в страната ни? И те, мъртвите, възкръсват. В нас самите възкръсват. Възкръсват в спомените, в разказите. В болката на тези, които ги помнят. И в нашите обети – да ги намерим.

Намираме ги – млади, чисти. Вярващи в доброто, в разума и в свободата. Млади апостоли и юди. И властници, готови да платят. И да измият ръцете си. И да се чувстват чисти, непогрешими, единствено призвани – да властват. С цената на кръв и лъжи, на терор и демагогия, на свенливо признавани грешки и на високо развявани подвизи...

* * *

Седим. Говорим, мислим и мълчим.

Аз, родена много късно. Баща ми, малко закъснял, едва докоснал се; жив склад на спомени. И той, братовчедът на баба ми, през когото времето е преминало с цялата си жестокост, лъжа и терор. Къс по къс лепим времето...

Разпиляха се разказаните спомени. Разпиляха се в малката стая, в панелния блок, в панелния град. В главата ми. Трудно ми е да ги събера и да залепя миналото…

... Вечер, след работа, човек трябваше да се „отчете“ и на „движението“. Обличам си новите дрехи и отивам на главната улица. Там срещам всички познати - приятели, момичета. Разхождаме се, смеем се. Правим по няколко „тегела“... А когато се прибера вкъщи, заключвам стаята си, преобличам се и излизам през прозореца. Вече е нощ, звезди, тишина. Но не отивам на улицата. Минавам през дворовете, през оградите... и на полето. Тъмно, тихо, само звезди. Тръгвам по пътя, вървя. Отивам пеша до съседното село... Вървя равномерно и бързо, но все се ослушвам. През нощта тишината е пълна със звуци. Една счупена суха клонка гърми като изстрел. Сенките на луната са странни, безформени. Невъзможно е да разбереш какъв предмет ги хвърля...

Вдига очите си Стефан Ненов. Смеещи се очи, дори когато устните не се смеят. Започва да разказва за едно нощно преследване. Черно небе, луна, звезди.

Игра на светлини и сенки. Черен път, ниви, пустош, кантон. Самотна фигура, крачеща по пътя. Крачещата фигура приближава до грамада на старо сметище. Грамадата оживява. Шум от срутване. После – тишина. Човекът на пътя е спрял. Неподвижност. Грамадата оживява – игра на сенки и на звездни лъчи. Силует на човешка глава е изрязан върху нощното небе, обляно в лунна светлина. Грамадата се превръща в порой от свличащи се предмети.

Две тичащи фигури в мрака. Неизвестност, спринт. Разстоянието между бегачите е един пистолетен изстрел. Нито преследваният, нито преследващият смеят да го намалят. Дали като в стара мелодрама няма да изгърмят два пистолета едновременно и да оставят два трупа в нощта? Абсурд, достоен за Хичкок. Ако не беше смехът в очите на разказвача... После преследвачът хуква обратно към по-близкия телефон. Започва надбягването на живот и смърт. Надбягване в противоположни посоки. Кой ще стигне пръв – преследвачът до телефона, или преследваният до дома си. Ниви, дворове, огради. Един прозорец е изхвърлил в нощта бялото си перде и приютява беглеца. Той потъва в леглото и сънищата си, а пердето продължава да свети в тъмното...

На сутринта животът пак е същият – през деня -на работа; вечерта, като всеки младеж ще бъде в официален костюм на „движението“. Ще направи няколко „тегела“ с приятели, ще се усмихват на момичетата... А после… през прозореца, през дворовете, през нивите, куриерът на нелегалния център ще отиде в друго село, пеша по пустите пътища.

Тя, Цена, имала най-голямо доверие в него. Той не бил буен. Тих и скромен, разумен, много предпазлив. Според него грешките станали, когато организацията се разширила. Не коментира дали провалът се дължи

на младежка приказливост, на неустойчивост, или на нарочно внедрени от Държавна сигурност хора.

Разказва за срещата в кантона – началото на края. На нея са говорили за бъдещето на организацията, за разширяването на групите, за... Много хора дошли. Било през февруари-март 1951-ва. Там са били Манол Цанев и Димитър Рачев, били са Тодор и момчетата (млади, много млади – клати глава със сребърен пух Стефан Ненов.) Каква ли е била цената на годините? Колко са тежали 20, колко 22 или 25? А колко – 17?

Мълчание скова малката стая. Нас ни скова. Каква е цената на годините… Разпиляха се мислите, разпиля се миналото... Срещата в кантона – началото на края...

... Много хора се събрахме там. Пролет беше, кално. Вървяхме през нивите. От нелегалните бяха Цанко Мечето и Ценка. Тогава уговорихме и срещата в тепавицата... Тогава са ни проследили. Или...

Не довърши. Трудно е да се довърши. Трудно е и след 40 години гласно да изкажеш това, което 40 години не си искал да кажеш на себе си. Проследили са ни „те“. Или... Не се отварят устните.

... След това винаги съм се чувствал „под око“.

Усмихва се пак Стефан. Бял, гладък, с детски сини очи. И в тези очи има нещо от насмешката и тържеството, с които момчетата разказват „подвизите“ си...

... Една вечер се връщам в къщи, по тъмно. Вървя по улицата и към църквата виждам два силуета, ту подават глави над оградата, ту ги скриват. Разбрах аз, мен ме следят, знаят... Сърцето ми тупти, чувам го. Ама реших да си направя майтап… Смее се.

… Взех един камък и го хвърлих по портата. Той като изгърмя – косите да ти настръхнат в тъмното. И те като хукнаха – дим да ги няма. Не се и обърнаха... След това - не знам - по-предпазливи ли станаха, какво ли, повече не ги видях да обикалят около къщи... Но след срещата в кантона все се чувствах „под очи”...

Говори. В очите му има мъничко момчешки свян и желание за съпричастност. После става сериозен. С подкупващо ведър поглед продължи да разказва.

... Изпадал съм в критични ситуации, но никога не съм бил толкова близо до смъртта, както на последната нелегална среща. Беше в началото на април 1951-ва година, в местността Долните лозя, в колибата на Георги Славчев. Колибата е в лозята, вляво от пътя, на билото. Беше нощ. Трябваше да се съберем 10-15 души и имахме парола. Бързах, но вече бях закъснял. Когато стигнах до колибата, не знам защо, но забравих паролата. В това време някой вика „стой". Наоколо – тъмно, нищо не се вижда. Аз съвсем се обърках, всичко ми излезе от главата. Чувам в тъмното – зареждат се оръжие. Каква ти парола, викам аз „свой съм." Чувам в тъмното - тя се смее: „Ох, братле, какво щяхме да направим, а? Ако не беше се обадил..." Позна ме по гласа... А щеше да ме застреля, тя, Ценка.

Не му минава и през ум да се сърди. Даже на себе си не се сърди. Смее се. Цялото му същество ликува - познали са се в тъмното. Той, забравил паролата, и тя, заредила пистолета.

Жена му тихо шепне: „Смееш се, а сега можеше да не бъдеш тук." В гласа ѝ няма укор, само много обич и може би мъничко ревност към миналото. Миналото, когато нея я е нямало в живота му, миналото, когато е била дете. Той не ѝ отговаря. Само я облива със синевата на очите си и с усмивката си. Миналото си е отишло. Той е минал през него и сега е тук. Оцелял, устоял.

... Още веднъж я видях оная пролет, преди да ме арестуват. Беше края на февруари или началото на март, няколко дни след инцидента с Бойчо у тях. Беше привечер. Аз отивах за вода на чешмата до къщи. В дъното на улицата видях един мъж, непознат, с ръце в джобовете и с каскет, нахлупен до очите. Помислих,

че е някой от „тях“. Подкосиха ми се краката, но се правя, че не го виждам, и продължавам да вървя. А когато да се разминем, тя ми вика: „Здравей, братле! – и се смее. – Не ме позна, а?“ Не я познах. Отидох до помпата, напълних дамаджаната и когато се връщах, настигнах я. Минахме през дворовете. Беше дошла да се обади на майка си и баща си – да не се тревожат... После замина за Ново село при ятака Димитър Иванов Русев.

***

Синя вечер, тиха улица и ромон на вода. Камен-на ограда, висока дървена врата. Отсреща е църквата. Блести кубето на камбанарията и кръстът е забит в небето. Такъв е детският ми спомен за дядо Неновата къща. Съсед и брат на дядо Стефан, при когото ме водеше баба. Тя, за да го измие и нахрани, да постои при него; аз, за да ме разходи. Тя оставаше в стаята на дядо Стефан, аз – в стаята с иконите. Там гледах Възкресението – красивите жени над празен гроб... Ние винаги отминавахме дядо Неновата порта. Знаех кой живее там, но никога не влязохме.

През онази нощ и тя е отминала високата дървена порта, минала е през дворовете, стигнала е до полето. После е тръгнала в студената зимно-пролетна нощ през нивите, през лозята, по черните пътища. 20-годишна, с нахлупен каскет над очите, сама, със звездите, с лозите, поели първата глътка земен сок, със земята, приела първата ласка на слънцето. Вървяла е в нощта с ръце в джобовете. Отивала си е от бащината къща, която ще види след една година от прозореца на камионетката. Тогава ще помоли да не спират пред къщата на болната ѝ майка и вече стария баща, ще поиска да не види родителите си, да не се сбогува с тях... Ще помоли да спрат пред къщата на тази, която е прала между уроците си детските ѝ пелени и на игра я е отгледала. Сестра ѝ, баба. Която я водела по

вечеринки и още чува хлапашки препирни „Ремса", „Земса"... и не може да заглуши самообвиненията: „Знаела ли съм, че тъй ще стане?"

Отивам си от спомена. Отидоха си къщата, оградата и портата. Последна си отиде църквата. Църквата, която ще присъства във всеки следващ разказ.

* * *

... Арестуваха ме на 29 април 1951-ва. Беше Великден. Майка ми беше на черква.

Аз бях в стаята си. Бях се събудил, но още лежах. Дали бях чул, че има необичайно раздвижване, не знам. По едно време на вратата се чука. Баща ми казва: „Отвори, приятели те търсят." Разбрах каква е работата. Разбрах, че баща ми е зад вратата – страхуват се, че мога да стрелям. Аз станах тихо, да не ме чуят. Погледнах през прозореца. Обикаляха по двора, не мога да избягам. Започнах да се оглеждам – къде да скрия пистолета. А стаята ми малка, празна. Едно легло, маса, няколко стола. Изведнъж виждам чергата. Едната е по-дълга и е завита в ъгъла, до стената. Сложих пистолета там, под чергата. Отворих вратата. Те нахълтаха вътре – много, шумни, груби. Аз седя, нищо не казвам. Внимавам да не поглеждам към ъгъла, към пистолета. Какво ми казаха, какво ме питаха, не помня. Ровиха навсякъде. Под леглото, под дюшека, обърнаха чекмеджето на масата, дрехите ми – всичко… накрая и чергите. Хващат чергата от единия край, дръпват я и я захвърлят. Как не издрънча пистолетът, не знам. Не го намериха. Едва дойдох на себе си от облекчение. После дойде майка, после ме отведоха, после баща ми скрил пистолета.

* * *

Панелна стая, малка, спретната, еднаква, в блокбастилия, в новите квартали, в края на града, до старото гробище.

Мълчим.

После Стефан Ненов казва: „Ще ти напиша всичко, което помня. Ще се срещна с някои хора, ще ги помоля – и те да напишат, каквото си спомнят. Ще ти изпратя всичко. Използвай го както намериш за добре."

Повярвал ми е. Прочетох му само една страница, но ми е повярвал. Виждам го в очите му, в усмивката му, в ръката, която здраво стиска моята. Едър, бял, със сребърен пух на главата.

Повярвал ми е. Ще накара и други да ми повярват. Знам – още по-трудно ще бъде да пиша. По-отговорно, по-достоверно... по-близо до времето... Все повече човешки съдби ще нахлуват в мен. Все повече спомени...

Повече мигове.

ПЕТА ГЛАВА

Нахлуват спомените. Оцелели късове от потока на Времето. Живи късове живот. Вкъщи сме. Аз и леля Райна. Другата бабина сестра, живата. Тя не е много по-млада от баба, но изглежда много по-млада. По-силна е, по-здрава. Едра и стройна жена с още черни коси, макар да е вече на 70. Гледа ме с очите на баба. И с очите на момичето от снимката. Приличат си трите сестри. Времето не може да изтрие тази прилика.

... Помня, че когато се роди, мама много плака. А когато тате си дойде от работа, баба го посрещна на стълбите и му вика: „Колко има да се скиташ самичък, пак е момиче." А тати се усмихна, пусна поводите на коня и тича вкъщи. Почна да целува мама и да се радва на бебето. Вдига го нагоре, прегръща го и му приказва: „Колко си ми хубава и колко хубава ще станеш..." Мама почна да се смее през сълзи, на баба лицето просветна…

... Много ѝ се радвахме като дете. Мама беше болна, само я кърмеше. Ние я гледахме, най-много кака, баба ти. Много хубаво дете беше. Весело и обичливо. Но още тогава… като беше малка, беше различна. Другите деца играят, а тя повече вкъщи седи, с книгите. А като се връщаме от училище или от нивата, тя тича на двора, прегръща ни, смее се и пита какво сме правили, разказва какво е правила... Добро дете беше, обичливо и мило… Но всъщност не беше дете. Много малка беше, когато надрасна връстниците си. Играеше с тях, смееше се с тях, мъничка беше като тях, но... много по-голяма.

Сияе лицето на леля Райна. Широко лице, с големи, кръгли и влажни очи. Добро и младо...

... Мама беше набожна жена и на много хора помагаше. Знаеха – който почука на нашата врата, няма да си отиде гладен - и дрехи даваше, и хляб...

... Веднъж, аз вече бях омъжена и не живеех вкъщи, валяло дъжд. Почукало се на вратата. Ценка, вече голямо момиче, отворила. Гледа – на двора, каруца. А пред нея млад мъж пита за мама. Мама я нямало вкъщи. Като разбрал това, човекът се смутил и тръгнал надолу по стълбите. Ценка го попитала за какво му е мама и в същото време разбрала – жената в каруцата ражда. Слязла долу, запалила огън, стоплила вода. Казала им да влязат в стаята и да извикат когото трябва. Защото навън, на улицата, имало още няколко каруци... Тогава циганите още живееха на катуни...

Дъжд като из ведро, разкалян двор, подгизнала каруца. Измокрена до кости, измръзнала жена в родилни болки и смутен съпруг, незнаещ как да поиска помощ от дете.

Усмихва се леля Райна – родило се бебето. Останали с майката цялата нощ в топлата стая. На другия ден си тръгнали. Слънцето греело. Просторът бил пред тях.

Мълчим. Мълчанието пак става осезаемо, плът-но, притискащо. Отделя ни и ни събира. Отделя ни във времето и ни събира днес. Аз не мога да бъда с нея в миналото. Там аз мога да отида сама, с нейния спомен. Мога да видя двете сестри. Малката, вече госпожица, а няма какво да облече освен ученическите дрехи. Голи следвоенни години. По-голямата, която...

... Уших ѝ рокля от док. Тъмносив док. Дълга до глезените, с широка пола и широк колан, силно пристегната в кръста, по модата. Дадох да ѝ избродират якичката. Хубава рокля стана. А тя, като я облече... Висока, стройна. Роклята като излята трепти на нея. Косата ѝ – тежка, лъскава и непокорна, вдигната нагоре... Отидохме на вечеринка. Тя танцува, аз я гледам. Много хубава беше тая вечер... Имаше и военни, офицери. Един я покани на танц. Още докато танцуваха видях, че сълзите ѝ са на миглите... Той я гледал с

омраза в очите и й казал: „По всичко личи, че си кулашка дъщеря.“ А тя, с обида и с болка: „По какво личи? На челото ми ли е написано?“. „По всичко – казал той – По начина, по който ходиш и държиш главата си изправена, по начина, по който гледаш.“ „Косата ми тежи, за първи път съм с дълга рокля...“ Очите...

Очите били пълни със сълзи. Била мило, нежно, весело дете. Обичала всички и всички я обичали. Омразата в тези чужди очи, омразата, насочена към нея, я ударила болезнено и силно. Недоумявала – с какво я е предизвикала, защо? Защото сестра й с много вкус, усет и любов й ушила вечерна рокля от док? Защото Господ я създал красива и я дарил с очарование?

Усмихва се леля Райна. И в нейните очи има сълзи. Знаела ли е тя, че... след две, след три, след четири години същото момиче, но вече с дочен панталон и памуклийка, с каскет, нахлупен до очите, с ръце в джобове, в които има пистолет, ще обикаля в син сумрак улиците около бащината къща, ще каже сбогом на болната си майка и стария баща и ще се стопи в синия сумрак, преминала през дворове, градини, ниви, по черни пътища, сама в нощта...

Защо, защо...

* * *

Искам да изляза от капана на времето. От капана на накъсаното време на чуждите спомени, които избухват едновременно в главата ми, вече станали мои.

Всеки живее със своите спомени. Всеки, със своето време. Страшно, жестоко или само много тъжно, много тежко. И всеки, пленник на своя спомен, остава в своето време. И страда – в своята болка.

За мен времето започна да тече много по-късно. Моето време-спомен, спира далеч в бъдещето на онези години, в които влязох чрез чуждите спомени. Нахлух в тях като през водопад. С хиляди разбити

капчици, накъсани, разкъсани. Нахлух в миналото. Изсипах се едновременно от няколко времепотока. И едновременно видях миналото с много очи. Разпилях се.

И пак събирам късове спомени.

* * *

„Защо се занимаваш с политика?! Гледай си уроците!“ Външно спокойно, а вътрешно със страх се кара каката на малката сестричка. А момичето гледа с големи, още детски очи право в очите на Райна. „Как можеш спокойно да приемаш да наричат тати „кулак“? Тати, който цял живот е работил?“ Недоумение, мъка и възмущение има в гласа на детето-девойка. А по-късно, при друг разговор, с разочарование и болка казва: „Така вярвах в Георги Димитров, а видя ли колко евтино продаде България?“

Било 1945-та, 1946-та, 1947-ма… Учела и се „занимавала с политика“. Години по-късно, когато Райна молила братовчед си Георги Шаламанов, заместник-окръжен прокурор, да използва влиянието си, за да смекчат присъдата на Ценка, той казал: „Да сърба каквото е дробила. Аз знам, че е „патриотка“ отпреди 1945-та.“... А тогава тя ходела на танци и на родителите си помагала. Сестрите ѝ може би се тревожели, но и през ум не им минавало какво ще стане. А то станало много бързо, почти изведнъж. Всичко изглеждало нормално, после - всичко се обърнало наопаки; накрая - капанът щракнал и тя останала вътре. Повечето, полуприщипани, успели да избягат. Други останали като нея - вътре... И всички се оказахме в клетка. И още сме в клетката. Полуприщипани се опитвахме да изпълзим. И ни е трудно, много трудно. С омекнали гръбнаци да се изправим. И да вървим - с изправени глави. Да бъдем свободни, поне да се опитваме да бъдем.

... Един ден, беше краят на април 1952-ра, отивам да ѝ нося дрехи и храна в затвора. А войникът на портала ме гледа някак си уплашено. Подкосиха ми се краката, но вървя... Не ме пуснаха. Казаха ми, че вече не е тук; да не я търся повече. И нищо да не нося... Не знам как излязох навън. Отпред в градинката ме среща Боню Доробанов, адвокатът… И той роднина, на дядо ти първи братовчед… Случайно ли беше там, чакаше ли ме – не зная... Като го видях, и заплаках. А той ме успокоява – държи ми ръцете, приглажда косите ми и ми говори: „Недей да плачеш, от 1948-ма не са изпълнявали смъртни присъди. Има специални затвори, там ги пращат. Не плачи..."

... Как исках да вярвам, че е жива, че е някъде в затвор, но жива... Как исках да вярвам, че е жива, нека никога да не я видим, но да е жива; нека никога да не чуем за нея, но да е жива... Как вярвах, че е жива... Някъде „там", жива... А сега, когато прочетох всичко за лагерите, когато всичко се разбра, видя... Събуждам се всяка нощ от ужас. Не мога вече да спя и се моля… на Господ ли, на кого ли – да са я убили, тогава. С един куршум да се е свършило всичко, да не е преживяла това, за което пишат...

Говори бързо-бързо. Сълзи не са ѝ останали да плаче, само устните и ръцете ѝ треперят. И ужасът ѝ пропълзява в мен, скова ме. И аз ли ще се събуждам нощем с вик и ще се моля – никога да не намеря бабината сестра. Защото преди 20 години, на гробището, аз много исках да вярвам, че е жива и ще я намеря. За да не пали баба вече три свещи над гроба с двама мъртъвци...

А Райна разказва. Очите ѝ гледат някъде далеч.

... Още тогава мъжът ми търси гроба ѝ навсякъде – не го намери. Ходи в гората, при гара Разпределителна. Чуваше се, че там ги убивали. Носеше лопата и копаел, където мястото приличало на гроб. Но я ня-

маше... Направихме панихида. Поп Димо я опя... А няколко дни преди това Георги Костадинов, председателят на съвета, срещнал мама на улицата и засмян й казал: „Бабо Велико, съобщиха, че са изпълнили присъдата на Цена." Мама припаднала. Събрали се хора, завели я при кака, при баба ти. Тя отивала при нея с бастуна. Едва-едва ходеше вече...

Мълча и слушам – думите, които убиват, колко лесно се казват...

Мълча и слушам разказа на леля Райна.

... Още когато я арестуваха, започнахме да обжалваме. Още тогава адвокатът й, Боню Доробанов казваше, че не е за смъртна присъда. Когато се върна от София след обжалването ни каза решението на съда – „Не е за смъртна присъда, но местната партийна организация трябва да реши." Убиха я.

... Все не ми се вярваше, че от тях е зависело. Хора, които познавахме, хора, които я познаваха. И досега нямаше да го вярвам, ако един от тях не ми разказа... Събрали се и решили, че трябва да бъде убита, за да не бунтува хората... Убили са я от страх…

... Знам ги кои са, до един. Клела съм ги – земята да ги погълне. Погълна ги – измряха, до един…

Пак мълчим, седим една срещу друга, не се гледаме. Крием се в своите мисли. Едва сега осъзна-вам колко малко е струвал човешкият живот тогава, когато правосъдието е постановявало въпросът за живота и смъртта да се решава на партийно събрание. Трудно ми е да определя що за душевност е имал така нареченият „редови комунист", който на партийно събрание, съвсем ежедневно, „по съвест" гласува смърт за 23-годишен човек. Не мога да проумея идеологията, унищожаваща човечността у хората...

... „С война дойдоха, с война ще си отидат" - й казвах аз, а тя... Тя вярваше, че ще си отидат с протести,

със стачки, с народно недоволство... Права беше, така си отиват... след 40 години...

... Пък аз разправях на майка, тогава...

Плаче Райна, вече не крие сълзите си. „Виждаш ли, мамо, когато се роди, плака, че е момиче, а я загуби като момче... Все едно, че на война си я пратила..."

ИЗ ОБВИНИТЕЛНО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СЛЕДСТВЕНО ДЕЛО №44/1951 ГОДИНА

... ЦЕНА СТЕФАНОВА ГЕОРГИЕВА ... произхожда от кулашко семейство и има завършено средно образование. След 9. 9. 1944 година е станала член на ЗМС, а след излизане на Никола Петков в опозиция минава към ЗМС „Сърбински“. Водила агитация сред учениците и ученичките против изпълнението на правителствените мероприятия... дружала с опозиционно настроени младежки... като чиновничка в селата Писанец и Смирненски е агитирала сред селяните против навлизането им в ТКЗС... Обвиняемата Цена Стефанова през 1949 година е била чиновничка в с. Писанец, Русенско, където била на квартира в дома на Цанко Иванов. През 1950 година се премества на работа в село Смирненски, Кубратско. След преминаването на Цанко Иванов в нелегалност тя го е подпомагала морално и материално, укривала го е и го е предупреждавала кога се намира в опасност – търсен от властта. Потърсена от властта за горните й деяния, на 13. 02. 1951 година минава в нелегалност и се свързва с бандата на нелегалния Цанко Иванов. Включва се в нея и започва открита въоръжена борба за свалянето на народната власт. Обвиняемата заедно с Цанко Иванов е ходела по селата в Русенски окръг, за да образуват нелегални организации... Като нелегална е взимала участие в престрелки с органите на властта. По нейна инициатива и на Цанко Иванов през месец март 1951 г. е свикана нелегалната конференция в тепавицата край село Писанец, на която са присъствали всички нелегални и делегати на брой около 40 от образуваните нелегални организации. На тая конференция обвиняемата е чела доклад за дейността и живота на нелегалните и е правила предложения... Същата и сега не е заловена и е в нелегалност.

ИЗ ОБВИНИТЕЛНО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СЛЕДСТВЕНО ДЕЛО № 44/1951 ГОДИНА

... На нелегалната конференция, състояла се през месец март 1951 в една тепавица в землището на село Писанец, обвиняемият Тодор Манолов Цанев Доробанов присъствал като делегат и там той е положил клетва заедно с всички делегати и нелегални. Положената клетва е била писана лично от него и има следното съдържание:

„ОБЕЩАВАМ ПРЕД ЦЕЛИЯ БЪЛГАРСКИ НАРОД ДА СЕ БОРЯ ЗА НЕГОВОТО ОСВОБОЖДЕНИЕ И ЗА ДА ВЪЗТЪРЖЕСТВУВАТ СВОБОДАТА И ДЕМОКРАЦИЯТА. ЗНАЯ, ЧЕ ВСЯКО СВОЕВОЛИЕ И ПРЕДАТЕЛСТВО СЕ НАКАЗВАТ СЪС СМЪРТ - ЗАКЛЕХ СЕ.“

... Воденото следствие по чл.70 ал.1 и ал,11 и чл.95 от НЗ и на основание чл.282, 291 и 292 от ЗНС

ОБВИНЯВА:

1. Тодор Манолов Цанев - 20-годишен, бълг. гражданин, православен, грамотен, неженен, неосъждан

2. Димитър Рачев Недев - 25-годишен, бълг., грамотен, неженен, неосъждан, земеделец

3. Стефан Ненов Чалъков - 24-годишен, бълг., православен, грамотен, неженен, неосъждан, безработен

4. Манол Цанев Доробанов - 44-годишен, бълг. православен, грамотен, женен, неосъждан, земеделец

5. Димитър Тихолов Малакчиев - 50-годишен, бълг., православен, грамотен, женен, неосъждан, земеделец

6. Йордан Димитров Енчев - 45-годишен, българин, грамотен, женен, неосъждан, земеделец

7. Цена Стефанова Георгиева - 22-годишна, българка, грамотна, неомъжена, неосъждана, чиновничка

8. Пеню Дончев Митев - 33-годишен, бълг., православен, грамотен, женен, неосъждан, работник

... и ги предава на Сталински окръжен съд, за да бъдат съдени, признати за виновни и наказани:

Тодор Цанев - чл.70 ал.1, чл.211 ал.1 и чл.92 от НЗ; Димитър Рачев - чл.70 ал.2, предл. III, ЧЛ. 204 от НЗ; Манол Цанев - чл.70 ал.2 от НЗ; Стефан Чалъков - чл. 70 ал.2 от НЗ; Димитър Малакчиев - чл.95 ал.1 от НЗ;

Йордан Енчев - чл.95 ал.1 от НЗ;

Цена Стефанова - чл.95 ал.1 и чл.70 ал.2 предл. III от НЗ; Пеню Дончев - чл.95 ал.1 и чл.70 ал.2 предл. III от НЗ.

ШЕСТА ГЛАВА

Къщата се е скрила зад дърветата в градината. Круши, дюли, ябълки – още хранят плодовете си... а черешите – само слънцето държат в листата си. Потънала е къщата в зеленина... Проскърца пътната врата, влязохме... Тясна циментова пътека. Над главите ни висят гроздове – тежки, още зелени – далеч е есента. Вървим... Жужат пчели, блъскат се в шарените глави на цветята... потъват в тях. После излитат, натежали от сладост... Топло е. Тежи въздухът. Лято. Само слънце има в синьото небе. Топли, задушава...

Извървяхме пътеката – с татко. Преминахме през райската градина... Стигнахме до къщата, почукахме. Отвори ни другата Цена.

Двете Цени – така ги знаели... Били приятелки от деца... Заедно играели, заедно учили... Цветана Коева и Цветана Попкоева... Заедно членували в ЗМС-а... До 1947-ма, когато го разтурили. Двете Цени били приятелки от деца... После – едната се омъжила, другата излязла в нелегалност... Запознах се с едната в топъл летен ден. Другата...

... Беше февруари, най-късно началото на март 1951-ва... Топъл ден, слънчев, пролет... Неделя беше, помня. Скоро се бях оженила - през ноември 1950-та, млада булка бях... Ценка ми дойде на гости. Отдавна не се бяхме виждали. Колко весела беше, как ми се радваше. Прегръщаше ме и викаше: „Колко си хубава, Тини, колко си хубава“... Много приказвахме тогава, не помня вече всичко... Не помня тогава ли за първи път разбрах за организацията, от по-рано ли знаех... или едва по-късно започнах да свързвам нещата... Помня, че поиска да я срещна с Димитър Рачев... Заведох я... В четвъртък изчезна…

Говори бързо. Нищо определено не казва, но усещам, нещо я смущава. Нещо около изчезването на

приятелката ѝ не е наред. Още тогава ли го е почувствала или по-късно, с годините – не знам. Тя нищо не каза, аз не попитах... Вече бях чувала – не е било належащо излизането на Цветана Попкоева в нелегалност. Невярна парола била дадена... От кого, защо...

Мълчание. И от него излизат фактите – неясни, аморфни - витаят около мен, неуловими. Някъде някой нещо казал и станал провал. Кой? Защо? Слепнали са устните на хората. Говорят много – за себе си, за чистите. Но за съмненията си – мълчат. И след 40 години не искат да обвиняват. Цял живот могат да носят съмнението в себе си, но не могат да обвинят някой, който може би е невинен.

Говори Цветана Коева. Очите ѝ блестят. Жизнена, устойчива, чужда на меланхолията, тя скача от година на година, от събитие на събитие. Иска да бъде точна и последователна, да не пропусне нещо, да започне отначало. С лист и молив в ръка пише годините: „През 1945-та бях в пети клас, т.е. в девети сегашен...“ Лицето ѝ сияе медно-розово – от летния загар. Косите ѝ - меки, пухкави, непокорно се вият около него. През белите нишки прозира цветът им – меднорус... Красиви са били двете Цени - русата и тъмнокосата. Едната - нежна, мека, крехка. Другата - строга, твърда и устойчива. Едната вече е възрастна жена. Другата – 23-годишна, завинаги.

... Тя беше една година по-голяма от мен, но дружахме много. В гимназията като бяхме, всяка си имаше приятелки от класа, но не се забравяхме. Тя беше много умна, блестяща ученичка... От 1945-та до 1947-ма ходехме в клуба на опозиционния ЗМС, на улица „Ангел Кънчев“, май беше № 34. Там сме се срещали и с Никола Петков, и със Здравко Бакалов, сина на Цанко Церковски. За какво са ни говорили - не помня. Помня, че животът ни в клуба беше много интересен - четяхме стихове, рецитирахме, поставяхме пиеси.

Имахме хор. Ръководител на хора беше Димо Димов Лафчиев. Той беше и поет. Имам няколко стихотворения от него, още ги пазя. Съдиха го... умря…

Гласът ѝ съвсем лекичко трепва, подвижното ѝ лице замръзва за миг, погледът на блестящите ѝ очи потъва някъде, мълчим. После пак започва.

... Беше към края на учебната година, 1947-ма, когато нападнаха клуба ни. Кои го нападнаха - не разбрах, но мисля, че не искаха да ни изловят. Влязоха през входа и ни оставиха да избягаме през прозорците. Тогава още не знаехме какво е станало, не предполагахме какво ще стане... Двете с Цена отидохме до дома на Антон Антонов, беше на улица „Раковски", към кея. Там беше и Сърбински, от него разбрахме, че са арестували Никола Петков от Народното събрание и са разтурили опозицията... Когато си тръгнахме, видяхме, че къщата вече е под наблюдение. Почти се сблъскахме с тях...

Усмихва се Цена, очите ѝ са като на момиче. „Знаеш ли, казва, тогава аз бях много наперена. Вървя и се пъча – улицата е моя. Гледам ги право в очите – какво ще ми направите..." А тя, Цена, ме стиска за ръката и ми шепне: „По-скромно, по-скромно, не предизвиквай съдбата..." Аз наведох очи, минахме бързо по улицата, беше вече тъмно, никой не ни закачи…

... Отидохме си. Скоро след това Антонов изчезна; чу се, че избягал в Турция. Затвориха клуба... Последната година от гимназията учих в Тутракан, при роднини. Не исках да имам неприятности... После всички ни направиха членове на ДСНМ. После завърших гимназия, върнах се при нашите, започнах да си търся работа. Все нямаше работа за мен... Накрая ми намериха място като детска учителка. Много се радвах, обичах да се занимавам с деца, да преподавам... Оставаше само на медицински преглед да мина, но не се тревожех - бях млада, здрава, силна, с червени бузи

като праскови... Казаха ми, че имам каверна на белите дробове и не мога да бъда учителка. Отчаях се, майка ми и баща ми се поболяха от тревога... Много години по-късно брат ми ми каза, че когато научил в казармата, щял да се застреля, само заради мама и татко не го направил... Всеки ден чаках да умра. Работа вече не търсех – къде с такава диагноза... През 1949-та ме изключиха от ДСНМ, защото през 1947-ма в дома ми на гости бил идвал Антонов, околийският ръководител на опозицията. Беше ми все едно, но претекстът беше нелеп... По това време пак се срещнахме с Ценка. И тя не можеше да си намери работа. Говорехме, говорехме – и все за това. Тогава тя каза: „За да не ни дадат работа, са готови и охтичави да ни изкарат." Не каза, че нея са я „изкарали" туберкулозна, но нямаше откъде да знае моята диагноза... Скоро след това пак отидох на лекар - бях абсолютно здрава.

Мълчим. Хладно е в стаята, навън слънцето изгаря земята. В топлия въздух, попил аромата на цветя и плодове, пчели жужат. Пият нектара на цветовете, изпили сока на земята... Мълчим, после тя отново говори, бавно, замечтано...

... Какво да ти кажа за ония времена... През 1945-46-та всички хора бяха опозиция. През 1950-51-ва всички се страхуваха... В началото на пролетта на 1951-ва Димитър Рачев започна да събира помощи за организацията, преди всичко за подпомагане на нелегалните. Свекър ми даде 1000-2000 лева. Заради мен ги даде - по това време мъжът ми беше в казармата. Скоро след това, на Великден, арестуваха много хора. Колко се страхуваше свекър ми да не арестуват и Димитър; да не се разбере, че е давал пари. По цели нощи не спеше. Пожълтя, стопи се, старата му язва се обади... През 1923-та година бил бит. Много бит… и много се страхуваше да не го бият пак... Пред мен нито веднъж не се оплака. Дума не каза, че съжалява, задето е дал па-

рите. Знаеше колко много обичам Ценка, колко близки бяхме. Отиде си - за две-три години си отиде...

Става, сяда, носи кафе, сладкиши. Усмихната, устремна, топла. Едва от час я познавам, а вече я чувствам близка. И пак говори, говори. Уж иска да бъде последователна, да не изпусне нещо, а прескача през годините, през събитията. А през синева-та на очите ѝ Времето изтича в мен.

... Да, говореше се за кооперации. Когато бяхме момчета, докато играехме в задния двор, чувахме речите през отворения прозорец на клуба... Да, искаха да се кооперират. По две-три или четири-пет семейства. Те сами да се изберат, да си вярват, да разчитат един на друг… да бъдат отговорни един пред друг. И пред себе си. Добре щяло да бъде, ако земите на един кооператив не бъдат на едно място, а на две - ако има градушка или суша, да не пропадне цялата реколта... Хората имаха идеи и желание за модерно земеделие. Обрулени от войната, надяваха се на по-добро... А различни кооперативи е имало още в края на миналия век. Били са сдружения за финансово подпомагане на членовете си, разполагали са с общ капитал, развивали са и търговска дейност. Помня, имаше магазини на Всестранната кооперация. Когато след войните дядо ре-шил да се занима със земеделие, от Всестранната кооперация поискал пари, за да започне. Поръчители му били един учител и жена му – никой не вярвал, че пари, хвърлени за купуване на диви лозови пръчки, могат да се възвърнат някога. А дядо вместо за пет години се издължил за три. И поставил началото на модерното лозарство, като пръв в нашия край внесъл американска лоза…

Удавили сме се в мълчание. Всеки затворен в своите спомени. В една стая сме, в един свят. Мъчително бавно се приближаваме един към друг. Изтеклото време ни разделя, преминало през нас различно. Един дълъг

миг мълчание, невидимо и плътно, в което се блъскаме отново и отново, не можем да излезем от себе си...

Другата Цена отново се усмихва, блестят очите ѝ, меднорусите коси разкъсват решетката на белите нишки и докосват меднорозовата кожа на лицето ѝ. Характерът ѝ не позволява тъгата задълго да обсеби духа ѝ. Тя пак говори, говори...

... А как пееше Цена, какъв глас имаше... Мощен и красив. Като запееше, чак вкъщи я чувах, всички я слушаха. Толкова тъга имаше в гласа ѝ, когато пееше любимата си песен... „... и не чу ли майка да говори - що ли прави мойто чедо мило, с чужди хора чужди хляб делило...“ Плачех, като я слушах... и не само аз... А по-късно, когато… как ли е горчал хлябът ѝ…

Плувнали са в сълзи сините очи на Цветана Кое-ва. И вече без усмивка продължи...

... Бяхме още малки, трябва да е било преди 1945-та... На някакъв празник в салона на училището тя пя „Не плачи, майко, не тъжи, че станах ази хайдутин, хайдутин, майко, бунтовник“... Всеки, който я слуша тогава не го забрави... Беше като пророчество...

СЕДМА ГЛАВА

Скърцат сините стълби на старата къща под стъпките ни. Тежко се качваме горе, на слънце... Скърцат старите стълби... Изкачихме се, седнахме горе, на старите пейки... Тихо е в старата къща. Тихи сме. И слънцето, което нахлува от всички прозорци, ни залива с топлина, светлина... отдалеченост... Изолира ни - вън от небето, слънцето, птиците...

... През 1944-та се записах в ЗМС-а. Тогава възстановиха дружбите. През 1946-47-ма бях в селското настоятелство, ръководен орган на околията.

По това време Цветана беше в градското настоятелство. Познавахме се добре, виждахме се често, но обща работа не сме имали. Предполагам, че те за града са правили това, което ние правехме за селата... но не се бъркахме в техните работи... През 1947-ма, на 5-ти април, отидох в казармата. Но вместо да отида във въздушните войски, където исках да служа и за където бях записан, пратиха ме в трудовите. По пет-шест кубически метра пръст копаехме на ден - толкова беше нормата. Всичките ни командири бяха бивши царски офицери. Тогава започнаха да ни учат на обръщението „другар“ – взаимно се обучавахме...

Замълча. Шумно си пое дъх. Ситни капчици пот са избили по високото му чело. Светлосинята му риза е разкопчана и ми се струва, че загорялата му кожа излъчва топлина. Димитър Рачев. Това е човекът, който присъстваше в разказите на всички. Нито едър, нито дребен, с прошарени коси и с очила, зад чиито дебели стъкла трудно виждах очите му, гледайки го в профил. Спокойно лице, по-скоро младо, отколкото старо.

Пое си дъх – дълбоко и шумно. Заговори отново – без съжаление, без болка, без тъга. Спокойно и равно...

... 27-ми август, 1947-ма… Разтурянето на опозицията ме завари в казармата в село Бръшлян. Повечето бяхме земсисти и трудно изкарахме службата. Година и половина се служеше тогава, а беше минала само половин. Пратиха ме в дисциплинарен взвод, но това беше нещо обикновено... Уволних се в края на 1948-ма и се хванах на работа в тухлената фабрика. В организацията влязох малко преди да ги задържат. Срещах се с Ценка два-три пъти през есента на 1950-та, или по-скоро през пролетта на 1951-ва... Ходих веднъж и в дома на Петър Станчев по настояване на сина му Стефан. Тогава той каза, че организацията трябва да се въоръжи. Там бяха Стефан Ненов, Тодор Цанев, Михо Райков, Васил Михов... Помня, че Тодор беше против... за другите не знам...

... Арестуваха ги през 1951-ва, навръх Великден... Тогава живеех в общежитията на тухлената фабрика, там научих... Беше 2-3-ти май, когато дойдоха при мен. Не ме арестуваха. Дадоха ми два часа, за да реша... техен ли съм... Готов ли съм да...

Пръстите на ръцете му са като живи същества, надарени със собствена воля и свобода. Лицето му е спокойно, загорялата кожа излъчва топлина и ситни капчици пот са избликнали по челото му - високо и може би започнало да оплешивява. Гледам го в профил и зад дебелите стъкла на очилата му не виждам очите му. Но му вярвам. Вярвам на спокойно-забързания му разказ. Вярвам му, че...

... Това предложение ми дойде като единствен изход, за да избягам. Приех... Дадоха ми пистолет и ми казаха, че не са арестували Пеньо Дончев, от него да поискам паролата на нелегалните... Правели го, защото вече съм бил работник… трябвало да извървя докрай пътя към работническата класа…

... Отидох при Пеньо, беше рано сутринта, още тъмно. Първите му думи бяха „да бягаме“. Знаеше, че

са арестували всички, че време за губене няма. Не знам дали се е чудел защо той не е арестуван... Обясних му каква е работата. Казах му, че са ме пратили да убия бай Цанко Мечето, водача на нелегалните, и че той трябва да ми даде паролата... Разбрахме се, че нямаме друг път, освен при нелегалните... Каза ми къде са... Отидох в Писанската гора, при извора... Три пъти трябваше да почукам с камък на чешмата... Долу беше Ценка, тя ме посрещна, зарадва ми се... Казах й каква е работата...

От горещината и слънчевия загар лицето му е червено, бисерни капчици блестят по челото му. Говори спокойно и бързо. Бързо – да не закъснее за събранието на дружбата. Вярвам му. Нищо, че името е друго. Гледам лицето му – с овални и твърди черти; зачервено от лятото. Вярвам му... Отново чух същата история, разказвана ми от толкова хора. Отново я чух - с повече подробности, по-жива, по-истинска - от този, който я е преживял. И му вярвам – нищо, че името е друго. Истината не е само едно име. Истината е човечност, и болка, и сила. Истината е честност, не само точност... „Долу беше Ценка. Зарадва ми се." И през неговото възрастно лице видях засмяно момичешко лице. Видях блясъка в очите й – като блясъка на водните капки в избора. Видях косите й – като тъмния мъх на дърветата. Видях бялата кръглост на бузите й – като пуха на пролетен облак. „Зарадва ми се" – каза Димитър. И чух смеха й – като плясък на вода... Вярвам му. Защото сноповете слънчеви лъчи, нахлуващи през стените-прозорци на старата къща и носещи лято със себе си, щяха да ни смразят, ако беше казал „пратиха ме да убия леля ви"... Щяха да ни смразят – мен, баща ми и него, бати Димитър, чичо Димитър...

... Казах каква е работата... Бай Ценко Мечето ми поръча аз да посрещам всички новодошли. Тия дни дойде Пеньо, малко по-късно Васко Медведев. После

се махнахме оттам, опасно беше да оставаме повече... Свързахме се с хора от село Базън, носеха ни храна... един турчин най-често… Много трябваше да се внимава. Трябваше да посрещнем още двама души от Писанец. За по-сигурно предложих да ги чакаме на един километър от мястото, където беше определена срещата. Много трябваше да се внимава. При нас идваха и си отиваха хора. Носеха храна, носеха вести от близките ни, носеха новини. После си отиваха... Помня, веднъж щяхме да се отровим с хляб... Ние бяхме десетина души постоянни – бай Цанко, Цветана, Георги Йоргов, Васил Медведев, Нено Рашков, Пеньо Дончев, братът на бай Цанко, Иван Цанков, Христо от Писанец… как му беше другото име – забравил съм… и аз. Все си повтарям имената – все забравям някого… и сега съм забравил сигурно, но сме горе-долу толкова – десетина души…

... Две седмици след това, трябва да беше към края на май, имахме престрелка. Обкръжиха ни. Стреляхме. Разпръснахме се, загубихме се. Аз останах с бай Цанко, Пеньо останал сам, Ценка май с Георги... не знам. После пак трябваше да се съберем... Но след престрелката трябваше да се укрием. От бай Цанко знаех – никога по родните места... Реших да отида при чичо си, в Борисово. Наскоро братовчед ми беше починал и той се чувстваше много самотен. Знаех – като роден син ще ме приеме.

... Валеше силен дъжд. Цяла нощ. Бях мокър до кости, измръзнах. Едва се влачех от умора. Вървях през нивите, на 20-30 метра от пътя… колкото да не се загубя. А то кално, калта полепнала по обувките ми, обувките тежат... цяла нощ валя. Загубих се в гората. Къде съм изпуснал пътя – не знам. На сутринта осъмнах в смирненските ниви. Гледам, един селянин оре, край него дете играе. Като ме видя, че като се уплаши: „Не ме закачай – вика – детето ми не пипай!.“ Как да

не се уплаши – аз, целият мокър и мръсен, излизам от гората с пищов и бомба на кръста... Турчин беше, добър човек… като разбра какъв съм, даде ми хляб, упъти ме. Тръгнах, имах компас, от бай Цанко… и пак през нивите... Стигнах в село, но не смея да се обадя на нашите. Отидох при дядо Илия Киселов, помолих го да каже на баща ми, че съм жив и здрав. Той, като ме видя на какво приличам, даде ми свои дрехи, да се преоблека. Пък дядо Илия беше едър човек, два пъти да вляза в тях... Отишъл старецът, свързал се с баща ми и дрехи ми донесе от къщи, и хляб. И пак през нощта, през нивите, през Аблановската гора… отидох в Борисово при свако... Храни ме два-три месеца в плевнята... Но то човек скрит не остава. Видели го комшиите, че току минава през двора я с канче, я с тенджера, я с вързопче, пък влезе в плевнята, а оттам с празни ръце излиза. Започнали да го подпитват. Разбрах, че вече трябва да си тръгвам... В това време те дойдоха. Обградиха къщата, двора, плевнята. Навсякъде. Излязох. И стрелях… гръмнах два-три пъти. А те много, навсякъде. Разбрах, че вече спасение няма... Хвърлих бомбата – и тя ми беше от бай Цанко. Не избухна. Хванаха ме. Биха ме – още там, на двора. Целия ме овързаха с въжета... После в кметството... Както бях вързан като пашкул, изправяха ме до стената... Бяха две стаи, с отворена врата между тях... Засилваха се – от края на стаята, през вратата, до мен... и ме ритаха. Състезаваха се – кой с един ритник ще ме събори, кой с един ритник най-много ще ме отмести... После ме сложиха в джипа, на задната седалка ме свиха и седнаха върху мен – колкото се събраха... Така пътувах от Борисово до Русе, към 30 километра... Казваха, че ако викам, ще ме убият. Не помня дали съм стенал... Когато пристигнахме в Русе, в Държавна сигурност, пак ме биха, до припадък… Сигурно не е било много – аз бях готов припаднал… И постоянно бях с белезници...

Поглежда ръцете си – силни мъжки ръце. Пипа китките, разтрива ги... Времето всичко е заличило. Измило е следите от побоищата и веригите, от лагерите и затворите. Здрави мъжки ръце, силни, работни и честни. Протяга пръстите си, свива ги...

... Постоянно бях с белезници... Врязваха се в китките ми – до костта... И ме биеха, биеха, до припадък. Всеки път повтаряха – това е краят, смърт те чака... Така ми казваха… че ще ме осъдят на смърт… казваха, че дори ако присъдата е друга, пак ще ме убият... „те“ ще ме убият... ако...

* * *

Той не довърши. Тръгна си. Погълна го нажеженият летен следобед. Погълна го настоящето. Оти-де на събрание на дружбата... Много иска днешният ден – от всички ни. Иска от старите земеделци – да възстановят разрушената структура на организацията от младостта си... Да върнат живота на земеделските идеи. Да ги изтупат от праха на Времето. Да ги възкресят от забравата. Да ги възродят – от апатията. Да ги върнат – на днешния ден, на днешните хора, на днешната младост. Много иска днешният ден – от всички. Иска от нас – да повярваме, че от пепелта ще се роди живот. И да се борим... За възможността да възкръснем...

Отиде си Димитър Рачев – загорял от слънцето, излъчващ топлина. „Те“ са определили поведението му на процеса. Нужно им е било някой да каже „подведен съм“, „излъгаха ме“, „принудиха ме“. Нужно им е било – някой да се разграничи; някой да олицетвори „народа“, в чието име са дошли на власт и са убивали. Нужно им е било – за да има „врагове на народа“... които да осъдят, да убият... И са го били, били, били до припадък, до смърт... за да каже той „подведен съм“. Казал го. В един зимен ден, няколко дни преди Коледа, на процеса...

... Бях ученик в последния клас на гимназията. Три дни беше процесът... техният процес… на леля… И трите дни бях в залата. От начало докрай. Гледах и слушах. Познавах всички и всички ми бяха близки. Обичах всички... Само тази, която ми беше най-близка и която най-много обичах, я нямаше. Нея осъдиха на смърт... За другите – затвор... Братовчед ми Тодор, най-младият, 20-годишен – на 20 години затвор; чичо ми Манол - на 16; братовчедът на мама, Стефан Чалъков – на 14 години затвор... Още един човек осъдиха на 20 години – Димитър Рачев... Той беше смазан от побоища и от болка – в душата. Никога няма да забравя думите му: „Те ме подведоха, тези кулаци, те ме накараха...“ Никога няма да забравя как ги каза – като машина. Той просто ги каза… не играеше роля на процеса. Той не искаше да накара хората да повярват на това, което казва... Хората просто трябваше да видят, че е бит. Видяхме. Не повярвахме на думите му... и го осъдиха... на 20 години затвор. Никога няма да забравя и очите му, никога няма да забравя погледа му… очите отричаха това, което казваха устата… Не знам... може би тогава не можах да го разбера... бях прекалено млад и прекалено много исках от хората... и прекалено много ме болеше… но го запомних…

Зимата на 1951-ва, няколко дни преди Коледа. Баща ми, ученикът, е присъствал на процеса. От начало до край. Гледал, слушал и помнел. Разказва ми – веднъж за едно, друг път – за друго. Всеки път различни хора виждам. И неговите спомени, и чуждите разкази влизат в мен и стават мои... Сами сме с татко, думите му ме обгръщат…

... Всичко, което знам, научавах в различно време през всичките тези години... Рядко съм искал да ми разказват, но все нещо говорехме, чувах... Все по-трудно ми става да кажа кое е мой спомен, кое е чужд разказ...

Аз поне знам, свои спомени нямам. Стоим с татко двамата, в старата къща, светлината ни облива от изток и юг. Топлината прониква в нас. Отишъл си е Димитър Рачев, човекът, за когото толкова хора ми разказваха... Разказът на татко се прибавя към останалите. Не разказът за зимата на 1951-ва, а разказ за лятото на 1990-та...

... Преди няколко дни говорих с него. Каза ми почти същото, което каза на теб. Но с него се заговорихме и за процеса... Тежко му беше на човека. Тежат му думите, които някога е казал. Толкова много е страдал – и преди това, и после... никой не може да го съди... а думите тежат. Той не знаеше, че съм бил в съдебната зала, но преди два дни ми повтори дословно (доколкото аз и доколкото той помним) какво е казал там... Не му беше леко...

Отиде си Димитър Рачев. Спокоен и забързан. Отдаден на днешния ден... Потъна в пещта на лятото. Отиде си – тих, скромен, честен. Решен да възкресява организацията, да възкресява идеите... Организацията, отнела младостта му, и идеите, останали идеи на живота му... Потъна в пещта на лятото, в пещта на времето. Тих, скромен, честен. Един от хилядите, вградили себе си в основите на това, което днес наричаме демокрация.

ОСМА ГЛАВА

Прасковите зрееха в края на август. Уханни, тежки, оранжевожълти. Жените ги късаха от дърветата и пчелите пиеха сока им. Беше задушно, горещо и слънцето изсипваше лъчите си върху нас – оранжевожълто. Отивахме при Михо Райков.

Толкова приказки ми беше разказвал татко за него... Весели момчешки истории. Толкова жив беше в съзнанието ми Бип, Царят на велосипедите. Колко пъти бях слушала как за един ден отишли от Русе до Шумен с колелетата и се върнали... Не намерили работа и се върнали. Когато се налагало, Бип теглел колелото на татко, защото татко бил с болно сърце... А преди това... заедно били в Родопските мини...

Видях го след толкова време – висок, много слаб. И блед, толкова блед, че слънчевият загар имаше цвят на охра върху лицето му. Много слаб – това го правеше да изглежда още по-висок и леко прегърбен... „Болят ме краката, Цанко, не усещам ни топло, ни студ...“ Очите му блестят – черни, големи, дълбоки. Седнахме в дома му, в сенчеста стая. В друг свят останаха светлината, слънцето, пчелите, накацали върху зрелите праскови. „Здраве нямам вече...“ Стана, донесе един лист и отново седна. Бип с железните крака, Царят на велосипедите...

... Две неща ме накараха да тръгна срещу властта... Първото беше баща ми. Пребиха го... Баща ми два пъти е ходил в Америка. Първият път отишъл за три години, през 1929-та. Тогава натрупал състояние. Върнал се и направил тази къща... После пак отишъл, но не му провървяло и се върнал бързо... Малко помня баща си, но беше решителен човек, със замах; знаеше английски, беше начетен и умен...

... Върна се от гръцката граница на 2-ри декември 1944-та година. На 4-ти декември го арестуваха. Пре-

били го от бой. Първо бил пет месеца в Държавна сигурност в Русе, после – седем месеца на лагер... Дойде си вкъщи – не можеше да ходи. Краката му не приличаха на крака. Биели го през ходилата, до 200 удара помнел, после припадал... Все му беше студено. Майка го води по лекари, налага го с разни мехлеми, с компреси... Отиде си... за три месеца... Намразих ги, защото убиха баща ми. Убиха го, за да прикрият престъпленията си...

... Така постъпваха тогава с хората... Сега се разбра, че не е бил само татко – хиляди са били невинните им жертви... Хайдуци, опропастиха България.

Слаб и блед, с жълтеникаво-прозрачна кожа и блестящи черни очи, Бип пали цигара от цигара с трепереща тънки пръсти и говори. Гледа ме – с много топлина, с нежност и обич...

... През 1950-та година започна масовото кооперирание. С насилие. Идват нощем, арестуват... Качват хората в камиони и тръгват. Спират в гората, изкарват някого... „Ще влезеш ли в ТКЗС-то?“ Няма отговор. Стрелят. Камионът потегля... Селянинът се изправя, отупва шумата от дрехите си и в тъмното тръгва към къщи. Но тези, в камиона, не знаят какво е станало. А камионът пак спира, пак смъкват някого в гората, пак питат, пак стрелят... и продължават. После идва денят. На сутринта всички се намират – живи и здрави, но нощта идва и всичко започва отново... Докато се подпишат декларациите за доброволно даване на земята... Така беше тогава... Не можех да стоя настрана.

... С нелегалната организация ме свърза Стефан Станчев. Трябва да е било есента на 1950-та... В групата бяхме Тодор, Стефан, Георги, Васил и аз... Пишехме позиви... Събирахме помощи за нелегалните. Няколко пъти съм ходил в кантона на дядо Трифон Казака. Там съм виждал и Цена като нелегална... Два или три пистолета висяха на колана ѝ. Какво момиче бе-

ше... Твърда, много твърда. Знаеше какво иска. Когато си тръгвахме, и ние бяхме по-уверени, по-силни, по-твърди...

Очите му, блестящи, дълбоки – право в мен гледат. Отдалечава ни, времето. Той иска още да говори, още да каже. Не намира думи. Целият спомен е в очите му. И остава в тях. Виждам го, но не мога да се докосна до него... „Каква беше тя, все пак?“ И отговорът му, единственият отговор – „твърда"... Когато говорят за нея, всички казват тази дума – „твърда“. Всички, които са я познавали като лидер. Само три жени ми говориха за нея с други думи – двете й сестри и приятелката й. За тях тя беше весела, чаровна, умна, нежна... Донякъде такава е била и за братовчед си, Стефан Ненов, и за баща ми... „Към нея човек не можеше да бъде безразличен. Тя можеше да бъде само много обичана... или много мразена... Когато изчезна, в мен остана такава празнота, която с нищо не можах да запълня... цялата си обич прехвърлих към другата си леля, към Райна, но не беше същото... Ценка беше изключителна личност...“ Това ми беше казал някога татко за нея, за най-малката бабина сестра. Гледам очите на приятеля му. Блестят. Зад блясъка им, зад тъмата им, виждам спотаено възхищение, което той се опита да изкаже само с една дума - „твърда“.

Вратата се отвори и в стаята влезе едно момиче. Високо, стройно, с нежни меки черти и загоряла кожа, със слънчева усмивка и топли очи. Беше прегърнало съвсем мъничко бебе и го носеше като нещо чупливо. Усмихва се Бип и с гордост казва: „Това е Свилена, снаха ми, а това е внукът ми, носи моето име. Съвсем млада е, нямаше 20 години, когато се ожениха...“ След миг в сенчестата стая нямаше и следа от слънчевото свилено момиче, което отнесе на слънце и бебето си. Останахме пак тримата. С призрака на едно друго момиче, което преди 40 години, през 1950-та, е било

на 21. Високо, стройно, с нежни меки черти... „Носеше два-три пистолета... беше твърда, много твърда..."

* * *

Мълчахме дълго, пушиха... Михо Райков – цигара от цигара; татко – непушил от години...

... Беше през зимата на 1950-51-ва. Георги Симеонов, тогава беше ученик... каза, че видял пушки в един клуб на ДОСО. Огледал хубаво, лесно било да се вземат... Стефан Станчев отдавна говореше, че трябва да се въоръжим. Тодор и дума не даваше да се казва за оръжие. Доколкото си спомням, не му споменахме за пушките в началото... Бяхме тримата – Георги, Стефан и аз. През нощта, трябва да беше към дванайсет-един часа, отидохме при клуба. Беше студено, пусто, сняг... Отключихме; аз отключих. Взехме си само три карабини и патрони за тях. Имаше още. Оставихме отключено – да си вземат и други, ако искат... Отидохме си... Георги живееше на квартира и нямаше къде да скрие пушката, затова я занесохме на Тодор. Той я взе...

Знаех... Три момчета откраднат три пушки – за да въоръжат идеите си. Четвъртото е против – идеите са достатъчно силни и нямат нужда от „силата на оръжието"... Но все пак взима едната пушка и я скрива... После арестуват момчетата... Трите като по чудо остават неосъдени. Четвъртото, 20-годишно, осъждат на 20 години затвор – то последно е казало къде е скрита пушката му...

... Арестуваха ме на Великден. Беше краят на април 1951-ва. Беше съвсем рано сутринта, когато някой почука. Мама беше заключила вратата и аз отворих прозореца – да видя кой е. Беше бай Цоньо, обущарят, удря с юмрук по вратата. Като ме видя, бързо дойде под прозореца. Каза ми да изляза, трябвало да се украсяват улиците за Първи май. Какво да правя – щом трябва, ще украсяваме. Отварям задната врата – сре-

щу мен два насочени автомата. Свърши се... Майка беше на църква...

... До Държавна сигурност ни откара Йордан Цветков, имаше частен автобус, много хора бяхме...

Оживеното му доскоро лице се изопва, става по-бледо, по-прозрачно. Някак отнесен, далечен, Бип продължава: „После в ареста... три дни без ядене..." – и става още по-слаб, по-висок, по-блед, по-болен...

... На третия ден ни дали по една чорба. Не я изядох. Бях припаднал от глад. Изнесли ме на носилка, закарали ме в болница. После – пак в ареста. Четири месеца и половина бях в Държавна сигурност. Бях в една килия с дядо ви Стефан. Като не могли да арестуват дъщеря му, арестували него, на 29-ти април, на Великден. Към средата на септември ни пратиха в Белене – без съд, без присъда. Около седем месеца останах там. Освободиха ме за Първи май 1952-ра... Една година – ад.

Запали нова цигара и с дългите си, фини, трепереща пръсти взе листа, който бе донесъл в началото на разговора. Разгъна го, прочете го и ми го даде: „Виж, чети..." Взех листа. Прочетох го. Обикновена канцеларска бланка с до болка нелепи въпроси, в до болка познат стил: „Справка-декларация на репресираните по политически причини след 1945 година до 10.11.1989". И с друг шрифт добавено - „попълва се саморъчно". Следват ред по ред – име, адрес, месторождение; съден, осъден, години затвор, лагер, причина; от кое име е действувал (в коя партия е членувал). Има оставени празни места – да се попълнят саморъчно… и съобщение – ще получат по 140 лева за месец лагер, за месец ад.

... Аз бях на трети обект. Копаехме пръст. А около нас, навсякъде... навсякъде из острова имаше вишки. Това са високи дървени конструкции, с широко гнездо най-отгоре, в което има часови с автомат. Вишките

са разположени на 100-200 метра една от друга, в зависимост от местността... Всичко се вижда. Копаем, по цял ден копаем... и нямаме вода... А Дунава тече край нас, до нас... Взех едно канче и гледам – щом часовият погледне в друга посока, придвижвам се към водата... На отиване успях, напълних канчето, пих вода. А на връщане... куршумите запищяха покрай мен. Стреляше часовият, с автомат. Като по чудо се спасих... Но съм виждал как убиват... Пред очите ми Китов, началникът на лагера, уби човек – с автоматен откос, през кръста. Падна като сноп... Избиха елита...

Татко продължава – със стиснато гърло – от болка, от мъка. От мъката, която всяка смърт на близък оставя; от болката за преживения от мъртвия ад... Мъка от времето, което е преминало през съдбите ни, през съдбите на близките ни, което е обезличавало, което е обезсмисляло. Времето, което е обезсмисляло себе си...

... Помня, дядо казваше: „Ще се свърши с това, ще си отидат." Вече беше стар, болен беше дядо... Аз отдавна бях загубил надежда, че нещо може да се промени... Мислех си – говори така старецът, успокоява се... не му се ще да мисли, че всичко е било напразно... А той ми казваше – „Аз ще умра, стар съм, но ти ще доживееш. Ще ги видиш как си отиват. Следа няма да остане от тях. Защото това, което искат те не може да стане. То води до хаос, до разруха и мизерия." Когато говореше така, дядо ставаше по-млад. А после, уморен и съсипан от болестите, старостта и мъката, продължаваше: „Ти мен не гледай. Там, където бях, с умни хора съм се срещал. Умни приказки съм чул. Мислил съм, размислял съм. Знам какво говоря... Пък и нали виждам накъде вървят нещата..."

... Избиваха елита...

... За процеса ме докараха от лагера. Настаниха ме в затвора, в карцер. Беше зимата, малко преди Коледа, студено. Карцерът представлява бетонна килия, ме-

тър на метър. Заспиш ли – свършено е с теб. Три денонощия не съм спал, за да не замръзна. Пял съм, подскачал съм – какво ли не съм правил, за да не заспя...

Гледам го - потреперва. Вън слънцето е напекло земята. Обед е, дори птиците не пеят. Гледам го – всичко в него крещи от ужас пред телесното страдание. Различни хора, с различна устойчивост… Различна устойчивост - на духа и на тялото. Всеки различно е понасял страданията, на тялото и на духа. Всеки различно ги е оценявал. Но всеки своите страдания е оценявал. И е цинично някой, бил той палач или невинен, да оценява чуждия ад... Потреперва Бип – трескави са очите му и пръстите му, които несъзнателно ту сгъват, ту разгъват листчето, в което пише, че месец в Белене струва 140 лева...

... После ни преместиха в килии в Съдебната палата. Там те са топли, големи, с дъсчен под. Там се наспах... Мина процесът, върнаха ни в Белене, до пролетта...

После младостта изтрива спомена от каторгата. И той, Бип, хлапакът, става Цар на велосипедите... През лятото на 1952-ра с татко са ходили в Шумен, в затвора, на свиждане с Тодор... търсили са работа и ново начало… Гледат се двамата, очи в очи – и през очите проблясва искра, смях. Каква физиономия направила майката на Христо от Николово, когато в края на 1952-ра го потърсили вкъщи. Как затворила вратата под носа им. Обясняват ми кой е Христо – приятел на Бип, от 1950-та, бил в организацията, после на лагер, после го пуснали. И майка му уплашено затръшнала вратата – на миналото...

Смеят се – татко и приятелят му от младостта. Смеят се, сигурно както са се смели през 50-те. Дали са се смели тогава, в края на 1952-ра, в казармата, в мините, в Родопите... и по-късно... По-късно, когато службата била по-лека – на каменните кариери...

После и този ад свършил.

Смеят се – пред тях бил целият живот, цялата младост. И като стена пред тях стоял Новият свят. Каменен, огромен, непропукан. Монолитен – изграден на основата на единствено правилната идея. Изграден от единствено верните хора – на Новия свят и на Новата идея... и на други верни хора – на света и на идеята. Свят на вярност и на идеал. Най-красивият, най-справедливият, най-истинският, най-най-най- идеал. Единственият идеал. Монолитен свят, в който, за да съществуваш, трябва да станеш един от единствено верните хора. И да бъдеш верен на други верни хора. И да бъдеш единствено верен, вечно верен... И да се вградиш в монолитния свят и да бъдеш никой… Или да се опитваш да бъде някой. Цветно петно в монолитната фасада...

Момчетата се смеели. Търсели работа, карали велосипеди. Смеели се, търсели път към университетите, ходели на свиждане по затворите и пак се смеели.

С присмех гледали как монолитният свят се пропуква тук-там. И как единствено верните строители забъркват нови мазилки и замазват пукнатините.

„През 1958-ма ходихме на свиждане в кариерите на Самоводене, при Тодор...“

Пада новата мазилка и още по-нова се лепи по старата пукнатина.

„Най-после отидох да уча математика в Софийския Университет“ – казва татко...

Тънки пукнатини като паяжина обгръщат Новия свят.

„През 1961-ва ги освободиха“...

Това е на повърхността, фасадата.

А отдолу, отвътре – това никой не знае. Никой, който не е вграден. А този, който е вграден, е никой.

После времето е започнало да трупа години.

Петилетките са отминавали – все по-нелепи, все по-разорителни.

Все по-еднообразни.

И са ни хипнотизирали – с еднообразие.

Спим хипнотичен сън.

Трудно е да се събудим. Но вече знаем, че спим. И ще се събудим.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Отидохме си. Аз и татко, всеки отнесъл частица време в себе си. Лятното слънце се сипеше върху главите ни. Отиваше си лятото...

Отива си заедно с надеждата, с която дойде, и със срива, който още не можем да осъзнаем.

Отиват си последните дни на лятото, броените дни до есента... когато вятърът гони пожълтели листа по асфалта, когато слънцето все още топли, но предметите хвърлят ледена сянка, а синият здрач е студен...

* * *

В хладния син здрач на един от тези дни почти случайно, в съвсем непринуден разговор, научих много неща.

И не всичко запомних, може би.

С татко отидохме при Васил Михов, весел добряк, с кръгло шкембенце и остър език. Говори много бързо и не всичко мога да чуя и разбера. Добре, че татко е до мен. Той по-добре пита – знае за какво. Аз слушам и помня – за да знам… и да пиша – за тези, които могат да си спомнят, и за тези, които трябва да знаят.

... С Тодор и с Георги Симеонов писахме позиви няколко пъти. С печатни букви, мъчехме се да не ни познаят почерците. После, не помня откъде, се намери един оловен валяк с печатарски букви. Щяхме вече да печатаме позивите - хем по-бързо, хем по-сигурно, мислехме си. Криех го у дома, на тавана... Един ден брат ми го намерил. Хваща ме за яката и ми вика: „Момче, работата загрубява. За това нещо, ако го намерят, ще ви съдят, пък преди това ще ви бият. Оставяй я тая работа, минал съм оттам.“ Пък брат ми бил ремсист навремето. Какво точно са правили – не знам. Бил съм много малък... Изнесох валяка от къщи, уплаших се. Все пак не тогава се отдръпнах от групата.

Аз съм страхлив човек, но като гледах какво става, не можех да се примиря, не можех да стоя настрана...

Говори много бързо, с насмешка, с яд. Езикът му е много остър, когато става дума за „тях“. За „тях“ отпреди 40 години и за „тях“ днес. Не може да им прости лицемерието и фалшивите илюзии, с които са дошли на власт и с които са унищожили три поколения. Не може да им прости некадърността, заради която днес и децата плащат с мизерия и глад.

... Клубът на ДСНМ беше у дома - взеха ни дюкяна. А моята стая беше отзад, залепена за дюкяна. На стената между тях имаше прозорче. Отпред, откъм клуба, още навремето, бяхме сложили дъски и плат - те не знаеха за прозорчето. Когато имаха събрание, аз го отварях и слушах – все едно, че бях при тях.

Поучително отбелязва: „Който влиза в чужда къща без покана – плаща си.“ Продължава с многословно възмущение, дотолкова примесено с остроти, че ми е трудно зад тях да намеря какво точно чувства.

... От едно такова събрание разбрах, че вече знаят за нас. Чух и кой им го каза. (Каза ми името, но ме помоли да не го пиша. Все същото име, което с недомлъвки чувам и от други. Някои не са сигурни, затова не искат да го кажат. Някои, като Васил, са сигурни и все пак... Какви са били мотивите, не знаят. Мотивите на приятеля, предал приятелите си... Или може би не. Всички се хващат за това „може би не“. Дори тези, за които няма „може би“.)

… И му казвам на Тодор – „Знаят за пушките, знаят при кого са. Всичко знаят за нас.“ А Тодор не вярва - нали са приятели. „С ушите си го чух“, викам, а той мълчи... Не знам дали нещо щеше да се промени – мисля, че вече беше много късно... Тогава се оттеглих. Нищо нямаше да кажа, но и нищо повече не исках да знам... Как се отървахме аз и Георги Симеонов – не разбрах...

... Беше рано сутринта, студено, сумрачно. Аз съм се свил в леглото и спя, не ми се става. Чувам топуркане из двора, много крака ходят. Надигам се и поглеждам през прозореца. Навън е пълно с народ, въоръжени. А тати между двама от тях, с белезници на ръцете, те отстрани го държат. Викам си – „свърши се, сега ще дойдат и за мене“. Още по-студено ми стана, свивам се в юргана, всичко ми се обърна... Никой не се сети за мен, никой не ме потърси, никой не влезе в стаята ми... Отидоха си. Останах сам в къщата, тихо. Беше Великден. Мама беше на църква.

* * *

Замълчахме. Едрите звезди на августовското небе бяха над нас – светли и студени. Нощта ни пронизваше – тъмна и студена. Есенна нощ. Комарите пищят – едри, охранени. Въртят се около нас, настървени, хапят. Отива си лятото и те си отиват. И хапят – едри и кървави.

* * *

... Аз не знам кой знае колко, но ако искаш някой да ти разкаже за ония времена, трябва да отидеш при дядо Трифон Казака. Той вече наближава 90-те, но главата му е свежа, всичко помни с подробности. Всичко може да ти разкаже. А е сладкодумен. Аз ходя да му нося хляб, сирене, да го наглеждам – сам е старецът, пък се разприказваме. Жива история е той... Навремето беше кантонер. В неговия кантон се събирахме. Там се срещахме с нелегалните. Там съм виждал Цена и бай Цанко Мечето. Там им носехме храна... и баба ти ми даваше храна да й нося, и писма. Какво момиче беше тя... твърда. За последен път я видях, като я арестуваха. Беше студено... февруари 1952-ра. Не помня откъде се връщах, минавах покрай вашата къща. Отсреща на улицата имаше спряла камионетка. Един милиционер обикаляше. Погледнах през прозореца. Тя беше вътре, с един мъж… ръцете и

на двамата бяха вързани. Само погледнах и отминах – не можех да остана повече. Докато беше нелегална, на няколко пъти се чу, че е заловена. Изглежда, затова сега искаха да я покажат. Жива легенда беше станала… Изглежда се страхуваха, че никой няма да повярва, че са я хванали…

Млечнобяла мъгла, февруари 1952-ра.

* * *

Млечнобяла мъгла, април 1951-ва. Гласът на татко идва някъде оттам, промъква се през пропукания зид на Времето, все така топъл, все така пълен с живот…

... Беше рано сутринта, беше студено. Беше Великден и мама току-що се беше върнала от църква. Аз се събудих и тя за първи път ми каза да не ставам. Аз станах, излязох на двора и видях – баща ми под конвой. И мен ме заведоха при него. Стояхме на двора до обед. Докато претърсиха къщата, двора, стопанските сгради. Докато си тръгнаха... Бяха арестували чичо Манол и Тодор...

... После, когато си отидоха, излязох на улицата. Още имаше мъгла... или тя е само в спомена ми... Като сенки ходехме по улиците. На площада, при училището, срещам Васил. Разминаваме се – отдалечени един от друг, колкото позволява пространството на площада. Разминаваме се като сенки. И се гледаме – така, че да не разберат. С поглед да попитаме: „Какво става у вас, арестуваха ли някого?“ С поглед да се разберем. Разминахме се като сенки.

Погълна ни мълчанието, нахлуло от хладината на нощта. Стоим под августовските звезди и всеки е затворен в себе си. Всеки е затворен от Времето, преминало през нас. Времето, преминало като валяк през съдбите ни, през характерите ни. Времето, смазало човечността... И като в анимационен филм ставаме след валяка и крачим – двуизмерни. Движим се, по пътя. Уж сме същите, а нещо липсва. Нещо си е отиш-

ло от нас... Човечността ли? Крачим и бавно оплътняваме. Пак сме триизмерни. Уж сме същите... но нещо липсва. Липсва... Простата човешка близост.

Татко замълча, малко стреснат от това, колко много се е разприказвал. Бутилката с кой знае откога оцелял алкохол премина от една ръка в друга, аз задъвках третия марципанов бонбон. Помълчахме още малко – всеки затворен в себе си. После Васил пак заговори припряно и бързо...

... Баща ми не го съдиха, но го държаха в Държавна сигурност няколко месеца. Пуснаха го. Какво е преживял там – на никого не каза. Затвори се в себе си човекът. Но до последния си ден вярваше – това, което е, ще свърши. Ще си отидат, рано или късно, но това, което е, не може да бъде вечно. Често ми казваше: „Аз ще умра, няма да доживея, но ти ще доживееш, помни ми думата - ще си отидат. Язък, че толкоз народ затриха."

Така говорел старецът, излязъл от Държавна сигурност.

А брат му, Петър Камбуров, бил комунист. През 1936-та година се сражавал в Испания, а през войната участвал във френската съпротива. Станал член на Централния комитет на Френската комунистическа партия. Дълги години живял във Франция. После бил дипломат и умрял при странни обстоятелства.

На къщата им, отстрани, на стената, има паметна плоча. Помня я от дете.

Много такива плочи има в България, залепени върху стените на много къщи. „Тук живя... и се бори против фашизма и капитализма..." Какво ли ще стане, ако залепят още 200 хиляди такива плочи по стените на българските къщи - „Тук живя... и се бори против комунизма...". Колко ли къщи ще останат без плоча? И колко ли – ще имат по две...

* * *

Отидохме си.

Отиваше си лятото – с надеждите, с провала и с новата устойчивост – да победим.

Да победим разрухата, инертността и себе си.

И да догоним времето, изплъзнало се изпод краката ни...

ДЕСЕТА ГЛАВА

Есенният вятър гони пожълтели листа по асфалта. Духа, люлее клоните на дърветата и кара още зелените им листа да шумят. Духа вятърът, пронизва телата със студ... Вчера беше лято. Въздухът стоеше около нас неподвижен, топъл, поел миризмата на прецъфтели цветя и узрели плодове, на напечена пръст и прегоряла трева. Вчера беше лято и аз събирах чужди спомени. Вървях с баща си - ръка в ръка. Водеше ме - при познати и непознати. Вървяхме, слънцето припичаше и въздухът на лятото опиняваше с топлината и ароматите си.

За първи път се сблъсквахме със спрялото Вре-ме...

Отидохме в дома на един старец, наближаващ 90-те. Той не беше сам - беше на приказка пред бутилка със съседа си. Татко му каза кои сме. Поклати старецът разбиращо глава. Татко му каза защо сме дошли - очите му се затвориха. Той не спусна клепачи, не отклони погледа си, нищо в очите му не се промени - просто се затвориха. Угаснаха. Тихо каза - „да, разбирам те“, и не продължи. Отидохме си, потънали в лятото.

Стоя пред преградата на Времето.

Стоя пред пропастта на повече от шест десетилетия, които ме делят от стареца. Как ще ги прескоча. С какво ще ги запълня, ще стигна ли до него. Ако стигна – какво да му кажа? Как да разговарям с един старец на 90 години? Той вижда, чува, разбира и помни. Но – с какви думи да му заговоря? Аз не знам какво има в него. Затворен свят от мисли, чувства, разбирания, възприятия и спомени. Непознат свят, неразбираем. С какво мога да запълня пропастта от повече от шест десетилетия, мога ли да я прескоча?

Стоя пред пропастта на повече от шест десетилетия и ме е страх, че не мога да прескоча възрастовата бариера...

* * *

Минаха две седмици и пак отидохме при стареца – аз, татко и Васил Михов. Влязохме в къщата. Малка, опушена, полутъмна стая. Малка маса с два-три стола, стара печка, пълна с дърва, легло. На стола до леглото – телефон… Топло е в стаята, дървата пукат в печката. През прозореца, над леглото, слънцето грее. Старецът лежеше, зиморничаво увит в одеяло. Когато влязохме, стана пъргаво. Разораното му от бръчки лице оживя в усмивка. Протегна ръка – към Васил, към мен, към баща ми. Суха, кафява от времето, все още здрава ръка. Силно стиска моята... Тънките ми бели пръсти са обхванали старческата длан, светят върху старческата кожа. Като от два различни вида сме. И все пак – над пропастта от повече от шест десетилетия има мост – тънък като паяжинна нишка. И здрав – като паяжинна нишка.

Горят старческите очи, гледат ту Васил, ту мен, ту баща ми... Черни и дълбоко хлътнали в лицето – спряха се на татко. „Питате за едно време? За какво ви е?“ И гласът на татко, тих, накъсан от вълнение: „За да знаем, дядо, от човещина. Сега вече може да се пита и това момиче, дъщеря ми, иска да знае каква е била леля Ценка... Мен пита, пита баба си, дядо си. Но ние я познаваме от една страна. Ти я знаеш от другата. Ти си ги хранил, гледал си ги. От теб са търсили закрила... Ти не само на топло си ги прибирал, ти си ги топлил и с човешка топлинка, когато е нямало при кого друг да отидат... При тебе е идвала тя, когато не е могла да отива при майка си и баща си... и при сестрите си...“ Топъл и тих е гласът на татко, накъсан от вълнение. Големите му, топлокафяви очи блестят, напоени от сдържани сълзи. С несъзнателен жест на

ръката избърсва избилата по челото влага, заравя пръсти в буйните си, къдрави и съвсем леко прошарени коси.

Потънал е старецът в себе си, но очите му са отворени. Мисля си – още миг, и бариерата на времето ще падне. Равновесие на настоящето и миналото... Срути се – равновесието. Васил заговори – високо, много бързо, много делнично. И делникът, днешният, грубо изгони миналото и се настани в стаята. Стъписа се старецът, насред преображението. Започна да отговаря на въпросите на Васил.

... Аз не съм ги приемал често, само няколко пъти са идвали – Цанко Мечето и тя. Не съм ги хранил – то само жената, дето ми носеше, само тая храна имах там... Те идваха нощем, влизаха... Оставаха, докато се развидели, и си отиваха. Може и да са хапвали нещо, и да са взимали, аз не знам... Той, Цанко, ми е набор, приятели бяхме. От деца сме другарували. Затуй сигур е идвал при мен. Пък аз не мога да му кажа – „върви си". Пък като идва с други хора, не мога вратата си за него да отворя, пък за тях да я затворя... Нищо не знам аз, не съм стоял при тях, не знам какво са правили, за какво са говорили... нищо не знам...

Говори бързо, много бързо. С кратки накъсани изречения. Спира и пак почва. Очите му блестят уплашено. Нещо в него е станало. Някакъв забравен рефлекс е задействал. И той говори – като подгонен човек. Няма къде да се скрие – миналото е страшно, пълно с насилие и преследване и с мълчание. За него, вече на 90, бъдеще не е останало... А настоящето… Какво ли е за него настоящето? Разбрал ли е, че от няколко месеца светът ни е започнал да се променя? Или за него настоящето е една проекция на миналото... Една дълга агония на злото. На злото, което преди 40 години го е изтръгнало от простия му човешки живот и заради човещината му го е изхвърлило в ада. Арест, Държав-

на сигурност и лагер. И години, години мълчание… Спотайван страх от миналото; от крехката твърдост на настоящето – една крачка встрани, една погрешна дума и светлозелената трева на тресавището ще го погълне отново. Измамната лакирана кора, по която стъпва, ще се пропука и зловонието на ада ще блъвне и ще го погълне... После кората отново ще се затвори, ще се лакира, други ще ходят по нея. Ще тичат, ще се смеят, ще подскачат... Ще обичат, ще любят, ще умират… Ще искат – да имат къща, кола и телевизор... Ще мислят, че са живи... че са успели, ако в края на живота си имат къща, кола и телевизор... И няма да подозират, че ако са стъпили накриво, ако са казали една погрешна дума... Кората би се пропукала под краката им, адът би блъвнал, би ги погълнал – завинаги... завинаги би ги осъдил на мълчание...

Мълчи старецът, очите му трескаво блестят. Васил пита – рязко, направо: „Като те арестуваха, питаха ли те – ти, байо, защо си ги хранил тия разбойници, питаха ли те? А ти какво им каза – че не си ги виждал и чувал? Кажи, разкажи ни – като те арестуваха и питаха, ти какво им каза?“

Седи старецът на леглото си. Навън слънцето грее, вътре печката гори. Той зиморничаво се е свил в одеялото си... тихичко мълви: „То там, каквото те питат, всичко си казваш... и още казваш. Каквото искат казваш…“ И отново продължава, като стара латерна...

- Аз тях, не съм ги хранил. Цанко Мечето ми е набор, другарували сме от деца – аз него посрещах. Пък хората, дето ги водеше – не мога да ги изгоня... Аз него не го знам какво е вършил, той ми е набор, затуй го прибирах... с него не съм говорил за друго...

Говори и очите му се въртят – като на гонен човек... Портата се отвори, затръшна се. Чуват се стъпки – някой идва. „Някой идва“ – казва старецът и замръзва като статуя на ужаса... после, само с устни казва: „Да

не чуе.“ Парализиран е. Само очите му се местят – от лице на лице, отчаяно. Мекият баритон на баща ми изпълва стаята: „Та казваш, дядо, синът ти живеел на №15... Знам аз горе-долу къде живее, но отдавна не съм ходил, та питах Васил, с него те уж по се знаят. Ама и Васил не знаел... Търся го аз по работа, пък не мога да го намеря. Благодаря ти, и извинявай, че тъй дойдохме...“ Бавно започва да се отпуска лицето на стареца... Вратата се отвори, влезе човек. Васил шумно го поздрави, запознахме се. От устата на тримата мъже – баща ми, старецът и Васил – не слизаха името и адресът на сина. Сбогувахме се... На двора отново стиснах ръката на стареца. Гледахме се, очи в очи. И още една нишка – тънка като паяжина – се проточи през пропастта на времето. През пропастта на повече от шест десетилетия, които делят моето рождение от неговото... Преминах. В очите му видях, че съм преминала... В очите, в които имаше топлина – към мен. И мъничко нежност, и разбиране. Разбиране към момичето, тръгнало да научи нещо за едно друго момиче, което преди 40 години е било изхвърлено от живота... Преминах през пропастта на възрастовата граница. Старецът ме разбра, без думи. Разбра очите ми – с очите си... Преминах – няма възрастова граница...

Но през стената на спрялото време не можах да премина. Не можах да премина през страха и мълчанието...

* * *

Отидохме си... Пътувахме през полето – съвсем бавно. Жълто-кафяво поле, тук-там зелени петна на дървета. И една зелена ивица – дълга, змиевидна – железопътната линия Русе-Варна... Тук равнината е хълмиста и тези, които са я строили 100 години преди да се родя, са търсили вдлъбнатините между хълмовете... Широк завой...

- Виждаш ли, ей-там, точно на завоя, в горичката... една малка къща... това е кантонът...

- Същият ли, в който...

- Същият... И аз ходих там, на конференцията... Много хора имаше тогава... И нелегалните... Жена му беше омесила две погачи. Големи и топли, дъхави... Бяха месени с бяло брашно, смесено с царевично... Гладни години бяха... Цялата стаичка се размириса на пресен хляб, когато ги разчупи и на всеки даде по едно парче... Добра жена беше. Страхуваше се, но и не помисляше да се откаже... Чувстваше, че краят е близо, но не се отдръпна...

... Веднъж, било рано сутрин, бай Цанко пак дошъл насам. Бил много предпазлив, огледал местността с бинокъл и ги видял; около кантона било пълно с агенти... Разбрал, че има провал и си тръгнал... Било Великден...

Отидохме си. Кантонът на завоя остана в мен. С дъхав хляб и грижливи женски ръце, които го разчупват. Нежни и силни женски ръце. И с лицето на едно момиче – меко и овално, с гладко чело и тъмни очи, с тежки черни коси. Младо момиче с дочен панталон и куртка, с два-три пистолета, висящи на колана му... Твърда, много твърда... Малка стая в малък кантон, натъпкана с хора...

Самотата на момичето ме порази... Мъчителна самота, скрита зад маска от твърдост.

Едва сега я видях – съвсем млада, без път за връщане назад. Видях я – изправена в претъпканата стая, съвсем сама. Висока и стройна, твърда... Заобиколена от хора, които ще си тръгнат. Ще отидат по домовете си, ще работят, ще спят, ще се смеят. Ще носят тайната в себе си; ще се страхуват. Ще се страхуват, че може да ги арестуват, да ги обвинят, да ги съдят... Но може и да не ги арестуват. Животът може и да продължи –

тежък и нерадостен, с все по-малко свобода, но техен. Обикновен човешки живот...

Тръгвали са си, отнесли в себе си частица от нейната твърдост. И по-лесно са понасяли несигурността на съществуването си...

А тя е потъвала в прашните пътища, в полето, в горите. И е взимала спокойствие, увереност, твърдост – от природата... Последното убежище...

Самотата ѝ сряза Времето и ме обгърна.

ВТОРА ЧАСТ

ОРГАНИЗИРАНИЯТ САДИЗЪМ, РАФИНИРАНАТА СИСТЕМА ЗА УНИЖЕНИЯ, БЮРОКРАТИЗИРАНОТО УНИЩОЖАВАНЕ НА ЧОВЕШКОТО ДОСТОЙНСТВО, ВСИЧКИ ИНЦИДЕНТИ, КОИТО СЕ ОПИСВАХА ТРЕЗВО, ЧИНОВНИЧЕСКИ В ДОКУМЕНТИТЕ, СЕ ПРЕВРЪЩАХА В ЖИВИ КАРТИНИ

ЛИОН ФОЙХТВАНГЕР

ЕДИНАЙСЕТА ГЛАВА

Свърши лятото. Разговарях с много хора – най-близките до мен. Научих – много или малко – не знам. Разказах разказите им върху хартия... Повярваха ми... Поискаха да върна времето, да съживя спомените. Искаха – миналото да се знае... Частица по частица го събирах. Частица по частица събирах историята, която за мен започна по времето, когато се учех да чета. Историята, която за мен започна с три свещи, запалени над гроб с двама мъртъвци.

* * *

С баба сме двете, в старата къща. Седим една срещу друга. Тя ме гледа – упорито, съсредоточено. Аз държа тетрадката в ръцете си. Започвам да чета от началото – нашият общ спомен. Чета и сълзите са стегнали гърлото ми. Чета и не искам да погледна към баба – страх ме е. Чета. После тя си пое дъх – дълбоко, рязко и шумно – като давеща се. Давеше се – в сълзите си. Млъкнах – чувствах се мръсна и жестока – защо разравях стари болки? А баба каза „чети"! С овладян глас, спокойно и настоятелно. Тя искаше да чета. Продължих. Не смеех да я гледам, но знаех, плачеше. Сълзите се стичаха по старото ѝ лице, мокреха ръцете ѝ, с които ги бършеше, мокреха блузата ѝ, в която попиваха. Не издържах, млъкнах, „не мога". А тя, с овладян глас, тихо и настоятелно каза: „Чети, аз трябва да чуя... не ми обръщай внимание." Гласът ѝ трепереше, заплака. Искаше ми се да хвърля тетрадката, да избягам, да се скрия. И никога, никога повече да не си играя с времето, със спомените, с болката, заключена в тях. А баба продължи да говори - през сълзите, спокойно и твърдо: „Пак се върнах там и ми стана мъчно за нея, за всичко... Мъка и тегло - това ни остана от комунизма." Думите ѝ бяха присъда.

Продължих да чета. Високо и ясно – за да ме чува... Аз и баба в старата къща...

Когато свърших, сълзите ѝ бяха изсъхнали. Очите ѝ бяха сухи и стари. В тях имаше болка, но тъга нямаше. Надежда, спокойствие, увереност, всичко заедно или нещо друго...

„Пиши – казва баба. – Тези, които я познават – да си спомнят. Тези като теб, които нищо не знаят – да знаят. Да знаят какви времена бяха...

Само мъка и тегло ни остана от комунизма."

* * *

И продължавам да пиша – спомените на близки и непознати. Спомените за бабината сестра и за времето. Спомените за младостта, за борбата, за страданията и надеждите. Спомените за историята, която са създавали, за забранената история, затрупана с мълчание и страх... И забрава.

ДВАНАЙСЕТА ГЛАВА

Един цикъл се затвори. Останах сама с чуждите спомени в себе си.

Аз ли отидох в миналото, то ли дойде при мен, или времето се разтвори – не знам. Знам, че нещо чух, видях, преживях и то стана мое. Чух го през сълзи, през стегнато гърло от болка, през стиснати зъби от мъка. Видях го - през много очи. Много очи, скрили зад насмешка тъгата по убитата младост, по надеждите, тъй дълго останали напразни. Много очи, скрили зад спокойствие болката от всичко изживяно, което не може да се разкаже, което е по-лесно да се забрави, но което, затрупано някъде, все още боли. Очи, скрили зад сълзите мъка, която не може да бъде изказана с думи и надежда, по-невъзможна от сън... Очи, видели много, зад които не видях омраза, а недоумение; очи на хора, които все още са неспособни да повярват, че това, което са видели и преживели, е било истина...

Миналото нахлу в мен, преживях го... Все още не съм го разбрала. Не съм разбрала това, което тези, чрез които стигнах до него, още не са проумели. Жестокостта, омразата, безчовечността... И онова, което прави хората безчовечни... Идеологията ли, определяща всеки инакомислещ като враг, върху който трябва да се изсипе „класовата омраза“... Идеологията, превръщаща жестокостта в геройство...

Сама съм – чула, видяла, преживяла миналото. И неразбрала кое е онова, което прави хората нехора... Идеологията е само едно от нещата. Тя само не е достатъчна, защото... Откакто се помня, тя е наливана и набивана в главата ми. Бедни детски главички, натъпкани с идеология. От детската градина - за добре научено стихотворение за Ленин - голяма червена петолъчка... За добре нарисувана картинка с жълто слънце и облаци, със зелени хълмове с цветя и пеперуди, със

синьо небе и светлина - нищо. Но за картинка с високи черни комини с червено знаме на върха и кълба сиви пушеци – отново звезда. За стихотворение за България – нищо. За стихотворение за Партията – звезда... Добре натъпкани с идеология малки детски главички... преди да знаят да четат...

И все пак, само идеологията не е достатъчна, защото ние не станахме убийци. Ничия смърт не пожелахме. Кротко се затворихме в себе си и заживяхме. Не искахме да ни безпокоят и не безпокояхме. Някои станаха кариеристи, яхнали Идеологията, се закатериха нагоре. Други я запазиха в главите си, за всеки случай, трети искаха да я изхвърлят и не можеха. На четвърти тя не пречеше – захвърлена в далечен ъгъл на паметта, като на сметище, тя дремеше там, изваждана само за изпити... Живеехме си с идеологията и не ставахме убийци. Не оглупявахме, не искахме да бъдем верни. Затворени в себе си, живеехме – сравнително чисти...

Сама съм. Преживях миналото и не разбрах кое направи хората убийци...

* * *

С татко сме двамата в малката стая, тъмнината на идващата нощ ни обгръща, поглъща. Отдели ни от света.

С татко сме, двамата. Гледам лицето му – затворено, строго. Много блед под светлината на лампата. Тъмна бръчка хвърля сянка през челото му. Хладно е в стаята, ситни капчици пот са избили по лицето му. Наведен е погледът му, скрит под клепачите... Тихо е. Той ме води навсякъде, заедно питахме, заедно слушахме... Но сега, сега му е тежко. Тежко му е, както на баба. Той не плаче, сълзите не измиват мъката му. Трудно му е да говори...

... Помня, беше още през войната... през лятото, ваканция. Бяха ни пратили за дини на бостана, с дърве-

на количка, двамата. Аз сигурно съм бил десетинагодишен, тя – на петнайсет. Набрахме дините и тръгнахме да се връщаме... Не беше трудно – тя теглеше количката, аз я бутах... Изпуснахме я по надолнището за да не прегазим една костенурка. Дините се изсипаха, затъркаляха се по склона, количката се обърна. Аз се уплаших, а тя започна да се смее. „Нищо, казва, ще ги съберем, и без това я бяхме претоварили." Много слънчев човек беше... във всяка ситуация намираше хубавото…

Замълча. Може би помисли, че не това искам да чуя. Може би помисли, че отдадена на книгата си, искам да слушам само истории за нелегални срещи, престрелки, съдилища... Или ранният детски спомен, нахлул в него, го стресна, стъписа... Замълча и дълго мълча. Не исках да му преча. Дали отново виждаше синьото военно небе на детството си? Дали виждаше зелените хълмове, по които той, малко момче, е препускал върху гърба на малко жребче... и е събирал разпилени дини заедно с малко момиче... С тъмни очи и тежки коси, със слънчева усмивка и чист красив глас...

... Помня деня, който беше последният ден на детството ми... За края на учебната година бяхме подготвили пиеса. Аз играех една от главните роли (вече не помня точно каква). Много бяхме запалени - всички. Щяхме да играем пред публика... Салонът беше малък и всъщност щеше да се напълни преди всичко с нашите близки. Бяха ни раздали билети – за тях. Но, кой знае защо, аз бях останал без билети. Изпаднах в ужас от това, че майка ми и леля ми няма да бъдат в залата. Казах, че няма да играя, ако не ми дадат билети... Обявеният час наближаваше, залата се пълнеше с хора, но мама и леля ги нямаше и аз не исках да играя. Вече всички бяха облекли костюмите си, само аз – не. Молеха ме да се облека – не исках и да чуя. Обещаха

ми, че ще ги пуснат в салона без билети – приех го като унижение... И ето, тя дойде отзад, зад завесата. Хвана ме за ръцете, погледна ме в очите и ми каза, че вече не съм дете. Каза ми, че не бива да се сърдя за дреболии и да провалям едно начинание, подготвяно толкова дълго и с толкова любов, за радост на толкова хора. Очите ѝ бяха тъмни, тъжни и настоятелни. После се усмихна – топло, весело и мило. „Отивам в салона да те гледам." Обърна се и изтича навън... Сълзите ми течаха от яд, че трябва да отстъпя, от мъка, че тя ме укори. И от отчаяние, защото макар и смътно, тогава разбрах, че това е последният ден на детството ми... Разбрах, че нося отговорност...

... Аз винаги я слушах, макар че не я чувствах като леля, а като сестра... Тя беше умна и ѝ вярвах. Тя ме разбираше много по-добре от майка ми. Сигурно защото по възраст бяхме близки... Аз знаех и не знаех с какво се занимава. Знаех, защото когато имаше легална опозиция, всички бяхме опозиция - и възрастните, и ние, децата... Знаех, че тя е в градското ръководство на ЗМС. После, когато ликвидираха опозицията, нищо в нас не се промени; вътре в нас. Просто политическият живот на опозицията угасна – външно. Възрастните не се събираха в клуба, земсистите не правеха вечеринки, не поставяха пиеси, не изнасяха концерти. Но не се променихме, вътрешно... И не знаех. Не знаех, че има някаква организирана дейност, не знаех, че тя участва в нея... Тя никога не ми е говорила за борба... Трудно ми е да кажа сега за какво сме говорили. Даваше ми да чета книги - сигурно сме говорили за тях. Но какви са били - не помня. Сигурно сме говорили за училище... за бъдещето… за това какви ще станем после…

Тъмно е, само зелената лампа на бюрото свети. Огражда ни с конус от жълти лъчи. Съвсем блед е татко. Светлината докосва белите кичури в меките му, гъсти

коси и ги кара да блестят – като бледината на лицето му. Той е спокоен. Вади сломените един след друг и после отново ги прибира там, дълбоко в паметта, дълбоко в сърцето. Парчета спомени, парчета минало, парчета живот.

... Не знам дали тогава се замислих, или по-късно го свързах с други неща... Бях ученик в гимназията. Трябва да е било през 1948-49-та. Искаха да ни правят комсомолци, или там как се казваше - ДСНМ... Аз не исках. Бях момче, 14-15-годишен. Помня, вкъщи бяхме всички - майка и татко, и леля. Аз се инатях – казвах, че ако ще светът да се обърне (не бях забелязал, че вече се е обърнал), няма да вляза в организацията им. Не помня мама и татко какво са ме съветвали - сигурно да не правя безсмислени неща... А тя ме изгледа сериозно и каза: „Ще влезеш. Ние имаме нужда от хора в тази организация“... Влязох. Не попитах на кои „ние“ съм нужен... Тя нищо повече не ми каза. Никога нищо не поиска от мен. По-късно никога не сме говорили за това... Но аз влязох в тази организация и се постарах да им покажа, че не могат да правят каквото искат, когато искат и с когото искат. Мисля, че понякога успявах... Правех го не с някаква конкретна цел. По-скоро от чисто хлапашко упорство. Виждах игрите им и ми харесваше, когато се проваляха... Знаех как да гласувам. Неведнъж с трима-четирима приятели и една спяща маса, вдигаща машинално ръце, смъкваxме „спуснатото отгоре“ решение и взимахме друго. Едва ли по-добро, но друго... А когато няколко години по-късно разбрах, че ще ме изключат, аз сам поисках да напусна, защото знаех, че приятелите ми ще гласуват „против“, ако „те“ го поискат, а за мен... след процеса и смъртната й присъда всичко беше решено... Но ние не бяхме безлична маса. Все още не бяхме... Може би тя това искаше. Може би затова нищо друго не поиска от мен... Просто трябваше да бъдем будни, да

бъдем хора... Бяхме, дълго време бяхме... Но вече не сме... Аз не съм. Вече трудно вдигам ръката си „против". Дали защото остарявах, или вече не виждах смисъл... Или без да разбера, „те“ са ме пречупили... Все по-трудно ставаше да бъдеш честен. Все по-невъзможно ставаше да демонстрираш убежденията си. Променихме се. Но кое ни промени? Ние ли се променихме или времето? Страшно е, когато се замислям. Знам, че сега никога не бих могъл да правя това, което някога съм правил... Макар че сега времето е друго.

Мъчно ми е за татко. И за мен ми е мъчно. Мъчно ми е, че някога, като момче, той е бил друг човек - свободен, силен и изправен. Мъчно ми е, че днес не е такъв и никога няма да бъде. Мъчно ми е за мен – защото никога не съм била такава и никога няма да бъда... Мъчно ми е за тези, които никога не са били свободни, силни и изправени. И никога не са го осъзнавали. И никога не са искали... свобода.

Боли ме – за всички убити поколения. Боли ме за тези, които, имайки свобода, няма да я познаят... и ще я захвърлят като ненужна вещ. Боли ме за тези, които, останали със свободен дух, цял живот мечтали за свобода – с патерици ще стигнат до нея... И няма да могат да се изправят и да живеят свободно. Ще останат – затворени в себе си, със свободен дух... Боли ме – за всички убити поколения. За всички пропилени години. За всички изхабени таланти, надежди, мечти. За всички пречупени характери, воли, стремежи...

Свети зелената лампа. Огражда ни в конус от жълти лъчи. Мълчи татко, замислен. И аз мълча - какво ли да кажа. Тихо е. Чуплива тишина. Зад жълтия конус светлина бродят призраци... на комунизма?

... Никога няма да забравя и последната си среща с нея, последния ни разговор... преди да излезе в нелегалност... Аз, разбира се, нямах представа, че ще стане

така... Но може би усещах, че не всичко е наред, виждах, разбирах, че бъдещето за мен ще бъде тежко... Мисля, че бях песимист, бях отчаян. Вътрешно. Външно не давах да се разбере, дори пред себе си не признавах. Тогава вече в университетите не приемаха по успех. Нито изпитите имаха особено значение, нито дипломите. Важни бяха характеристиките, които „те“ дават... Защо ми бяха добри бележки, щом така и така нямаше да ме пуснат да следвам... Тогава, в онзи последен разговор сигурно това съм й казал. Тя беше много тъжна, докато ме слушаше. И пак, както преди няколко години в училищния салон, ме хвана за ръцете и ме погледна – топло и строго. „Учи, времената ще се променят и на нас ще ни трябват умни хора, с образование... а ти ще следваш“... Толкова беше сигурна, толкова силно искаше – да следвам, да завършa... Тя вече е знаела, че за нея е невъзможно, че за нея всичко е свършило. Аз пак не попитах на кои „ние“ съм нужен образован... Няколко дни след това, в началото на февруари, тя изчезна...

... Аз започнах да уча, вече не след като са ме изпитали. Взех диплома – с отличен по математика и добър по останалите предмети... Дълго време мислех, че тази диплома за нищо няма да ми послужи... Но времената се промениха и станах студент. Завърших математика... само че на никого не бях нужен – образован или не... освен на учениците си... Сега времената наистина се промениха, но мисля, че е твърде късно, за да бъда нужен някому, образован или не... освен все още на учениците си... И може би на теб...

Толкова болка има в топлите таткови очи. Леко трепна гласът му, после дълго мълча. Беше отишъл в другото време... И пак продължи – замислен, далечен...

... Много ми е трудно да кажа колко съм знаел тогава... и ако не съм знаел нещо тогава – кога и откъде

съм го научил... Но почти нищо от това, което на теб ти разказаха, не беше ново за мен... Подробностите, разбира се, са различни за всеки, но общата картина... най-вероятно е да съм научил повечето факти на процеса... И все пак мисля, че приятелите ми не са крили нищо от мен. Нищо не биха скрили, ако съм попитал... но някак нямаше нужда от думи. Бунтът витаеше във въздуха... Не физически бунт, разбира се... Духовно неподчинение... Спомням си деня преди Великден... 28 април 1951-ва... Тогава с Тодор дълго говорихме, много дълго... Винаги съм чувствал този си братовчед най-близък... В гимназията, макар че беше две години по-голям, все с него дружах... и след това останахме близки... а в този ден... Мисля, че в този ден той ми каза почти всичко... Мисля, че само няколко часа не стигнаха, за да бъда вътре и аз... Просто много говорихме, на 28 април... Твърде бързо се стъмни... Разделихме се, оставяйки най-важното за Великден... А на Великден ги арестуваха – и чичо, и Тодор... и всички. Всички, освен нея... освен… Ценка... Все по-трудно ми е да я наричам леля. Аз скоро ще стана на 57, а тя е все на 22, на колкото беше при последния ни разговор... Остави ми няколко книги и си отиде... Те дълго останаха при мен... После се загубиха, както толкова други книги... Помня, че едната беше „Големият заговор срещу Русия“ – само заглавието ѝ е останало в паметта ми... Имаше друга, за Сталин... и за руските лагери... и една, в която се разказваше за основите на конспирацията; за организации, съставени от тройки и петорки, където всеки познава само тези, които са най-близо до него... Мисля, че и тяхната организация е била създадена на този принцип. И като всяка нелегална организация, въпреки добрия принцип, се бе провалила... Дълги години по-късно исках да разбера какъв е бил обхватът ѝ... Защото на процеса не всичко може да се приеме за „чиста монета“. От

една страна, те искаха да изкарат организацията „въоръжена“ и готова за „борба срещу народната власт“ и „завоеванията на социалистическите трудещи се“... за да имат моралното право да издават тежки присъди; смъртни присъди... От друга страна, те не искаха съпротивата да изглежда прекалено голяма и масова, защото една прекалено голяма организирана съпротива предполага прекалено много хора, недоволни от социализма, от „народната“ власт, от условията на социалистическия труд и живот... Не можех да разчитам на данните от процеса, за да си създам мнение за истинското състояние на нещата...

... По-късно, в казармата, разбрах, че каквито и да са били мащабите на русенската организация, то такива организации е имало навсякъде в България... В трудова повинност имаше два вида хора – малограмотни момчета от малцинствата и такива като мен – завършили гимназиално образование или изхвърлени от университетите... На един такъв недоучен лекар дължа сравнително краткия си престой в оловните мини в Родопите... На един забой ми стана лошо, той беше някъде около мен, преслуша ме - с ухо до гърдите - и откри шум в сърцето ми. Каза да отида на военна комисия, за да признаят болестта ми – това бил единственият шанс да оцелея... Признаха я и оцелях – на него го дължа... По-късно се постараха да изгубят картона ми... Но не за това исках да ти говоря...

... Исках да ти кажа, че когато бях в казармата, имаше момчета от всички краища на България. Всички те бяха в трудовите войски, защото повече или по-малко се бяха докосвали до тази организация... Дали е имало изградена национална мрежа - не знам... Но съм сигурен, че навсякъде е имало групи като русенските... през 1950-та, 1951-ва, 1952-ра... А може би и по-късно... Помня, беше началото на есента на 1954-та... Може би греша, но знам, че предстояха някакви избо-

ри... Едно от първите надбягвания с един кон... Бях в охранителен взвод във Велико Търново. В нощта преди изборите бензиновите складове на Трудова повинност бяха взривени... Цялата нощ бе осветена... Небето над Търново грееше. Всяка заспала къщичка се събуди... Събудиха се хората. Всички видяха, че в нощта преди изборите бензиновите складове на Трудова повинност горят... всички знаеха кои служат в трудовите войски... и всички разбраха - още има недоволни... още има... хора...

В очите на татко се оглеждат пламъци. Широко отворени са пламтящите му кафяви очи...

... Не се разбра кой е подпалил склада. Имаше следствие, съдиха войниците на пост, изпратиха ги в дисциплинарна рота. Но имаше и една 18-годишна присъда... Добре подготвен беше пожарът. Варелите с бензин, положени в землянки, бяха отворени през един. Когато бил запален първият, пламъкът се издигнал нагоре, поддържан от изпаренията през отвора. От високата температура варелът до него, затвореният, експлодира... После следващият се самозапалва. Съскащ огнен фонтан в небето се издига, високата температура кара следващия варел да експлодира... и така нататък... Ние уж гасихме... Невъзможно беше да спрем пожара... Изгоряха и варелите с нафта. В нощта гледахме пламъците над Търново. Беше красиво и страшно. И тъжно като всяко разрушение. След парада на огъня остана пепелта... И един овъглен труп... на момче от поста...

Угаснали бяха очите на татко... После той ми разказа още една войнишка случка.

... Бяха ме направили командир на отделение, макар че бях редник. Отделение от десетина луди глави. Само някой от нас можеше да накара останалите да работят – ако иска, разбира се... Съгласих се – беше забавно да ме направят началник... Не, че нещо се

промени. Работехме точно толкова, колкото и преди, но без да „късаме нервите“ на някой от тях - и те бяха доволни. И без да се подчиняваме някому – и ние бяхме доволни. Кой знае защо, започнахме да се обръщаме един към друг с „росна китка“. Дойде време за обяд и някой се провикне: „Хей, „росна китка”, на обяд.“ Получи някой колет и веднага: "Хей, „росна китка”, на колет“... Хубаво време беше... После в отделението дойде още едно момче. Все покрай мен се въртеше, все гледаше да останем насаме. Винаги ми говореше колко много иска да ми стане приятел... Аз се дразнех от това, защото с изявления приятелство не става. Стараех се да не бъда груб, защото всъщност момчето нищо лошо не ми правеше... Един ден на обекта до мен се приближи непознат войник. Попита ме: „Ти ли си Цанев?“. Казах „да“. „Еди-кой е провокатор“ - каза войникът и си отиде. Никога повече не го видях... Едва тогава си дадох сметка, че се намираме в околностите на Вятово, а Вятово беше район на леля ми, само преди две-три години. И че ние, росните китки, докато сме си похапвали от мамините лакомства, сме предизвикали доста тревоги на началството... Затова са решили да ми изпратят „приятел“, на мен, племенника на разстреляната... „Те“ са се изплашили и са ми изпратили доносник... Бяха са сгрешили, но само донякъде... По щастлива или нещастна случайност, аз и в казармата пак съм бил вън; вън от организацията, която е знаела... и за техните намерения, и за мен, и за леля ми... А може би срещата ми с непознатия войник е била случайност...

Мълчим с татко... Какъв е бил мащабът на организацията? Докога е оцеляла? Спомням думите на Тодор: „Когато влязох в затвора, мислех, че съм най-младият. Но имаше и по-млади. Годините минаваха и все по-млади идваха"... А Васил Медведев казваше: "Когато бях в затвора, срещнах хора от всички краища

на България... Там ми разказаха и за сражението на връх Чумерна... най-голямото сражение... имало е повече от 200-300 горяни, а хората от Държавна сигурност и войската са били стотици... Чрез предателство са ги заловили..."

Той не знаеше подробности. Само беше чул една легенда и ми я разказа. Никой от хората, с които говорих, не можа да ми каже нищо определено за организацията. Нито за мащабите ѝ, нито за дейността ѝ - като цяло. Нито за ръководителите ѝ... Нито за границите на времето, през което е съществувала... Началото, макар и не точно определено, е ясно - 1949-1950-та. Началото е всъщност продължение на старата опозиция. Възраждане на убитата опозиция... А краят... къде е краят... Всичко ли е свършило с процесите от 1951-52-ра или... не. Не. И след това е имало отблясъци на нещо невидимо, нещо... Но докога... Наистина ли е било така... Докога в България е имало политически затворници... До 1961-ва ли, когато са освободили осъдените през 1951-ва и са ликвидирали лагерите в Ловеч и другаде... Или и след това... Татко ме гледа в очите и казва: „Сигурен бях, сигурен бях, че вече политически затворници няма, когато..."

Когато… през 1981-ва в училище получих писмо от затвора, няколко месеца след публикуването на първото ми есе... Дълго писмо на затворник от Пазарджишкия затвор. Дълго време го пазих – един вик от ада. Но не отговорих... Защото можех да пиша каквото мисля и да не се страхувам, но не можех да правя каквото искам и да не се страхувам. Защото имам свободен дух и пречупен характер... Защото много воля ми е нужна за всяко действие, което лежи встрани от коловозите на всекидневното ми съществуване. Защото с патерици се движа към свободата. Мълчим. Всеки сам търси времето, когато е загинала старата опозиция и се е родила новата, днешната, синята... Всички мъртви

ли сме били в междувремието, или... Или сме били живи, затворени в себе си. Тъмнината размива контурите на предметите... Сливаме се с Вселената. Стените на стаята ни притискат - ще се срутят над нас. Мълчим. И мълчанието ги отблъсква. Мълчанието - плътно, осезателно и твърдо, ни е обгърнало. Изолира ни - като в мехур от друго време-пространство сме...

* * *

Един цикъл се затвори. Срещнах много хора - познати и непознати. Много неща чух, до много съдби се докоснах. На много въпроси си отговорих. Много въпроси останаха без отговор... И понеже все още исках да питам, а вече не знаех кого... върнах се към тези, които познавах. Хванати с татко ръка за ръка, отново тръгнахме - не да търсим нови разкази, а нови хора, които да разказват.

ТРИНАЙСЕТА ГЛАВА

Отново сме в дома на Стефан Ненов. Панелна стая, малка, спретната, еднаква, в блок-бастилия в края на града... Седим. По-познати този път, по-близки... Разговорът избликва - оттам, откъдето преди месеци е спрял. Още е топло, близо е лято-то...

... Забравих да ти кажа миналия път... Това, което е най-важно за нея... Е, поне на мен така ми се струваше - и тогава, и сега... Няколко пъти съм се срещал с нея, когато беше нелегална... Никога не я видях отчаяна. Беше винаги бодра и твърда. Поне пред мен нито веднъж не прояви дори нотка на съмнение – в смисъла на борбата... и в по-добрите времена, които ще дойдат, когато комунистите си отидат... Аз бях куриер, работата ми беше да бъда връзка между нелегалните и хората от групите, които ги подпомагаха. Срещал съм се често с тях... От една среща до друга, те не се променяха... Не униваха – бяха винаги жизнени, весели. Не им беше лек животът... Не съм бил нелегален, но моята работа в организацията беше да осигурявам безопасността и прехраната им. От тези, които не са били нелегални, аз най-добре познавам живота и проблемите им. Недоумявах как запазваха духа си бодър... След всеки изминал ден, след всяка седмица, след всеки месец – все по-безнадеждно ставаше. Не допускам, че не са го усещали, че не са го разбирали. За тях връщането в живота, в обикновения живот, ставаше все по-невъзможно. Така я запомних Ценка – твърда, непроменяща се от среща до среща... Несломена... И винаги весела, усмихната, мила...

... Срещах се с нея по роднински и по организационни причини. Носех ѝ храна от къщи, писма. И писма от нея до сестрите ѝ, до родителите ѝ... Най-много съм ходил в Ново село, при ятака Димитър Иванов Русев. Там обикновено бяха Цветана и бай Цанко...

Говорехме за ятаци, за храна... Но винаги само по принцип, не с конкретни имена. Говорехме, че властта се е активизирала, че сме под наблюдение... Обсъждахме секретността...

... Много сложна организация е нелегалната. Структурата ѝ се усложнява неимоверно, когато хората станат повече.

Замълча, замисли се. Углъби се цветът на очите му... Заприлича на цвета на морето...

... Една нелегална организация е уравнение, в което трябва да се балансират секретността и масовостта…

Очите му греят и са вперени в мен. Разбрах ли? Разбрах ли разковничето на нелегалната борба? Очите му проникват в мен. Искат да пробият преградата на погледа ми, да стигнат до мисълта ми. Да разберат – разбрала ли съм... същността... Разбрала ли съм?

... После всичко се разпадна много бързо, стихийно... Властта извърши арести в целия Русенски окръг в една нощ, навръх Великден... Наистина, не арестуваха всички участници.

Мисля, че просто искаха да омаловажат нещата... Искаха жертви – за назидание. В никакъв случай не искаха признаят, че има мощна нелегална опозиция... Така разбирам нещата сега, макар да не знам кога точно се оформи това мнение у мен... дали още тогава или по-късно, с годините... Във всеки случай за първи път осъзнах истинското значение на организацията в края на следствието... Тогава при нас, в килията, дойде Стефан Добрев, един от началниците на Държавна сигурност в Русе. Когато влезе, първо напсува всички ни и каза: „Вие направихте това, за което ние навремето не можехме да мечтаем.“ Не уточни кое има предвид – масовостта, структурата... или влиянието ни сред хората.

Стефан Ненов замълча и дълго време остана замислен. После пак се засмя - над себе си, над хората, над времето... и над борбата може би...

... Всъщност ние не искахме да водим нелегална борба. Не въоръжено въстание и завземане на властта искахме ние. А просто да не се съгласяваме с всичко, което се иска от нас. Не искахме да мълчим. И не можехме да повярваме, че това, което е, ще бъде задълго... Искахме хората да не се обезверяват... Затова започнахме да говорим, да пишем позиви... Човек не става нелегален просто така... Ако няма кой да гони, никой не бяга. А нас ни подгониха. Цялата ни организация се изгради по силата на съхранение на живота...

... Ние бяхме земеделци. А земеделецът не може да убива, той трудно хваща оръжието. Защото е заобиколен от живота. Навсякъде около него изригва живот... Земеделецът чака да му се роди агънце, да изкласи стръкче пшеница, да отгледа плод. И на всичко се радва - на раждащия се живот... А ковачът, работникът – удря с тежкия чук по метала. Той твори, променя света със сила, със злост. Той е ограден от мъртви предмети и от стихии. Той не се е докосвал до живия живот... И му е по-лесно да хване оръжието и да... убива.

* * *

Посиня прозорецът, стъмни се. Дълго бяхме говорили, дълго бяхме мълчали. Бавно излизахме оттам, където се бяхме зазидали с думите си, с мислите си, със спомените... Бавно влизахме в стаята – малка, спретната, еднаква... Предметите оплътняваха край нас и ние оплътнявахме. Посиняха прозорците. Стъмваше се. Стефан Ненов, Чалъка, стана. Отвори едно чекмедже, извади няколко листа... После пак се върна, тежко се отпусна на стола си, сложи листите на масата.

- Бях обещал, че ще помогна… - и продължи, слагайки един по един листите пред мен. – Ето, бях ти говорил за първата нелегална организация в Русе, за Земеделски център 1... Това е препис от обвинителния акт по делото... Може да ти е от полза за това, което пишеш... Но и да не му намериш място, все едно, прочети го... мисля, че най-добре ще усетиш духа на времето...

Очите ми пробягаха по машинописните редове – гъсти, трудно четливи. „Духът на времето“ ме удари с до болка познатите клишета. Господи, как само допреди година сме ги понасяли – в учебниците по история, по естетика, по обществознание; в предговорите на книгите; в уводните статии на вестниците; по радиото, по телевизията... Клишетата... запушвайки уши, пак ги чувахме, преследваха ни и в съня ни... Рушаха ни – защото трябваше да устояваме на нелепостта им... Очите ми пробягаха по редовете с клишетата... Същите, които толкова пъти съм прескачала в книгите... но тези клишета тук бяха други - те не досаждаха; те убиваха...

„...През Втората световна война Червената армия разби и унищожи хитлерофашизма... и позволи на въстаналия български народ да събори неговата агентура в България... Народнодемократическата власт на трудещите се с решителни актове... подрови мощта и смъртно нарани главно градската експлоататорска буржоазия... Трудещите се селяни, особено от есента на 1950-та година, масово навлизат в ТКЗС, измъквайки се от ноктите на селските капиталисти - кулаците... Здраво ударени от цял народ – решително тръгнал към социализма, ентусиазирано градящ основите му, българската буржоазия търси опора... върху гнилите устои на англо-американските си господари... Това показаха редица процеси у нас: „Никола Петков“, „Трайчо Костов“, „Неутрален офицер“, „Пасторите –

шпиони“... Врагът не можеше да гледа този трудов подем на трудещите се в Русенски окръг, затова той и тук, особено през 1949 г. и най-вече през 1950 г., започва да се събира и да организира силите си, за да руши постиженията на труда и да смущава спокойствието, единството и ентусиазма...“

Клишетата се редуваха пред очите ми, градяха историята, която познавах от учебниците... Клише-та, издигнали стените на света, в който бяхме зазидани...

Вдигнах очи. Срещнах синия поглед на Стефан, усмивката в очите му: „Е, какво ще кажеш?“ Без да изчака отговора ми, сложи пред мен стар вестник, „Дунавска правда“, пожълтял. Всъщност, не беше чак толкова стар...

Като вчера помня деня, в който станах гимназистка. Като вчера помня училищния двор, в който за първи път влязох като ученичка в Математическата гимназия... бившата девическа гимназия... Гимназията, която 30 години по-рано бе завършила тя, леля Ценка, бабината сестра... Като вчера помня 15-ти септември 1978-ма... Слънцето беше стоплило въздуха – като през лятото. Бях с бяла блуза и синя пола, с бели сандали, боса... Цялото училище беше събрано в задния двор, учителите по физическо възпитание се надвикваха с мегафони... После директорът произнесе слово, после прислужничката би първия учебен звънец – бронзова камбанка, закичена с букетче здравец... Училищната уредба засвири Дунавското хоро... и станах гимназистка. В този ден намерих приятелката, която е най-добрата ми приятелка и досега. В този ден намерих съучениците, с които пораснах, и преподавателите, от които научих най-много в живота си... Като вчера помня този ден...

Вестникът, стар пожълтял вестник, е пред мен... тичат очите ми по буквите... нелепите клишета изпълзяват от редовете... До болка познатите клише-та. Най-

отгоре, с едносантиметрови черни букви, подчертани с дебела червена черта - „Верен страж на социалистическите завоевания на народа“. Отдолу с още по-едри букви - „Развръзката“. И чета.

„Една от формите на съпротива след 9. IX. 1944 година на свалената от власт буржоазия беше бандитизмът на политическа основа. Проведените от БКП революционни мероприятия... озлобиха изключително много буржоазия-та... Предателството на Г. М. Димитров (Гемето) и Никола Петков и излизането им в опозиция на правителството на ОФ създадоха реална възможност за заблуждаване на част от селските маси. В борбата си против БКП и ОФ опозицията издигаше лозунга за запазване на частната собственост, против създаване на ТКЗС и новата Конституция. Част от опозиционните дейци, озлобени срещу успехите на БКП и народа, счетоха, че може да се възвърне властта на буржоазията и кулаците по пътя на въоръжена борба...“

Отмерени клишета, сресани, литературни, близки. Много близки. Какво ги прави толкова различни, въпреки еднаквостта с онези, от обвинителния акт? Годините ли ги заоблиха? Или нещо друго? Тичат очите ми по редовете... „успехите на БКП и на народа“... „проведените от БКП революционни мероприятия...“ но – без народа... За 30 години народът е отишъл на второ място. Главен герой е станала Партията... Отмерени клишета, сресани, партийни... близки...

Тичат очите ми по редовете и се препъват в познати имена. Познати от разказите, които тъй дълго слушах... Препънах се в нейното име – Цветана Стефанова Чалъкова, служителка в кооперацията на село Смирненски... Продължавам: „Пред органите на ДС в Русе стоеше изключително трудната и много отговорна задача: да се разкрие и ликвидира бандитската група, защото съществуването ѝ създаваше условия да

се активизират враждебно-престъпните елементи, да се подкопава доверието на населението в народната власт...

... В тихата зимна вечер на 21. II. 1952 година телефонът в Окръжното управление на МВР в Русе рязко иззвъня. От вдигнатата слушалка се чува равен и отмерен глас, който съобщава, че в дома на негови близки в село Смирненски се укриват бандитът Георги Йоргов и една жена... Неизвестният информатор затваря телефона, без да съобщи по-вече подробности. Настъпват минути на напрежение. Съобщението изисква бърза реакция. Решава се да се пристъпи към задържане на двамата бандити. Сформира се бойна група, която трябваше да се приближи до определения район тихо и незабелязано... За две минути районът бе ограден така, че пиле не можеше да прехвръкне. Кратка стрелба за предупреждение на бандитската група, че е обградена и че за бягство и измъкване възможност няма. Няколко минути след това предупреждение две бледожълти лица се показаха в двора, излизайки от плевнята с вдигнати нагоре ръце. Набързо извършената проверка показа, че двамата са се укривали дълго време в нарочно изработено подземно скривалище под сайванта на плевнята. Така безславно завърши дейността на двамата бандити..."

Изводът е направен. Тичат очите ми по редовете. Обяснението е дадено - „Основа на този успех бяха любовта и помощта на обикновените хора, които..." Отново са нужни... на Партията, която ги води... за да я обичат и да помагат на стражите й... за да мразят „лошите" и да „оказват съдействие" на „добрите"... Само че кои са били добрите и кои са били лошите. И кои на кого са помагали...

Погледнах над черната черта над черните букви - „Дунавска правда", брой 182, 14 септември 1978-ма... Един ден преди да стана гимназистка. Един ден пре-

ди да стана ученичка в гимназията, която 30 години по-рано бе завършила тя, бабината сестра...

Дълго мълчах, забила поглед в датата, 14. IX. 1978 годи-на. Думите на баща ми и Стефан Ненов минаваха покрай мен. Не можех да изгоня от себе си картината на първия учебен ден, в който станах голяма. Не можех да изгоня спомена от кестеновата сянка в класната стая... спрялото да бие детско сърце в очакване на новото... Дълго мълчах, вцепенена. Колко тънка е преградата между миналото и настоящето, между призраците и бъдещето... Спомни ли си татко какъв е бил този 14 септември за мен? Очите му тичат по редовете. Болка има в тях... болка, когато се спъват в скъпото име... Има и мъничко гордост, защото тя ги е плашела... Далеч е татко, там, в нощта на 21 февруари 1952-ра, когато са я залавяли... нощта, в която е сънувал как са я заловили...

А пред мен вече стои купчина листи, изписани с едър нечетлив почерк.

- Ето, тук съм се постарал да напиша нещата последователно, както ги виждам... Нали обещах, дано ти послужи.

Поглеждаме се – в очите му има свян, като в очите на всеки, изложил мислите си на хартия и даващ листите да се четат. Протягайки ръка с листите – човек предлага душата си. Оставя я в чуждите ръце – ранима, незащитима...

Сгънах ги, прибрах ги – ще ги чета вкъщи. Благодарих... Тъмно е. Станахме, протегнахме ръце един към друг, сбогувахме се. Вече на вратата, Стефан казва: „Накрая, писал съм за двама души, скоро се срещнах с тях, говорихме. Ако искаш, върви при тях - много неща могат да ти разкажат...“

Отидохме си.

* * *

В конус от жълти лъчи съм, отделена от тъмнината, от Вселената. В конус от жълти лъчи чета... Вече лесно разчитам почерка и не сини редове виждат очите ми... Виждам миналото, затворено в тези редове. Виждам миналото, в което ръката на Стефан ме изхвърли...

„Наложително е да имаме предвид обстановката в България непосредствено след 9 септември 1944 г. За съжаление много хора, търсейки реванш и отмъщение, злоупотребиха с новопридобитата си власт и без съд и присъди бяха ликвидирани хиляди невинни. На 19 септември бе свикан Народният съд – за изясняване причините и причинителите на националната катастрофа. Какво стана обаче - на 122 процеса бяха осъдени над 10 хиляди души, като 1200 от тях на смърт. Прокурори, съдии и застъпници били удивени, когато получили заповед от Москва с присъдите. Това станало на 2 февруари 1945-та, в така наречения „кървав четвъртък“... По-късно, през 1946-та, се проведоха избори. Все още имаше много партии. Обединената опозиция спечели 101 депутатски места, начело с Никола Петков. Голям терор имаше преди и по време на изборите и въпреки това, за да ги спечелят, трябваше да ги фалшифицират. По-късно Георги Димитров, завръщайки се от Москва в София, поде тотална война срещу българския народ. Първо се започна с ликвидирането на легалната опозиция със средства, недопустими от световната цивилизация - манипулации, психически натиск, убийства, инсценирани процеси... Народът беше обладан от паника, от страх, беше объркан и дезинформиран. Пратениците на Москва сметнаха, че времето е подходящо за следващия удар, за следващото престъпление - колективизацията през периода 1949-52-ра.

Настъпи такава вакханалия, че потърпевшият съвременник и сега, след 40 години, като си спомни -

тръпки го побиват. Но в народа имаше сили все още и той се противопостави. Тогава се зароди протестното движение, подкрепено от млади и стари."

Конус от жълти лъчи ме отделя от света, от тъмнината. Вдигам очи и се взирам - отвъд. Отвъд стените от жълти лъчи, отвъд времето. В миналото - тъй много прекроявано, тъй много украсявано. От режима, който го е създал и на когото е било длъжно да служи. Миналото, погребало толкова много живот... бавно възкръсваше през последните месеци. Бавно се смъкваха лаврите на славата му, бавно под тях се показваше нищетата... Духовната нищета на терора и варварството - шумно манифестиращи по площади, мегдани, с мегафони... и помитащи по пътя си най-доброто, оцеляло от нацията ни - след войни, след терор, след погром... Бавно възкръсва миналото, най-страшното минало - маскирано с най-красивата маска... Маскирано за нас, които никога не са го преживели, за да си казваме, дори мразейки властта: „Идеалите не са виновни, виновни са тези, които лошо са ги осъществили" ... за да не подозираме, че „идеалите" са били идеали на палачи... Маскирано минало с най-красивата маска... Лицето му не скриха от съвременниците, маската падна на нас… В конус от жълти лъчи съм, чета... В тъмнината виждам очите на Стефан Чалъка, топлите му сини очи... Чета – „Габриела, исках отчасти да опиша събитията, които ни принудиха да се борим. Ако искаш, тук можеш да използваш обвинителния акт на Околийския земеделски център 1, от който продължава и нашата дейност..." Продължавам да чета едрия му почерк. „Димо Лафчиев дава указания на Цветана Чалъкова за създаване на тройки и петорки и в Червена вода през юни 1950 година. По това време бях уведомен и аз. Отначало бяхме предпазливи, но към края на 1950-та и началото на 1951-ва нещата се развиваха вече стихийно, мъчехме се да ги

укрепим, но не успяхме. Резултатът е налице: наложи се на някои да се укрият от Държавна сигурност и фактически се оказаха извън закона (нелегални). На 4 февруари 1951-ва и Цветана стана нелегална. Преди нея бяха Цанко Цанков (Мечето) и Петър Антонов от Писанец, Тодор Кожухаров от Табачка, Станчо Мамулков от Сваленик..."

В главата ми се блъскат познати и непознати имена... Димо Лафчиев, ръководителят на хора, поетът... „…беше и поет, имам няколко стихотворения от него, още ги пазя..." „Още ги пазя." „Още ги пазя" - кънти в главата ми ясният глас на Цветана Коева. Пред мен е русата ѝ глава, в очите ми гледат сините ѝ очи. „Димо Лафчиев беше ръководител на хора... Съдиха го... умря..."

Разгръщам обвинителния акт, намирам името му още в началото „...По-късно бил завербуван за организацията и Димо Димов Лафчиев от село Сваленик, живущ в Русе. Учредителното събрание на областната нелегална организация се е състояло... в дома на Лафчиев в Русе, на което са присъствали: Димитър Тончев Лазаров, Цанко Иванов Цанков, Жеко Жеков Стоев, Тодор Йорданов Терзиев и новопривлеченият Иван Чобанов от Русе. На това събрание решили организацията да се именува „Областен акционен земеделски център 1" и било избрано следното ръководство: председател Жеко Жеков, организационен секретар Иван Илиев Чобанов, касиер Димо Димов Лафчиев, завеждащ връзки с бойните групи Димитър Тончев, завеждащ връзките със селата Цанко Цанков, председател на контролния съвет Тодор Терзиев, член на контролния съвет Иван Букев... Събранието решило... за членове да се привличат опозиционери, недоволници, врагове, кулаци, готови за борба против властта, преимуществено бивши Николапетковисти..."

Очите ми тичат по редовете... „Освен посочената дотук в обвинителния акт, Лафчиев е развил още следната инструкторска дейност: ... През м. юни 1950-та година възложил на Цветанка Чалъкова, намираща се сега в неизвестност, да организира нелегална група..."

Ръководителят на хора на опозиционния ЗМС, три години след разтурването му, възложил на най-добрата певица... „да организира нелегална група...". „Съдиха го и го убиха." Съдиха я и я убиха... „Човек не става нелегален ей така. Ако няма кой да гони, никой не бяга..."

Ако няма кой да гони, никой не бяга...

„Нас ни подгониха и цялата ни организация се изгради по силата на съхранение на живота."

„Беше към края на учебната година, 1947-ма, когато нападнаха клуба ни... Помня, животът ни в клуба беше много интересен – четяхме стихове, рецитирахме, имахме хор..."

Оградена съм в конус от жълта светлина. „Ръководител на хора беше Димо Лафчиев..."

Оградена съм в конус от жълта светлина. „А как пееше Ценка, какъв глас имаше. Мощен и красив."

Оградена съм в конус от жълта светлина...

Рухнаха жълтите лъчи върху мен. От черното в мен гледат очите им - сините очи на Стефан Ненов и Цветана Коева. Спокойни, меки сини очи. И очите на момичето от снимката – Цветана Попкоева, Чалъкова... Тъмни и твърди. В упор ме гледат – през годините, през събитията. И още много очи - очите на хората от обвинителния акт... Очи, които никога не съм виждала и няма да видя... Ако няма кой да гони, никой не бяга... Чета сините редове на Стефан Ненов, Чалъка. „За първи път я срещнах като нелегална в началото на февруари 1951-ва, в тяхната къща, заедно с Бойчо, също нелегален, който впоследствие се оказа провока-

тор. Направихме разбор на положението, разгледахме перспективите за действие. След няколко дни, преоблечена като мъж, с каскет, нахлупен над очите й, случайно я срещнах късно вечерта, прибирайки се вкъщи. Трябвало да успокои родителите си, след това отиде при ятака Димитър Иванов в Ново село. Трета среща - в ж. п. кантона на Трифон Казаков. Нелегалните бяха Цветана, Цанко Мечето и Мамулков, а ние бяхме - Тодор Цанев, Манол Цанев, Стефан Станчев, Димитър Рачев и аз. Разискваха се положението на задържаните, проблемът за храната и набирането на средства. На тази среща бяхме уведомени за конференцията в Тепавицата край Писанец. За съжаление този път сме били проследени. Четвърта среща – конференцията, около 10 март 1951-ва. Първо положихме клетва, написана и прочетена от Тодор Цанев. След това станаха разисквания... Имаше доста остър спор между Цанко Мечето, Петър Антонов и Тодор Кожухаров... В началото на април проведохме още една среща в местността „Долните лозя“. Бяхме около 15 души. Взехме решение: при опасност да минаваме границата. Задължиха ме да отговарям за пет села – Червена вода, Ново село, Долно Абланово, Николово и Семерджиево.

Създаваше се рискова ситуация. Акцията за набиране на средства се оказа нож с две остриета. От една страна, открихме се на много хора, които искаха да помогнат с всичко каквото могат – това определя характера на настроението на населението. От друга страна, оживлението изостри вниманието и бдителността на комунистите. Те се стреснаха и положиха усилия да бъдем ликвидирани в кратко време. Арестуването стана в целия Русенски окръг. Сградите на Държавна сигурност не достигаха за арестуваните и взеха още сгради за целта - мазета и тавани. Аз бях в Руското консулство. Когато ни осъдиха и ни откараха

по затворите и особено в лагера Белене, вече можехме да имаме ясна представа за мащабите на съпротивата в цяла България. Почти нямаше населено място, град или село, което да не е засегнато. Всички, които бяха по затвори и лагери, се държаха мъжествено, независимо от дългия престой. През това време се стремяхме да оформим и затвърдим мирогледа си и вярата си в борбата за благоденствието на българския народ.

Аз съм бил в следните затвори: Русе, Плевен, Белене -на Втори обект, Стара Загора, на кариерата в Огняново и в Пазарджик. От Пазарджик бях освободен на 18 май 1961-ва година.

За живота в затвора и режимите няма да пиша – той в общи линии е еднакъв за всички."

Половин празен бял лист. Страшен като пустош. Бяла страница – затворена врата. Затворена врата в паметта. Зад нея надничат чудовища. Половин празен бял лист - като пустош...

* * *

Отива си нощта. Хладната есенна нощ.

С уморени очи още се взирам в последните редове, които прочетох – най-долу, с едри букви е написано „Много важно – бай Неделчо Балбозанов, един прекрасен човек от село Сваленик, беше куриер на нелегалните. Кротък, скромен и винаги готов да изпълни задачата"... Още едно име – жив ли е? Още една съдба – ако не е – кога и как е умрял? Още един път към миналото – ако е жив – как да го намеря... Отива си нощта...

Ще дойде утре и отново ще тръгнем с татко... при... „Георги Шаламанов... не, не братовчедът, прокурорът. Друг. Просто съвпадение на имената..." Като пред мен е Стефан Ненов, с усмивката в сините си очи, с насмешката в тях. Ще отидем при Георги Шаламанов, застъпника на БЗНС в изборите през 1946-та... „През 1948-ма бил изпратен в лагер, по-късно, през 1950-51-

ва, организира две групи за подпомагане на нелегалните, сам става нелегален и участва в сражения... но за това по-добре той да ти разкаже..."

Като пред мен е Стефан Ненов – с усмивка в сините очи...

Дойде денят и тръгнахме. С татко – ръка в ръка.

ЧЕТИРИНАЙСЕТА ГЛАВА

Тъмно е и вали като из ведро. Плискат капки по стъклата и изпълват стаята с шума си. Бягат минутите. Неусетно се изцежда времето като потъващи-те в пръстта водни струи... Чакаме Васил Медведев и говорим с жена му и дъщерите му пред чашки горещо тъмно кафе с черешово сладко в чинийки, в каквито баба някога го поднасяше на гостенките си. Разбуди се споменът от онези забравени дни, населени с мечти за звезди и неизвестни светове, несмутени от страх и несвободност... Забравени детски дни, недокоснати още от представата за убийство в бурна лунна нощ...

В стаята влезе Васил Медведев – мокър, с мирис на дъжд и вятър. Протегна ръка за поздрав. Седна – уморен и усмихнат. И разговорът, започнал преди два месеца, в началото на юли, продължи... Накъсани спомени за времето отпреди 40 години... В тази дъждовна септемврийска вечер те се лееха леко, несмущавани от тъга... Проектозаконът за земята лежеше на масата, пред нас, и борбата, затворите, Белене – вече не изглеждаха безсмислени. След 40 години проектозаконът за земята е готов и може би ще стане закон... земята ще бъде върната на тези, от които е била отнета… И борбата на младостта няма да е напразна... Леко се леят спомените, несмущавани от тъга...

... Батаклията е местност между Щръклево и Писанец, гора. Там имаше стара мелница, полуразрушена. Бяхме отишли към нея, но не я приближавах-ме, защото се страхувахме, че може да я наблюдават. Не бяхме яли от два-три дни, а и вода нямахме. Тогава, като по чудо видяхме едно агне, изгубено. Хванахме го... Там, на Батаклията, беше първото ми сражение. Започнаха да стрелят, когато отидох за вода до кладенеца на мелницата... Тя беше стара, кладенецът – не-

използван от години... Водата му беше замърсена и доста се забавихме, докато си налеем...

… Започнаха да стрелят. Цялата местност беше блокирана от цивилни агенти на Държавна сигурност и от комунисти от селото... Като гръмне пушка в гората, куршумите рикошират по дърветата, не се разбира откъде идват. Беше първото ми сражение. Имах стара ръждясала пушка… когато стрелях за пръв път, тя изхвръкна от ръцете ми... Не бях ходил войник... Не знаех какво да правя – накъде да гледам, откъде да се пазя. Куршумите пищяха покрай ушите ми, идваха отвсякъде и само трънките в гората ми бяха защита... Ние бяхме 17-18 души... Бай Цанко Мечето беше, Цветана беше, бяха Нено Рашков, Георги Йоргов, Димитър Рачев... и други имаше... Цвятко Недялков, после го убиха... След сражението се разпръснахме. Аз отидох в Русе за няколко дни, но не можех да остана дълго - всъщност вече бях извън закона... Пак се върнах в гората, при нелегалните... Пак се събрахме...

От загорялото лице ме гледат светли очи – светлокафяви, а не сини, каквито бяха останали в съзнанието ми от първата ни среща. Светлокафяви, топли, твърди... Очи, видели много. И може би простили, може би… Може би миналото може да бъде простено - таванските стаи на хотел „Севастопол“, затворите, студа, Белене с дървениците, с въшките, със случайните разстрели... годините безнадеждност - ако... „те“ си отидат и ни оставят бъдещето... Проектозаконът за земята е на масата. Смисълът на толкова много съдби. И трябва да стане закон. Изкупление за толкова много страдания... Гледа ме Васил Медведев с твърдите си светли очи...

... Докато живеех в Русе, работех в завода за трактори. Обичах работата си. Обичах да майсторя. Направих няколко бомби, отбранително-нападателни. Нападателните бомби трябва да гърмят силно, за да

плашат. В тях има много барут, който разкъсва обшивката, но само няколко парчета могат да се разхвърчат. Те не са ефективни бомби – не убиват. А отбранителните бомби трябва да поразяват противника. Когато избухват, трябва да се разхвърчават на много късове... Аз се опитах да направя такива, които да съчетават и двете качества... Използвах сачми от лагери. Бях направил около 20 парчета... По-късно разбрах, че такива бомби са били използвани за първи път в Корейската война...

... Двама души от моята група работеха в завода за ж. п. транспорт. Привикаха ги в Държавна сигурност - от завода били изчезнали чертежи на вагон за превозване на танкове... Тогава потърсих връзка с нелегалните...

Удря дъждът по стъклата, нахлува нощта в нас. Момчето, което не е ходило войник, отива в гората - с ученическия си панталон и с 20 бомби, пълни със сачми от лагери... И разбира как пищят куршумите между дърветата, как рикошират и не се знае откъде идват...

... Правехме и учения, при среща с Държавна сигурност да знаем как да реагираме... Бай Цанко беше моторът, силата, организаторът на всичко... Цветана беше духът... Никога не съм срещал по-силна воля у някого... Тя беше жена и беше най-младата от всички. Но когато отидох в гората, именно тя ме порази със силата си. Аз бях с две-три години по-малък от нея и всъщност, аз станах най-младият в групата... Бях още момче и край нея се чувствах още по-малък.

Лицето му е затворено, отнесено в спомена. После се усмихва – почернял, мургав, светлоок.

... Помня, веднъж беше ранно утро. Свежо, хладно. Роса блестеше по тревата, слънцето изгряло. Лято, юни... Ние ставахме, разкършвахме се след сън, стягахме се... Навеждам се да си оправя цървулите и…

панталонът ми се разпра отзад. Ами сега – какво да правя? Изтръпнах – друг панталон нямам, пък този – все едно, че съм без него... Тя се засмя и ми го заши.

Продължава, вече с друг глас. Гледам ръцете му – бързо мърдат пръстите, мачкат листите пред него... Угаснали са очите му.

... В един такъв ден убиха Цвятко Недялков от Смирненски... Бръснел се. Стреляли и го убили на място... Нашите нищо не усетили... После се разбра, че Ангел Календжиев, председател на ТКЗС-то, ги видял и ги предал... Така започнало сражението в Базънската гора. Казвам „сражение“, защото продължило повече от два часа... Нашите разкъсали обръча с бомби и се разпръснали в гората... Тогава ранили и Нено Рашков от Писанец. Хвърлил бомба, която не избухнала. Ранен в ръката и в гърдите го заловили и го закарали в Щръклево, сложен под трупа на Цвятко... Остана жив, още е жив... Съдиха го. По лагерите пак се виждахме... Сега живее на село. Но можеш да се срещнеш с дъщеря му, познавам я, добра жена е и доста неща знае от баща си... Жив е и Антон Петров Антонов, син на Петър Антонов. Петър Антонов също беше нелегален, но не беше в нашата група. Беше демократ. Те имаха друга група, в Завет, бяха той, Димитър Куманов и Димитър Ковачев. И тримата са убити. А Антон го съдиха и го осъдиха, задето е хранел баща си... Такива бяха те – искаха децата да предават бащите си и бащите – да предават децата си. Като вашия дядо Стефан – заради дъщеря му го пратиха в Белене, вместо дъщеря му... Добър старец беше, кротък и издръжлив. От лагера го познавам, много добре го познавам.

Удря дъждът в стъклата, барабани. Искам да извикам в паметта си образа на дядо Стефан – не мога. Виждам само леглото в дъното на стаята и един много, много стар дядо в него. Един старец, когото познавах,

но който не ме познаваше. Един човек, от когото не запомних нито лице, нито жест, нито дума. За мен той остана символ на болестта, на разрухата, на безпомощността. И само снимката му, сложена до снимката на дъщеря му, на най-малката, дойде пред очите ми. Не си отива слабото му, продълговато, строго лице...

... След престрелката два-три дни се укривах при леля Неда, в яслата, при кравата. Една сутрин излязох заедно с кравите и тръгнах към Русе. Вървях цял ден и вечерта легнах да спя край една чешма, близо до Базън бях още. Имах кама, пистолет и три бомби. Заспах като къпан, толкова бях изморен. На сутринта се събуждам – водата шурти, чучулигите пеят. Лежа в ръжта, земята ухае на треви, на цветя, на пръст... Като в рая се чувствах. Райска е тая земя... Изведнъж – гледам над мен двама – по всичко личи, че са агенти, кобурите им висят тежко... Предполагам, че още за нас обикаляха... Стреснах се аз, но да бягам, не става… Почнах да им обяснявам, че съм си ходил на село, пък нямам пари за автобус, че трябва да се връщам на училище. Още си бях с ученическата униформа – омърляна, смачкана, с цървули на краката, но все пак – ученик. Молех се само да не са видели железата по мен... Не ме арестуваха. Продължих към Русе, излязох на червеноводското шосе, край паметника на офицерите, разстреляни по време на русофилския бунт. През 1941-42-ра е бил разрушен и бяха останали само руини от черен гранит... Укривах се известно време в нашето лозе, после отидох при един братовчед на майка ми. Той ме нахрани, даде ми дрехи, една хубава топла шуба, кон и ме изпрати в неговото лозе. Там останах дълго, няколко месеца. Мина лятото, дойде есента. Всеки ден си казвах, че трябва да тръгвам, че става опасно. Хора минават, все някой ще ме види. Но не ми се напускаше къщата. Стените ѝ ми даваха сигурност. А и не знаех какво да правя, когато изляза

оттам. Не знаех дали ще намеря пак нелегалните. През юни, в Хисаря, на гарата, бяха убили бай Цанко. Той носел оръжие, но на перона имало много хора и не стрелял. А те го убили – с автоматичен откос, през кръста... в гърба… Бях се обезверил. Нахалост отиваше всичко. И за нас, нелегалните, оставаше само един път – през границата... Пеньо избяга. Първо в Югославия – и там бил на лагер, но после отишъл в Италия, а оттам в Щатите. Беше зидар. Преуспя... Но за мен това не беше изход. Аз не исках да напусна България. Имах родина и в нея щях да остана. За мен алтернатива нямаше...

... Помнех баща си. Той беше едър, силен, ловджия. С много хора ходеше, с големи компании, веселяха се... Да, „човек на живота“, волна душа, широка, такъв беше баща ми... Но винаги носеше в себе си, на гърдите си, една торбичка с родна земя и една икона на света Богородица. С тази икона майка му го изпратила на пристанището в Одеса, благословила го. Напоила родната земя със сълзите си. Весел човек беше баща ми. Но такъв беше само отвън. Няма да забравя очите му, когато вадеше торбичката с родната пръст... Дърво без корен беше баща ми, отвяно от бурята. Не исках да бъда като него... Баща ми бил офицер, есер. Избягал от революцията. Тук се заселил на село, оженил се за майка ми, аз съм се родил... Изглеждало, че съвсем се е натурализирал... Но след Сталинградската битка през 1943-та ни напусна. Избяга още по на запад. Толкова ужас му вдъхваха комунистите. Изглежда, предчувстваше, че ще стигнат дотук. Страхуваше, че към него, беглеца, ще бъдат безпощадни. Напусна и втората си родина. Установил се във Франция... През 1970-та година получих писмо от Париж. Негов приятел ми пишеше, че е починал, изпращаше ми адреса си – да му пиша; ако искам някои вещи на баща си, да ми ги изпрати… Не посмях да му отговоря

тогава... а вече сигурно е много късно... Но не затова исках да ти говоря. Не за баща си, а за мен. За торбичката с родна земя и майчината икона... Невероятно жив беше този детски спомен в душата ми. Затова алтернатива пред мен нямаше. Твърде отблизо познавах съдбата на емигранта. Имах родина и емигрант нямаше да стана...

Дълго мълча, а в светлите му, твърди очи имаше сълзи. Непролети сълзи. Ръцете му мачкаха проектозакона за земята. Земята, родната земя, която го бе задържала. Земята, чийто ад бе предпочел, пред свободата другаде... Дълго мълча, в очите му горяха непролети сълзи и погледът му беше далечен и чужд. После пак заговори, пак се оживи. Гледах го, слушах го и не можех да избягам от чувството за нещо обречено...

... Всеки ден си казвах, че трябва да напусна къщата, но нямаше къде да отида и стоях... Веднъж, беше още топло, бях оставил шубата просната отвън, пред вратата... Покрай къщата мина семейство с две деца, видяха шубата. Изглежда, бяха комшии – зачудиха се какво прави пред къщата... Отидоха си. Аз останах, не ми се тръгваше... После няколко дни гледах един човек как копае нивата отсреща. Гледах го и все ми се струваше, че има нещо нередно... После чак осъзнах – копаеше разорана нива. Вече реших да бягам – явно, този човек ме следеше, нямах повече време за губене... На сутринта ме арестуваха... Можех да избягам, но... Ти знаеш останалото...

... След като ме арестуваха, първо лежах в Русенския затвор. Той е строен още по турско време, стените му бяха дебели два-три метра... Прозорците приличаха на тунели. Това ме порази в този затвор – прозорците-тунели. Толкова далечен изглеждаше светът през тях... Там стоях малко. През зимата на 1952-ра ме прехвърлиха във Варненския затвор... Там видях мно-

го хора, от различни краища на България. Едва там осъзнах колко много сме били... Всъщност това е естествено, навсякъде из страната е било едно и също, навсякъде хората са еднакви. От това, което чух, останах с впечатление, че из Балкана и в Южна България движението е било още по-масово, имали са повече акции... Все пак нищо определено не мога да кажа... Имаше едно момче от Брегово, Видинско... Беше със смъртна присъда. Цяла година всеки ден го водеха на разстрел. Накрая съвсем побеля, като старец... После бях в Белене, от 1953-та до 1956-та. Бях понтонер, превозвах дърва от острова. Оттам по болест ме изпратиха в Плевенския затвор... Дворът на затвора беше ограден от всички страни с високи стени, с кули по ъглите. Оттам стреляха – за щяло и нещяло... Бяхме откъснати от света, ние, в затвора. А и цялата страна - от свободния свят. Комунизмът беше в настъпление – всичко друго изглеждаше забравено, сякаш никога не е било... И все пак от Плевенския затвор имам един спомен, който няма да забравя никога... Никога няма да забравя, че тогава, въпреки всичко, още имаше хора...

... Беше през лятото, юни. Слънце грееше, беше топло дори в нашите килии. Покрай затвора минаваше път, селски път. По него вървяха жени с кошници, пълни с цветя, с плодовете на земята. Беше красиво и тъжно. Болеше ме душата от мъка. И запях... Запях арията на Каварадоси, от затвора... и беше още по-красиво и още по-тъжно... Защото бях затворник и пеех арията на затворник. Болеше ме душата от мъка и плачех, пеейки... Тогава едната жена, млада и хубава, се отби от пътя и хвърли цвете към зида на затвора... Беше като приказка... Тогава започнаха да стрелят по нас. Стреляха по решетката на прозореца, един куршум откъсна парче желязо от нея, рикошира по стените... По чудо не уби никого… След това забра-

ниха да се пее... Сиви и еднакви продължиха да текат затворническите дни...

Гледах го и слушах. Висок и слаб, с още мургаво от лятото лице, с посребрели коси, с непролети сълзи в очите. Гледах го и слушах. Разговорът скачаше от миналото в настоящето, после пак потъваше в миналото. Ръцете му мачкаха проектозакона за земята и говорехме, говорехме, говорехме.

... Земеделските идеи са силни и жизнени като земята. Защото в земята е силата и устойчивостта на човека. И в природата, от която сме произлезли и без която не можем да съществуваме... Някога, когато бяхме млади, се борехме, за да запазим земята за хората. Защото в посегателството срещу земята виждахме посегателство срещу човешкото достойнство и срещу човешкото битие. И срещу свободата... Защото българинът обича земята. С любовта си е вързан към нея, но е и свободен. Свободен се чувства българинът на земята си. Свободен се чувства –да я оре, да я сее, да събира плодовете ѝ... да заравя пръсти в пръстта. Оттам да черпи силата си... Земеделските идеи са силни и жизнени като земята. Ние бяхме млади и бяхме готови да умрем за тях... и умираха за тях... Сега ние вече остаряхме, побеляха главите ни, а идеите са още жизнени и млади... Само че младите не ги познават. Младите и земята не познават, страхуват се от нея; не я обичат, не я разбират... А не бива идеите ни да пропаднат – в тях има още толкова много живот...

Говори Васил Медведев, дете на руски емигрант и българска селянка, влюбено в родната си земя... Светлите му очи, станали нежни и меки, ме гледат. И казват това, което устата не изрича: „Питай за миналото, търси хората, търси историята, но не забравяй земята. За земята се борехме и умирахме... нея обичахме, в нея е всичко - и свободата, и достойнството, и благоденствието... обичай земята.“ Очите му ме заклинат – „оби-

чай земята“... А аз се страхувам от нея... Страхувам се от убийствените лъчи на слънцето, изсипващи се от синьото небе, страхувам се от черната пръст на нивите, страхувам се от себе си, останала между тях...

От порцелановосиньото небе се изсипва огънят на септемврийското слънце. Шепа разпилени деца лазят в пръстта. Влачат щайги, берат домати. Мръсни детски ръце се протягат към зелените стръкове. Докосват окапващите плодове на земята. Червено-прозрачната ципа остава в пръстите, изпуснала зловонното си съдържание. Протягат се детските пръсти към зелените стръкове. Берат домати - зелени и твърди; розови, дъхави, вкусни... оставащи в ръцете червено-прозрачни ципи с разкапана плът... Горят ръцете, червени от докосването на тревите, от зелените доматени листа. Танцуват пред очите жълти кръгове – слънцето е запалило главите ни... Изпълнихме бригадирската норма.

Блестят бригадирските ножове. Пораснали са с една година учениците. Отново между небето и земята, черната, с безкрайни редове цвекло. Блестят бригадирските ножове, свистят, разсичат въздуха, отсичат листата на цвеклата. Отсичат, отсичат, отсичат. Шепа разпилени деца – остават зад нас труповете на цвеклата, пред нас са безкрайните зелени редове, черните бразди; слънцето, порцелановосиньото небе над нас са. Свистят бригадирските ножове, секат. Отсечен детски вик, фонтан от кръв, пречупен детски пръст... Жълти кръгове танцуват пред очите. Изпълнихме бригадирската норма.

Детски труд – робски труд. Принудително-доброволен комсомолски труд.

Тежък, неефективен, крадящ от ваканциите ни, крадящ от семестрите ни; крадящ почивка и знания. Ограбван труд от безсъвестни председатели на ТКЗС-та и корумпирани комсомолски ръководители. Труд-

ад, който ни накара да се страхуваме от земята и да я мразим... Земята, даваща свобода, достойнство и благоденствие... Обругана, отровена, изоставена.

Отиват си виденията от бригадирското детство, от бригадирските лагери. Избледня порцелановосиньото на небето. Угаснаха лъчите на слънцето... Удря дъждът в стъклата, тъмно е. И говорим, говорим, говорим. От настоящето разговорът отново потъва в миналото, когато младежите са умирали заради любовта си към земята.

... Кой я е предал не знам. Но познавам един от тези, при които се е укривала. Димитър Герзов от Смирненски. Беше в Белене с 20-годишна присъда. Бил каруцар, арестували го по пътя... А конят сам закарал каруцата до дома му. Кой я е предал - не знам. Но знам, че са я предали... Тя беше станала легенда приживе. Цяла година не можеха да я хванат. Легенда беше и символ... Сама ще се убедиш...

Стана, порови в някакви книжа и ми даде една зелена папка с няколко листа в нея. Каза ми да си взема един екземпляр, да го задържа за себе си. Беше обвинителното заключение по делото на Георги Шаламанов. Прибрах го.

- Добре ще е да се срещнеш с него, много неща може да ти разкаже - каза Васил Медведев. - Той живее наблизо, комшия е. А при дъщерята на Нено Рашков ще те заведе жена ми.

Усмихва се жена му - нежна, крехка, с фини черти на лицето. Стискаме си ръцете, отиваме си.

Вървим с татко в нощта, дъждът се изсипва върху нас, барабани по чадърите, попива в дрехите, бълбука в локвите. Въздухът е като в баня – влажен от изпаренията и свеж от минаващата през него вода. Вървим с татко, ръка в ръка. Отиваме си. Минахме покрай първото ми училище, в което първата ми учителка смаза характера ми. Отминахме. Нова тъга се наслоява в

душата ми... Защо не можем да върнем времето и да изживеем живота си отново? Да изживеем своя живот и да изхвърлим завинаги оня, чуждия, наложен ни от някой друг…

* * *

Отново се затворих в конус от жълти лъчи с трите машинописни страници от обвинителното заключение по Следствено дело 180/1951-ва година. Обвинителното заключение по делото на Георги Шаламанов. Човекът, при който ме изпрати Стефан Ненов, при който ме изпраща и Васил Медведев.

Чета: „В началото на 1951-ва година в Русе е бил създаден „Областен земеделски център 1“ - нелегална противодържавна организация, която си е поставила за цел да води борба срещу народнодемократичната ни власт... През есента на 1950-та „Центърът“ е разкрит от органите на ДС, членовете му арестувани, а покъсно съдени и изпратени по затвори. Не бе заловен само Цанко Иванов Цанков... който в края на 1950 година, въоръжен, преминава в нелегалност и организира въоръжена група...“

Познатите фрази се леят, враговете на властта „ни“ се залавят... Чета познатата вече история на Земеделски център 1, разказана накратко като увод към следващото „престъпление“ – на Георги Иванов Шаламанов, „активен враг на народната ни власт след 9. IX.1944 година, изпращан в ТВО за разпространяване на вражески слухове и активна противонародна дейност, враг на ТКЗС...“ Леят се познатите фрази, като лепкави кошмари, изпълзели от вчерашния ден... Толкова близък още, така плътно залепнал за гърбовете ни... още. И толкова бързо забравен, толкова бързо изхвърлен от нас. Изпълзяват клишетата от листа в ръцете ми, като забравен кошмар.

Чета: „... На Великден 1951-ва година в дома на Стойно Спасов Стойков, в село Базън се събрали Геор-

ги Шаламанов, Димитър Илиев, Йордан Илиев Георгиев, Иван Чапкънов, Георги Георгиев, Марин Марков и образували нелегална група в село Базън... Като се върнал от Базън, той решил да образува също такава нелегална противодържавна група в Русе... поканил в дома си в Русе Димо Георгиев, Донка Христова и Васил Рачев. Обяснил, че по получени от Цанко Цанков инструкции се основава тая група със задачи – да се привличат в нея активни николапетковисти, засегнати от мероприятията на народната власт, изпращани в ТВО; за да събират храна, пари и оръжие... за да продоволстват нелегалната въоръжена група на Цанко Цанков... Като член и организатор Георги Шаламанов е развил следната дейност: завербувал членове за организацията, събирал помощи - хляб, пари, цигари, оръжие..."

Продължих да чета, после се препънах в следващия пасаж: „Донка Петкова Христова от град Русе е била завербувана за членка на организираната от Шаламанов нелегална група „Цветана Чалъкова"... Дълго гледах името ѝ, написано в кавички. И разбрах защо Васил Медведев ми каза, че е била легенда приживе... Как бих искала да знам – каква е била тя, бабината сестра. Как бих искала да я видя с очите си, да я докосна с ръцете си. Да чуя гласа и думите ѝ... Как бих искала да разбера – кое я е направило жива легенда. Как бих искала да познавам бабината сестра... Не ми остава друго, освен да я търся в очите, в ръцете и в думите на хората, с които се срещам, които са я познавали... За които е била дете-сестра, леля-сестра, приятелка, лидер, легенда...

Чета обвинителното заключение: „Петкова произхожда от богато селско семейство. Баща ѝ притежавал мелница-караджейка и 1/12 от национализирана вършачка." Препънах се в критериите за богатство. Мелница-караджейка и 1/12 от вършачка… 1/12 от

вършачка… Първо ме порази с нищожността си това богатство... А после, после проумях, че няколко души са имали една вършачка… че всъщност… са били кооперирани. Събрали парите си и си купили една вършачка, за да обработват земите си с нея. Вложили са парите си в едно начинание, заедно... А после „те“ са национализирали вършачката им, унищожили са кооперацията им... После отново са искали да ги кооперират... Но не тези няколко души, които са имали доверие един в друг и заедно са градели успехите си – с труд, с пари и с идеи... а всички... Всички... Колективно и насила натъпкани в ТКЗС-то.

Свети зелената лампа на бюрото ми. В конус от жълти лъчи съм. В конус от жълти лъчи съм – боли ме. За всички...

Всички. Събираха ни, разбъркваха ни, изравняваха ни. Правеха ни еднакви и ни възпитаваха в „дух на колективизъм“. Правеха ни еднакви, разбъркваха ни, размесваха ни. Правеха ни на тесто... За да не бъдем никога различни, личности, мислещи... С кръв са месили тестото...

* * *

Грее слънцето. Топлото есенно слънце. Чета ръкописа на Васил Медведев. Лепя картината на времето. Късове спомен, късове болка. С тъга запълвам пукнатините – в картината на времето. И с вяра – не всичко е било напразно. Чета ръкописа. И моят спомен за миналото става още по-жив.

„Там, в джендема на България, в този смъртоносен вртоп, последователите на поп Кръстя, на Юда, на Дзерджински, на Берия и Торквемада решиха, че нас, българите, потомците на онзи могъщ ствол на земеделското движение, наследниците на Александър Стамболийски и Никола Петков, трябва да ни прекроят в трудововъзпитателни общежития. Нас, орачите, копачите и сеячите, да ни учат на труд, на чест и

достойнство. Тия, които гниеха по войнишките окопи и изхранваха цял един народ. И днес, когато си спомням тези дни, не мога без погнуса да приема извиненията на съвременните „покръстени“ последователи на БКП, мъчещи се като Пилат Понтийски да измият ръцете си вместо с вода, с кръвта на борците за свобода. Човешко било, казват, да се греши. Да! Човешко е, но не и когато се убива. Не случайно над портала на Втори обект в Белене бе закачена да виси убита кукумявка, а над нея – злокобната сентенция на идеолога на НКВД - Ф. Дзердзкински – „Врагът, когато не се предава, се унищожава“. И те унищожаваха и унищожаваха. Но… „Не се гаси туй, що не гасне“. Всички сме българи и знаем, че българин го е казал. Знам го и аз, защото съм помнил винаги онова най-българско стихотворение „Аз съм българче“.

Отклоних мисълта си от пътеката на спомените, за да изразя тези свои мисли и да си спомня за онези, с които бях рамо до рамо в трудни дни на мъка и борба. Все близки и знайни имена: командирът Цанко Мечето, Цена Чалъкова, Нено Рашков, Пеньо и Георги, Цвятко и Димитър, Петър и неговият син Антон Петров, Атанас Райков от Тюркмен, Слави Варадинов и Димитър Стайков, Иван Боримечката от Панагюрище, Йоската и Любен Ценков, Георги Денин и Горан от Тръстеник, Слави Бонев със своята смъртна присъда, чакал цели четири години изпълнението ѝ. А после - бели коси, но желязна воля за живот и свобода. И още много други от плеядата на инакомислещите.

Всички ние, и живите, и мъртвите, всички сме закърмени с първия залък на тази земя.

Трудно беше в тези дни на Белене. Целият ни народ беше впримчен в тази смъртоносна схватка, за да не може той да извисява своя свободолюбив дух и народовластнически идеи.

На всяка стъпка дебнеше смъртта, по всеки път – табели „гранична зона“, „стрелба без предупреждение“. Ако се отклониш - Бог да ти е на помощ.

Но в тези дни на страдание имаше и дни на хумор, на победа на човешкия дух.

Неизличим спомен ще остане в аналите на мисълта ми Новата година 1953-1954-та. На печката къкреше бака с боб, вътре с малко сланина и люти чушки. Бях главният „кашавар“ за случая. Направих тавичка от няколко консервени кутии за изпичане на торта от царевично брашно, малко нишесте и халва от колетите. Бяхме понтонерска бригада от парома на Слави Варадинов и още няколко понтона. Все свои - съидейници, земеделци. Вечеряхме. А после – песни и стихове. „Проклятието на певеца“, „Лудият“ на Петьофи, „Гърмиш и жигосваш“ и „Носталгия“ на Сергей Румянцев, тя само как вълнуваше сърцата ни. Всеки декламираше според силите си и никой не мислеше за утрешния ден. Какво ли ще ни донесе? Може би среща със смъртта? Или свобода...

… Пролет е, черна пролет. Пролетен разлив или черешови води са покрили целия Персин. А е и Великден. Около 20 души сме на парома за дърва. Около нас е цялата Вселена - разляната вода с нейната флора и фауна. Какво ли няма тук - диви патици, юрдечки, диви кокошки – „карабашаци“, костенурки. Наоколо просто гъмжи от жаби, риби и водни змии – деликатес в нашата кухня. За първи път видях и черен щъркел. Всичко има, всичко диша и живее. Но тук витае и смъртта. Великден е, казах. Свещи си нямаме, но три червени яйца и коматче козунак имахме. И после… После „Аве Мария" и „Санта Лучия" – чете ги католикът Илия Конов от село Ореш. Спокойни сме, но наоколо нещо дебне, може би днешният ден, може би утрешният, а може би тя, смъртта. Спокойни сме.

Прочетохме молитвата и знаем – там, горе, някой бди за нас.

И друг един случай – не знам да плачеш ли, или да се смееш. Зима е, и то суровата зима на 1953-та година. Пак сме за дърва. Охранява ни едно конте от Видинския край. Пита: „Като ме гледате така, какво образование ми давате?“ Какво да кажем – мислим си, трябва да внимаваме. „Може би средно?“ – питаме. „Не – казва той, - с основно съм, но три пъти съм прочел „Разораната целина“. Явно, бяхме попаднали на интелектуалец. Вие, които четете тия редове, трябва да ми простите за пристрастието, с което описвам тези времена, но то е обяснимо за хора като мен и „земя непозната“ за хора, гледащи и слушащи.

Всички трябва да знаят и помнят, защото земя и народ без история са нищо, свобода без борба не е свобода. Тук му е мястото да кажа и за клетвата, която давахме пред олтара на свободата. Кълняхме се навсякъде – по гори и поляни, по тепавици и пещери, пред цялата тая свещена земя, че ще ѝ бъдем верни докрай. Ние, от рода Дуло, потомци на Стамболийски и Петков, на Райна Попгеоргиева, съратниците на Цветана Попкоева (Чалъкова) се клехме и пак ще се кълнем, ако потрябва, докато сме живи.

ПЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Запалих свещ, коленичих. Очите ми погълнаха огъня. Панихидата почна... На 300 километра от мен.

През пламъка на свещта видях църквата. Старата църква с камбанарията, в която... „поп Димо я опя“. Старата църква, в която свещеното тайнство било извършено над духа ѝ, защото трупа ѝ го нямало.

Свети църквата, стотици свещи горят, прогарят времето. Свети църквата...

Трепти пламъчето на свещта, недокосвано от вятър, от въздишка. Трепти, пука, оглежда се в очите ми.

Свети църквата, светиите протягат ръцете си към горящия хляб, към житото, поглъщащо сълзите на свещите... Греят ръцете си, белите, светиите в църквата.

Плачат жените, скрили среброто в косите си с черните кърпи. Трепкат светлите пламъци, оглеждат се в сълзите. Затворили са в скръб лицата си мъжете. Затворили са в скръб очите си - огледала за свещите.

Трепти пламъчето на свещта, недокосвано от вятър, от въздишка. Трепти, пука, оглежда се в очите ми, в сълзите ми.

Свети църквата, стотици свещи горят, прогарят Времето, изгориха го.

Жените, старите, събрали сребърни коси в черни кър-пи, докосват бялото момичешко лице с ръцете си... Докосват черните момичешки коси с устата си и срещат... платното на картината. Оглеждат се горящи свещи в сълзите.

Сълзите се стичат по бузите ми, отронени от изгорелите ми очи... Сълзите се стичат по бузите ми и в тях се оглежда свещта.

Затворени мъжки лица – заключили тъгата в себе си. Заключени мъжки очи, заключили болката в себе си.

Пука свещ в тишината...

Гласът на свещеника проряза небето и стигна до Бог...

Трепти пламъчето на свещта ми. В него видях очите ѝ и стигнах до нея...

Три черни жени застават до портрета на момичето – и лентата ги запечата – разкъсани от Времето завинаги... Мъже, заключили тъгата в себе си, застават до портрета на момичето и лентата ги запечата – заедно останали във Времето – завинаги...

Свърши панихидата... след 40 години...

Трепти пламъчето на свещта ми. Опърли земята, скри се в пръстта, догоря... Тънка струйка дим се издигна нагоре, разтвори се...

Панихидата свърши.

ШЕСТНАЙСЕТА ГЛАВА

Изтича времето. Лятото се превърна в есен. Слънцето изгори тревите, пожълти листата. После листата се сляха със земята. Вятърът подгони облаците по небето... Изтича времето. И есента си отива.

Вървим с татко, ръка в ръка, срещу времето...

Изкачихме новото стълбище на новия блок. Позвънихме. Възрастна жена отвори вратата, зад нея – дребен старец с гладко чело, с гладки бузи, с очила. Протегнахме ръцете си. Докоснахме се – с очи, с усмивка, с доверие. Седнахме и заговорихме...

... Бог ни даваше силата, за да оцелеем...

Седи срещу мен старец – дребен, с гладко чело, с гладки бузи, с очила. Сплел е пръстите си - бели като порцелан. Гласът му е спокоен, ясен, чист - като лицето му, спокойно и далечно. Не срещам погледа му. Говори старецът...

... Познавам Ценка отдавна, много отдавна. Тя беше пламенна земсистка, беше отдадена на идеята... А идеята е велика работа, ако я прегърнеш от сърце... Ние бяхме по-близки от братя и сестри. Това ни запази – и тогава, когато бяхме свободни, и по време на борбата... и после, по затвори и лагери...

Замълча старецът, главата му беше наведена, бузите му порозовяха – гладки като порцеланови. Отново заговори - с ясен, чист, спокоен глас.

... Тя беше много решително момиче. Беше едра, буйна, силна... увличаше... Много решителна и твърда по характер, това я тласна по пътя на нашата борба... много кураж е трябвало за това, което направи... А тя беше идеалистка, от малка я знам...

Млъкна старецът, сви устни, преглътна. Пое въздух, прибра се кръвта от лицето му. Пак сплете пръсти – бели, крехки като порцелан. Георги Шаламанов,

навел е главата си, не виждам очите му. И пак заговори...

... За мен всичко започна няколко години по-рано... По време на изборите през 1946-та бях застъпник на опозицията в село Базън – жена ми е оттам. Базън е турско село, а тогава битът на хората беше друг, държаха да има две секции – мъжка и женска... Дойде денят на изборите. В моята секция всичко вървеше добре. Но по едно време дойде застъпничката на опозицията от другата секция. Беше много развълнувана и не знаеше какво да прави, защото чак сега забелязала, че една комунистка, забрадена с фередже, следяла жените – коя как гласува; опитала се да подменя бюлетините. Не знаех какво да правим. Обстановката ставаше тревожна. Заплахи и терор имаше и преди деня на изборите; имаше и манипулации. Хората се страхуваха – да не се опитат да фалшифицират изборите. Затворихме се ние, комисията, започнахме да броим бюлетините. Селяните започнаха да удрят по вратата. Отивам да видя какво става, а те – „Момче, ти си малък, ще те излъжат, пусни ни да гледаме." „Не мога – казвам им, - нямам право." А те: „Ние ще мълчим, само ще гледаме." Отворих вратата, те влязоха – едри, възбудени, горят им очите. С тебешир очертах един кръг около масата с урните. Казах им да не го прескачат – все едно, че чертата е заключена врата. Усмириха се, долепиха се до стените на стаята и не мръднаха – едри, буйни мъже. И не изпуснаха от очите си нито един плик, нито една бюлетина. Опозицията спечели повече от 85%. Въпреки терора и манипулациите преди изборите, въпреки инцидента в женската секция... въпреки руската армия в България...

Висок и ясен е гласът на Георги Шаламанов. Бяло и гладко е лицето му, бели и крехки са ръцете му. Пое си въздух, замълча, преглътна и продължи – с висок и

ясен глас, с леко наведена глава... Не срещах погледа му.

... Познавах Трифон Кунев. Той пишеше в зеленото „Земеделско знаме“. Любимото ми занимание беше, като получа вестника, да прочета неговите „Ситни - дребни като камилчета“. Последния път, като ходих в София, беше началото на юни 1947-а, току-що бяха арестували Никола Петков, той ми каза: „Лоши времена идват за нас и за България, Шаламане. Сега, като арестуваха бай Кольо, и нас ще подхванат. Вече нищо не може да ги спре. Ако можеш, напускай страната...“

... Нито аз я напуснах, нито той... Малко по-късно се срещнахме в лагера край Крушовене. Строяхме дига. Копаехме трапове два на три метра, дълбоки един. Изнасяхме пръстта – на стотина метра, на височина до 7-8 метра. Не беше лека работа. Там беше и Асен Стамболийски, и много, много хора от опозицията, от Земеделския ни съюз.

Обърна главата си към мен - леко вдигната, не срещам погледа му. Спокойно е седнал на стола си, с изправен гръбнак, със сплетени ръце в скута си. Пое си въздух и съвсем леко, незабележимо въздъхна. Порцеланово бледи са гладките му бузи.

... Май много се отклоних от това, за което питате, но събитията са свързани. Всъщност всичко, което стана 50-те години, започна оттогава... От фалшифицираните избори през 1946-та... А може би още по-преди... Аз бях на лагер почти три години. Когато се върнах, през 1949-та, вече се говореше за създаването на земеделски център, който да ни обедини, нас, земеделците, опозиционерите, на които вече беше забранено да се сдружават. През пролетта на 1950-та центърът вече беше образуван. През 1951-ва ги арестуваха – Янко Минев, Тодор Терзиев, Димо Лафчиев... Съдиха ги лятото на 51-ва, но преди да ги съдят, стана другият провал... Но за това, после…

... Аз Ценка, да я споменем, съм я виждал често като нелегална. Аз им носех храна, цигари, вест от къщи... само веднъж успях да им занеса и една бомба... Няма да забравя един случай... Беше рано пролетта на 1951-ва. Бях при тях, в гората край Базън. Вече си отивах и бай Цанко и Ценка тръгнаха да ме изпращат. Като се отдалечихме малко, аз питам за паролата, а бай Цанко казва: „Без парола, този път... Преди няколко дни стана страшно... паролата беше известна на Държавна сигурност." Беше угрижен, посърнал – нещо съвсем необичайно за него. Бай Цанко Мечето беше не много едър, но набит и здрав човек... Казват, Мечето му бил прякорът, защото с голи ръце преборил мечка навремето... Та такъв човек беше той, решителен и смел, не униваше. Такава невероятна жизненост имаше в него... Питам аз кой дава паролата, а той – „Ценка я дава". Поглеждам я, а тя, ще се разплаче, очите й големи, тъмни, плувнали в сълзи, още малко, ще потекат по страните й... И нея не бях виждал такава. „Каква е тая работа, Цене? - питам. - Как даваш паролата?" А тя: „Пред всички, казва, я давам." Разбрах аз, сред тях е провокаторът... И те вече знаеха, че е сред тях. Но кой...

Отново са порозовели бузите на Георги Шаламанов. Гладко е челото му, спокойно е лицето му. Изправен седи на стола си, ръцете лежат вплетени една в друга в скута му. И само нахлулата в главата кръв показва какво става в душата му...

... Аз ви казах, чувствахме се по-близки от братя. А това не би могло да бъде така, ако не си вярвахме. И си вярвахме... Защото те, нелегалните, бяха зависими от нас. Ние им носехме хляба - можехме да им донесем и смърт. Те го знаеха и ни се доверяваха – до смърт... А още повече трябва да вярваш на този до теб. На този, който носи пистолет на кръста си и до когото заспиваш... Но можеш ли да погледнеш в душата на

човек? Можеш ли да знаеш какво има в ума му... Можеш ли да бъдеш сигурен, че той наистина мисли това, което казва... Не знам как са се чувствали тези десет души в гората, когато вече са били сигурни, че един от тях е предател... После разбрали кой е. Бай Цанко го разстрелял... Бойчо, мисля, се казвал... Бил внедрен в организацията още в самото начало от Държавна сигурност.

... А бай Цанко го убили в Хисаря, в началото на юни. Не знам точно как е станало, а и не знам някой да знае - все легенди се носят... Към края на май пак бях в гората. Валеше дъжд. Току-що си бях ушил една винтяга – широка, топла, с качулка. С нея бях... Дадох, каквото носех на бай Цанко, разговорихме се. От този разговор подразбрах, че той ще заминава нанякъде. Помоли ме да ушия винтяги като моята за него и за Ценка, пък после и за другите... Аз се съблякох и му я дадох, за из път... Няколко месеца по-късно, вече бях арестуван, един следовател от ДС ми я показа - цялата беше надупчена от куршуми. Платът беше разкъсан отзад, на гърба. И кръв още имаше по нея... Пита ме, познавал ли съм тая дреха, аз ли съм я шил... А на мен ми причерняло пред очите, нещо ме души... Разбрах аз, убили са бай Цанко...

Вишневочервено е лицето на стареца, наведена е главата му, не виждам очите му. Изправен е гърбът му, като мъртви лежат белите ръце в скута му, още по-бели, по-крехки, по-чупливи - като порцеланови. Пое си въздух, напълни гърдите си - още повече се изправи на стола – изящен дребен старец, като фаянсова фигурка. Крехък и... нечуплив...

... За последен път видях Ценка на 31 май или 1 юни... Беше хубав ден, в самото начало на лятото. Всичко беше зелено, свежо и младо, отвсякъде бликаше живот... Така я запомних - млада, в самото начало на живота си, с бликаща жизненост. Тогава бай Цанко

го нямаше. Тя сама ме посрещна, сама ме изпрати. Ръкувахме се, разделихме се... Така ще я запомня - сама в оная зелена гора, съвсем млада, в самото начало на лятото...

... Няколко дни по-късно, на 4-5 юни, е станала битката. Тогава са убили Цвятко Железарчето, как-то се бръснел. И Нено Рашков тогава са ранили в ръката, в китката... Тъкмо вдигал карабината, за да стреля... Трябва да отидем при него, той да ви разкаже за битката... Той няма да говори пред непознати... но ако аз ви заведа... или Стефан Чалъков... той нас ни познава, на нас вярва...

... Аз на другия ден отидох, след сражението, да им нося храна... Срещам Иван Чапкънов и Димитран от групата... Те живеят в северната част на селото... Спряхме се, казват ми: „Вчера стана, каквато стана. Голяма престрелка имаше по могилите, и бомби хвърляха, и с автомати се стреля... попиляха ги нашите.“ Разказаха... Било по залез-слънце, когато чули първите изстрели... Бързо се ориентирали откъде идват и тръгнали натам, но не видели боя... само слушали гърмежите отблизо. Нашите, изглежда, се опитвали да пробият блокадата на север, към Русе, при могилите... Нищо не можеха да кажат – успели ли са, спасил ли се е някой...

Много време по-късно, в лагера, Димитър Герзов от Смирненски ми каза, че в неговата къща са били Цена и Георги Йоргов, през зимата на 1951-52-ра... Той ги криел в един трап на двора, под сайванта. Над него били нахвърляни снопи царевица – селска купа, така му се казва.

... Но тогава, след битката в Базънската гора, при могилите... аз не знаех съдбата ѝ... Затова, по мое предложение, нарекохме нашата група на нейното име, Цветана Чалъкова... В такива моменти човек си мисли за най-лошото... А Стефан Ненов, Чалъка, бра-

товчед й – той пък доскоро вярваше, че е жива, че е някъде из Русия, по лагерите... Не можеше да се примири с мисълта, че си е отишла завинаги, без следа… Какво ли не му минава през главата на човек... но те си отидоха – Цена, Георги Йоргов, Кольо Засмянков, Кожухаров-баща... Всички със смъртни присъди, всички убити... без гроб, без кост… За Кожухаров разправяха, че при арестуването му го простреляли с автоматичен откос през кръста, лекували го в болница и след това изпълнили смъртната присъда... Такива времена бяха тогава, жестоки... Хората искаха да се махне властта на комунистите, както и сега искат... Но не тогава е било времето... Борбата се беше подела, духът беше силен в нас. Ние знаехме, че ще дойде времето, когато ще си идат... но не знаехме кой ще оцелее... И то дойде... Но те си заминаха... Бай Цанко, Цена, Георги, Цвятко, Кольо... ние оставихме младостта си в затвори и лагери... Димо Лафчиев, Неделчо Балбозанов... умряха след затвора... а другите, другите, които живяха след това... и не доживяха... да видят как си отиват... Ние поне видяхме - стари сме вече, за да живеем... но благодарим на Бога, че ни остави живи, да видим... Вие сте млади... ще поживеете... И тя, ако беше жива, щеше още да е млада, да поживее...

Ясен е гласът на Георги Шаламанов, изправен е гръбнакът му... Ридания разкъсаха думите му... Вдигна ръка, свали очилата си... трепереха белите пръсти, изящните бели пръсти, крехки като порцелан. Остави ги върху масата, ръцете си, неподвижни. Лежаха върху масата като чужди, като мъртви. А тялото му се разтърсваше от сподавени ридания. Тресяха се раменете му, навел беше главата си, но гръбнакът, гръбнакът му беше изправен. Не сбърчи челото си, не изкриви устните си, спокойно остана лицето му – вишнево-червено. После отново вдигна ръце, избърса очилата си и пак заговори, с висок и ясен глас. „Прощавайте,

така се развълнувах... спомени... Много години минаха оттогава, но за близки хора все боли." Слушам и мълча. Не зная как да го погледна, какво да кажа, как да го успокоя... Бих искала да хвана ръцете му в дланите си, да надникна в очите му... и някак без думи да му кажа, че го обичам, че ги обичам и тях, мъртвите... и че всичко, всичко, което се е случило на този грешен свят през тези адски години, е без значение... щом хората още могат да обичат...

Скърца моливът ми върху листа, записва последните му думи... Не мога да докосна с ръката си ръцете му – не той има нужда от силата ми, аз имам нужда от неговата. Мълча, защото всяка моя дума ще бъде грозна и неистинска... Защото за неговата мъка успокоение няма... Защото всяка куха дума ще прокънти в душата му като плесница. И всеки жест на състрадание към страдал от нестрадал ще бъде подигравка...

Скърца моливът ми върху листа, записва новите му думи...

... След битката излязох в нелегалност, криех се из русенските лозя... След разговора си с Чапкънов се върнах в Русе от Базън. Прибрах се вкъщи от страничната врата. Жена ми каза, че цял ден са я следили двама души, че според нея и къщата ни е под наблюдение. Разбрах, че трябва да се махам. Излязох пак от страничната врата и минах през дворовете на комшиите... Така отново напуснах Русе. Беше вече тъмно, но не тръгнах по шосето, отстрани вървях... В това време в Базън Чапкънов се свързал с един човек и се разбрали да отиде в кьошка му. Но тъкмо преди да тръгне към кьошка, дошли от ДС. Нямало накъде да бяга, заградили двора - пиле не може да прехвръкне... ровели навсякъде. В това време той бил навън, под ореха... качил се на дървото. Гледал ги отгоре как обикалят, търсят, псуват. Кръстосвали двора, минавали под дървото, псували... той ги виждал, но те не го виждали...

Не вдигнали глави нагоре... Стъмнило се, той дълго чакал и към 2-3 часа през нощта тихо слязъл от дървото и през дворовете – излязъл от селото... Заедно бяхме на кьошка... Към един месец се крихме така.

Замълча за малко, после викна: „Недке, ела, ако обичаш." И продължи към нас: „Тя ще ни каже откога съм бил в нелегалност." Тя влезе – възрастна жена с мило, кръгло лице, с топла усмивка и топли очи, с нежни топли ръце. Цялата беше усмивка. Седна на ръба на леглото. Излъчваше добрина.

- Кога излязох в нелегалност, Недке, помниш ли точната дата?

- На осми юни беше – казва тя.

Усмихва се, навежда глава. Продължава.

... На 8 юни излезе в нелегалност. Тогава аз ходих до гарата да посрещам брат си. Видях, че ме следят. Като си дойде Георги, казах му. Същата вечер замина. Знаех къде се крият, ходех понякога там. Арестуваха ги на 9 юли, сутринта. Всъщност, арестуваха ни, защото и аз бях при тях...

Усмихва се жената, от очите ѝ струи добрина. А мъжът ѝ продължава – замислен, спокоен…

... Процесът ни беше на 9 и на 10 ноември 1951-ва. Два дни. Тогава всички дела се гледаха от Сталинския окръжен съд... Помня, нашето дело веднъж се отложи... Съдиха ме по чл. 70, ал. 1... най-страшната алинея... Наказанията по нея бяха смърт, 20 години и 15 години строг тъмничен затвор... За мен тогава искаха най-тежкото наказание... Но след отлагането на делото прокурорът беше друг... Така се разминах със смъртта... Кръстникът на жена ми беше комунист, народен съдия. Баща ѝ го молил да ме спаси... А преди години, преди 1944-та той беше в затвора... Веднъж баща ѝ ми каза: „Георги, дай половината от кожата на твоята свиня – да направим цървули, да изпратим в

затвора на кръстника.“ Дадох. Направи добро, пък го хвърли, то пак се връща...

След процеса жена ми плакала - какво ще прави без мен толкова години. Пък баща ѝ казал: „Щом е жив, бързо ще се върне.“ Върнахме се по-бързо, отколкото ни бяха осъдили. Не ни беше леко, но... Тя не се върна... толкова народ избиха...

Въздъхна старецът, замълча. Само лицето му ставаше ту порцелановобяло, ту розово. Въздъхна още веднъж, трудно ми беше да кажа накъде гледаше... Свали очилата си, избърса с кърпа стъклата им, избърса очите си и продължи.

... През 1953-та година бях в Софийския централен затвор. Едно цивилно лице дойде при мен, бивш милиционер. Каза ми, че присъствал на обиска у дома, каза, че жена ми я гонели – нямала право да живее в Русе без жителство... Разказа ми и някаква история за това как саботирал властта и бил репресиран. Не знам колко да му вярвам, но друго исках да ви кажа...

... Та той каза, че пазел Цена в затвора –лично видял как я изнесли от килията в Държавна сигурност, за да я разстрелят. Убивали ги в салкъмовата гора край гара Разпределителна... „Като си излезем, потърси ме“ – така ми каза... Повече не го видях в затвора. След това не съм го търсил... твърде много време беше минало... Но ако някой знае какво е станало с нея, това е Тодор обущарят... Познавам го отдавна, преди 9 септември работеше в обущарница „Черната котка“. След това стана мошеник, мръсник. През 1951-ва беше началник на карцерите в Държавна сигурност. Той сигурно я е виждал и знае какво е станало с нея... Още е жив, но нищо няма да каже. На него дължа ей това...

Свали очилата си. Трепереха белите пръсти. И устните му трепереха. Вдигната беше главата му. И продължи. Гласът му беше ясен и чист.

... 12 диоптъра... Нищо не виждам на метър от мен, нищо, освен силуети. Ако ме срещнете по улицата и не ви поздравя - не мислете, че бай Георги е разсеян и се прави, че не ви познава... Аз нищо не виждам. Той ме би по време на следствието. Изправяше ме до стената и натискаше главата ми в нея. Хващаше ме за брадата и я вдигаше нагоре… и притискаше, притискаше тила в стената... После биеше, риташе... Така ми унищожи очните дъна...

Трепери старецът – от болка и от мъка. Жена му го гледа – само мъка и добрина са останали в нея. Как иска да го докосне с ръка, да му помогне. Но не той има нужда от утеха, а ние...

Ние, които никога не сме страдали истински, които винаги сме били вън – наблюдатели на собствения си живот. Наблюдатели на живота – изобщо. Ние, които сме останали на прага, на брега. Ние, които не сме могли, или не сме поискали да влезем вътре, в мръсното, и да живеем. И да приемем предизвикателството – да останем чисти. Ние, които сме чисти... защото не сме живели. Живи ли сме?

... Ще доживеем ли да видим как архивите се отварят. Ще имаме ли щастието да видим как истина-та излиза наяве - документирана? Вие сте млади, ще видите... Сега вече комунистите, щат не щат, ще вървят към демокрация...

„Нищо не е вечно на тоя свят и това няма да бъде“ - казваше баща ми... Но много години минаха и той си замина... не видя какво става...

Премрежени са от сълзи добрите очи на жената. Загледани са някъде толкова далеч... дали в миналото, или в отвъдното...

А той, Георги Шаламанов, говори, говори...

... Дълги бяха тези десет години, много дълги... През много затвори и лагери минах, с много хора се срещнах... На никого от нас не му беше ясно какво ще

стане, какво ни очаква… но ние бяхме заедно, бяхме много и това, че бяхме много, ни даваше сили... Имаше хора от всички краища на България - от Сливенско, от Пловдивско, от Пазарджишко, от Видинско... от Варненско... отвсякъде имаше... Много нещо мина през главата ни, но Бог ни помогна да оцелеем. Макар че и доносници пускаха между нас... и нас се опитваха да направят доносници, мошеници... Помня веднъж, на карето... Вървим, аз гледам надолу, само крака виждам – стари обувки, кърпени панталони – затворнически крака... Изведнъж гледам едни лачени обувки, нов панталон – вдигам глава нагоре, гледам – познато лице, Илия Кошов... Заговорихме се за това-онова. По едно време го питам: „Защо убихте Цена?“ А той, навел глава, мънка: „И аз не исках, но я убиха… да не бунтува хората“… Още приказвахме. Пита ме: „Искаш ли да отидем горе, там да си поговорим на спокойствие?“ Отказах, знаех какво значи това – ще искат да ме правят доносник. А на доносниците животът им беше по-лек… получаваха по-често писма и колети... в затвора това е много... Когато тъгуваш, тъгуваш за вкъщи...

... Дълги бяха тези десет години, много дълги... Но най-дълги ми се видяха петте месеца през есента на 1960-та... Тогава работех на кариерата в Огняново... Бяхме аз, Стефан Чалъков и Стефан Цветков от Нисово – заедно работехме, на една норма бяхме. Аз и тогава си бях дребен, слаб, трудно издържах да си изкарам нормата. Но те, двамата Стефановци, те бяха здрави, силни мъже, изкарваха и за мен... Дали това се зловидя на някого, или заради нещо друго, но един ден дойдоха на обекта с джип и ме прибраха. Затвориха ме в Пазарджишкия затвор, в единочка. Пет месеца бях сам – забравих да говоря... И колко бавно течеше времето тогава... Единственото ми разнообразие, единствената ми радост бяха разходките... но и в ка-

рето ме извеждаха сам... Жива душа не виждах... Тогава почнах да събирам трохи от хляба си. Когато ме извеждаха - хвърлях ги след себе си. Врабчетата кацаха по двора и ги кълвяха. Боричкаха се, цвърчаха - живи душици. И така – всеки ден... Накрая вече ме познаваха – щом ме извеждаха, долитаха и кацаха… знаеха, че ще ги нахраня... Те ми бяха другарите...

... А един ден влизат при мен и ме питат – искам ли да работя в шивачницата на затвора. Как да не искам, мисля си – нали ще бъда сред хора. Казвам им: „Мен моят майстор ме е учил да шия, хубаво да шия – и за комунисти, и за всички...“ Едва ми излязоха от гърлото думите – за толкова време самота бях си загубил гласа... Така отидох в затворническата кооперация... Вече се усещаше, че ще ни пускат. Бяха закрили кариерата. Искаха да ни охранят и да ни подготвят за „навън“. Стефан Ненов го направили мозайкаджия, Димитър Рачев – зидар... Аз си бях със занаята. Изглежда, харесваше им как шия, защото един ден един началник дойде да си шие костюм при мен. Даде ми плата и ме пита: „Е, как е, харесва ли ти, майсторе, хубав костюм ли ще стане?“ Пък аз, винаги съм си бил устат, му казвам: „Хубав е, ама само за вас има.“ Ядоса се той, засегнах го, видях. Но нищо не ми каза. А един друг му шушне: „Те от десет години са все по затворите, не знаят как е навън.“ След няколко дни същият, инспектор Маринов се казваше, нареди да ни дадат нови дрехи – на мен и на Медведев... Изведоха ни с файтон. Отидохме в Пазарджик. Само ние тримата, без охрана. Поне не се виждаше да има... Заведе ни в един магазин за дрехи – конфекция. И ми вика: „Е, гледай, какво ще кажеш – имат ли хората?“ А аз му казвам: „Като си отидем вкъщи ще ти кажа.“ И на втория етаж ни заведе, да гледаме мебели. И в един ресторант влязохме... Вътре хората насядали – смеят се, приказват, ядат... Имаше оркестър, певица. Развълнувах се.

Изглежда, той забеляза, изведе ни навън и ни каза: „Вие сте затворници, нямам право да ви почерпя тук." Но ни заведе в една малка сладкарничка, купи ни пасти и боза... За първи път хапнах човешка храна – от толкова време... В затвора имахме право на един колет за три месеца и на половин страница писмо на месец...

... Още един път ни изведоха преди да ни пуснат. Един автобус хора бяхме, на екскурзия. Голям автобус, мерцедес... Казаха ни да не се опитваме да бягаме, защото сме лежали по десет години, а вече скоро ще ни пуснат... Това беше в началото на май 1961-ва... Казаха ни да не казваме, че сме затворници. Ако ни питат - да казваме, че сме миньори. Така и казвахме, пък като ни питаха къде сме тръгнали без жените си - мълчахме... В друг свят бяхме попаднали...

... Още по-бавно минаваха дните след това... Един ден бях отишъл да дремна в килията за половин час, преди да довърша смяната си в шивачницата. Бях се унесъл, когато Медведев ме разтърси: „Ставай - вика, - освобождават ги!"... Скочих аз от леглото – причерня ми от вълнение... Тичаме навън двамата, а те, вече на портала – Димитър Рачев и Стефан Чалъков... В това време чувам и моето име, Георги Шаламанов...

Треперят белите пръсти, вдигнал е нагоре лицето си – гладко и бяло... Още миг и ще докосне свободата... Ще я види – през 12-те диоптъра на очите си... После отново помръкна. Наведе главата, зарея невиждащия си поглед - някъде в себе си. Затвори се, остана изолиран от нас, от стаята, от днешния ден... Помълча и пак заговори – с ясен и чист глас. Високо, спокойно...

... Отидох в управлението, там бяха всички началници – и директорът на затвора, и другите. И инспектор Маринов беше. Казват ми: „Е, Шаламанов, освободихме те - доволен ли си?" А аз – коленете ми треперят от вълнение... След толкова години, след толко-

ва мъки... Момче влязох в затвора – мъж излизах... Преглътнах аз няколко пъти – да ми дойде гласът, и пак верен на себе си, им казвам: „Вие навън ме пускате, ама работа ще ми дадете ли? Защото без работа – какво да правя навън?“ А инспектор Маринов ме гледа в очите и се смее: „Ще ти дадем работа. Е, не да управляваш... Занаята си да работиш.“ А аз – „Ако не ми дадат работа, от Вас ще я поискам, гражданино инспектор“ – така казвам...

... Освободиха ни до вечерта – всички. Беше 18 май 1961-ва. Натоварихме се във влака – цяла нощ пътувахме... Но колко ни беше леко... Аз бях в нов костюм - последните дни жена ми изпрати 100 лева, навремето бяха много пари... купих си – от оня магазин... На 19 май сутринта си бях вкъщи...

Лицето му е ведро и спокойно, разказва – с висок и ясен глас. Слушам го, а той говори, говори.

... Тръгнах да си търся работа, но навсякъде ми затваряха вратите... Ако някъде ми приемеха документите – дълго ги бавеха, въртяха ме, не ме назначаваха... А аз не съм от хората, които ще се молят и ще лазят по корем. Не за това съм бил в затвора толкова години... Минаха 3-4 месеца. Тогава написах писма – до Главна дирекция на затворите, до Пазарджишкия затвор и лично до инспектор Маринов... Писах всичко, както си е, а накрая завърших: „Ако не мога да работя, за да изкарвам хляба си, ми остава само едно – да крада. Това ли искате – да ме вкарате отново в затвора?“ Пуснах писмата и зачаках... След няколко дни ме извикаха в Държавна сигурност с призовка. Тръгнахме заедно с жена ми – тя остана в чакалнята, аз влязох. Казах ѝ – ако не изляза до час – пак са ме прибрали.

... Бяха много любезни – казаха ми да отида там, където си бях подал документите, вече нямало да има проблеми... Така и стана, на другия ден ме назначиха...

... И пак не беше лесно... Хората ме отбягваха, извръщаха глави по улиците... страхуваха се да ме поздравяват... Сега вече е друго, сега се надпреварват да ми казват „добър ден“...

Усмихва се Георги Шаламанов. И усмивката му не е усмивка с устни, а сияние, озарило лицето му.

... Бог ни даде сила — да оцелеем в ада на земята. Бог пожела да доживеем и да видим как „те“ си отиват... А вие, вие сте млади и ще живеете...

После обърна главата си към мен... Срещнахме погледите си – през преградата на 12-те диоптъра... После той каза: „Ти си млада, ще живееш... и ще търсиш истината – за онези години и за онези хора, които си отидоха...“

Светеше лампата в стаята, обливаше ни в жълти лъчи. Отделяше ни – от заспалия град, от света. Мълчахме като хипнотизирани – възрастни мъж и жена, щастливи, че са доживели. Баща ми, 15 години по-млад от тях – доволен, че е видял и ще поживее... И аз, 30 години по-млада от него – стъписана, че ще живея... Заклета – да живея и да търся истината...

После станахме, сбогувахме се, отидохме си.

Аз и татко, ръка в ръка, потънахме в тъмните улици на заспалия град.

СЕДЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Дойде утрото — топло и свежо. Прозрачна мъгла забулваше слънцето. Неподвижна стоеше бялата роза срещу прозореца ми – крехък цвят, на върха на изсъхнал от есента дръглив храст. Дойде утрото, позлатено от слънчевите лъчи, докоснали жълтите листа на дървото – срещу прозореца ми. Дойде утрото, отворих прозореца – ято врабчета се разхвърчаха от оградата срещу него...

Тръгнахме на път – аз и татко, Васил Медведев, Георги Шаламанов, Стефан Ненов... Пътуваме – към Базънската гора, към Писанец... Пътуваме - по пътя за морето... Толкова добре ми е познат - всяко лято изминаван... Говорят тримата мъже, шегуват се. Стари спомени ги свързват, но за днешния ден говорят - за купоните, за опашките, за децата, които учат, за парите, които не стигат, за квартирите, от които гонят... Говорят, шегуват се, познават се от ада...

Пътуваме – прав като стрела е пътят за Варна, от двете му страни са меките форми на равнината...

- Бавно карай вече, Цанко, тук трябва да е, отдясно на шосето – казва бай Георги, почти изправен на задната седалка, съсредоточено гледащ навън, - като в мъгла ми е, но тук някъде трябва да са могилите, гледайте за страничен път...

Татко натисна спирачките, залитнах напред, завихме по черния път, покрай рехав пояс акации, все още зелени, но вече плешиви... Отдясно е блокът, изоран. Мека, хълмиста равнина... Изкачихме се до билото, по чиято овална дъга бяхме забелязали две неравни гънки. Сега, вече стигнали до тях, почти изгубихме едната. През нея минаваха бразди. От другата, малко по-далеч, безславно стърчаха няколко проскубани треви и се извисяваха над околната изорана пръст...

- Гледайте, тук трябва да са могилите, не може да не се виждат. Двете, една до друга, най-много десети-

на-петнайсет метра да ги деляха... По-далечната, по-голямата, трябва да беше 10 метра висока, 20-30 метра в диаметър, а другата, отсам… и тя имаше 7-8 метра височина и двадесетина метра диаметър... Гледайте, аз не виждам, тук трябва да са... На 100-200 метра от гората в дерето... Ей там, нататък е гората, по поречието на Черни Лом... По-нататък Базънската гора се съединява с Нисовската, там Бели и Черни Лом се вливат и стават една река, Русенски Лом. Продължава нататък по деретата, до Русе, до Дунава... там се влива… а покрай реката – все гори са, гледайте...

Гледаме – разорани ниви от хоризонт до хоризонт... Зад гърба ни е рехавият пояс от акации... Той продължава надолу по склона, малко се разширява и се слива с черното на земята... Къде ли е Базънската гора? Гледаме – пред нас са могилите, зад нас е гората... и само слепият Георги Шаламанов ги вижда след 40 години...

Продължихме към Писанец, опиянени от дъха на земята, който бяхме поели, търсейки мястото на сражението отпреди 40 години.

Прав като стрела е пътят за Варна, от двете му страни са меките форми на равнината... Завихме вляво, по тясна асфалтова алея... Слизаме надолу, надолу, в друг свят. Къщите са една върху друга, с дълбоко вкопани основи в стръмните склонове... Долната земя, приказна земя... Някъде горе е равнината, с меките заобленост на хълмовете си, разорани от хоризонт до хоризонт.

- В тази къща живееше Мишо, него потърсих за връзка с нелегалните. Беше добро момче, с голямо сърце и с чиста душа... Беше сляп. В Белене срещнах брат му, Дочо Христов, моряк. Беше ми добър приятел, умря. И той плати своя дан на свободата...

Пътуваме. Вият се улиците – надолу, надолу. Долната земя, приказна страна... Завихме по малка асфалтова уличка.

- Тук е – отново се обади Васил Медведев.

Спираме пред една къща, слизаме... Той отваря портата, влиза, чука на вратата, провиква се: „Бай Ено“. Мълчание. Спи селото, само петлите се надпяват... Чакаме... Една кокошка извисява глас – на цял свят съобщава, че е снесла яйце...

- Онзи хълм там е Кукушница... Като закука пролет кукувицата... и онази пролет как кукаше... но кой да знае – черна пролет…

Васил се е върнал при нас и разказва за родното си село. „Какви празненства ставаха тук, какви кошии... надбягвания с коне... така им казвахме… всяка пролет, на Тодоровден… За победителя – агне. А за нас, децата – радост…“

Гледам Кукушница – тук, зад къщата... Зелена е още... Мамеща, близка, закрила...

Минава селянин по улицата - бавно върви, тежко стъпва, по средата...

- Добър ден, тук ли е бай Ено Рашков, знаеш ли?

- Тука е, тука – къде ще бъде? Почакайте, сигур е на гробища, нали е Задушница днес, ще се върне.

Гледам Долната земя – нагъната, шарена, друга... Като в приказка. Задават се по пътя – бавно, бавно – магаре с каручка. Стар селянин е седнал на капрата, закривил е каскет на ухото.

- Познавате ли го този, а? – казва някой.

- Че това е Ено, Ено е – казва друг и се провиква:

- Ей, Ено, Ено, гости са ти дошли.

Селянинът слиза от каруцата, бързо идва към нас, леко накуцвайки.

- Е-е, ти ли си бе, Василе, момче – стискат ръце-те си, обръща се – Стефане, Чалък, ти ли си? Брей, колко си побелял! – прегръщат се, сълзи имат в очите си.

Георги Шаламанов пристъпва на място, тревожно обръща главата си – наляво, надясно, бавно се извръща към мен:

- Къде е Ено, къде е?

- Брей, Шаламане, ти ли си? Брей, доживяхме да се видим... колко години станаха...

И те пристъпват един към друг – единият буйно, отривисто; другият сковано, с протегнати ръце напред... Прегърнаха се... Единият – със син дочен панталон, с избеляла куртка, изпод която се подава зелена плетена фланела от остра овча вълна, с галоши. Другият – с елегантен панталон от фин плат, ушит с умение и усет, с дълъг бял шлифер, под който се подава пепитено сако в тон с панталона, с бяла риза с вратовръзка. Прегърнати са старците. Сълзи блестят в очите им... Говорят всички едновременно, гледат се с обич... Щастливи са – отново са се срещнали след толкова години.

- Е-е, добре, че се видяхме... след толкова години... то всички сме... Манол го няма, бай Манол... Но нейсе, всички гроб ни чака – и бърше си очите Нено Рашков. – Василе, туй момиче твойто ли е?

- Не, не е, този е баща й – и сочи татко.

- А, тъй ли? А ти, момче, кое си?

- Наше момче е той – бързо се намесва Стефан Ненов. - Каже бе, Цанко, обясни.

Преглъща татко, смутен под погледа на Нено Рашков.

- Понеже спомена името Манол, ще започна оттам – той ми е чичо, брат на баща ми...

- А, така, така – кима одобрително старецът, навежда очи и пак потвърждава – така.

- А на майка ми сестра беше Цена...

Стефан Ненов продължава:

- Братовчедка ми Цена… нашата Цена… - както виждаш, и от двете страни момчето е наше...

А старецът не чува – той гледа татко, втренчил е в него очите си. Съвсем тихо промълви:

- Приличаш й...

После, кой знае откъде, при нас дойде една пъргава възрастна жена. Каза: „Хайде, влизайте вкъщи“. Влязохме...

Сложи няколко стола пред къщата, седнахме. Бай Нено вкара каруцата в двора, разпрегна. Аз още се възхищавах на голямото къдраво магаре, когато за първи път в живота си видях бели пуйки. Те се разхождаха наперени из двора, писукаха и бях доволна, че между нас има мрежа...

А после говориха, говориха, говориха. За затвора, за лагерите, за борбата... За общи познати – кой е жив и кой е умрял. Кой се е предал... и кой се е продал...

Седим на столове пред къщата, говорят. Шета старата селянка покрай нас, пъргаво ходи нагоре-надолу. Блестят радостно очите й – много любов има в тях. Любов към тези, които познава, които като мъжа й са се борили и страдали... и към нас, които не познава. Към нас, племенниците на Цена... и на Манол... А те говорят, говорят, говорят. От толкова време не са били заедно...

... Мен ме пуснаха от Белене на 31 декември 1962-ра. На 1 януари си бях у дома... С бай Манол заедно ни пуснаха. Аз му носех багажа – болеше го крака него, много куцаше. Изпратих го до брат му, той живееше в къщата на баща им, близо до гарата в Русе... Там го оставих... Той скоро след това умря...

Нено Рашков – истински селянин, истински син на земята, за която се е борил. Стар е вече – на 72, но продължава да я обработва, земята си, с къдравото магаре и с ръцете си. Здрави селски ръце – силни, работни... В едната, в дясната, още стои куршумът, с който са го ранили заради тая земя, която е обичал. Издута е китката му, неподвижни са трите му пръста, но пак я работи – земята, която обича... Говори Нено Рашков, бързо накъсано. Трудно следя мисълта му, трудно разбирам диалекта му. Чувам непознати имена, непознати местности... Моите стари приятели ми

помагат понякога, но по-често са заслушани в думите на Нено, потънали в общия спомен ме забравят... Аз слушам, пиша, обърквам се... давя се – в новия информационен поток, който ме облива... Е, ако бях се родила преди 50 години в Писанец, сигурно всичко щеше да ми бъде ясно и много, много по-интересно. Защото Нено Рашков умее да разказва живо и картинно... (И нека ми прости, че не използвам точно неговите думи, просто не мога.)

... Цялата работа се почна, бай Цанка като щяха да арестуват... Той, бай Цанко, беше буен човек, не им мълчеше. По-преди беше председател на дружбата в нашето село…Та, разправях ви, как стана тя... Беше през август, 1950-та. Бяха задържали вече Жеко от Хлебарово, Гецо от Сваленик, Янко Минев, и него бяха хванали... Беше ред на бай Цанка... Ама то да не е шега работа Цанко Мечето да арестуваш... Отива при него Нейко, милиционерчето, меко момче беше то. Бай Цанко му вика: „Ти, момче, да вървиш да си гледаш работата. Бай си Цанка да не закачаш." И хванал гората... Аз отидох с моя брат след десет дена в гората – да му занесем хляб. Така продължих до края, до моето задържане... В началото нищо, ама минаха няколко месеца и много почнаха да ме следят. Долу на дувара - виждам ги. Отивам у бабалъка, те след мен. Ачик стана положението…

... Влизам един ден в бакалията – за цигари, за Цанкови. Показват се на вратата двама агенти. Викам му аз на бакалина: „Дай едни цигари, бе." Те отзад, зад гърба ми – как да се бръкна да плащам – ще ме хванат. И му казвам, на бакалина: „Пиши ги на Цанковата сметка!" Те прибеляха, отдръпнаха се към вратата... Вървя аз към тях, на кръста ми нож, в джоба -пистолет. А те застанали на пътя ми – искат да ме хванат. Вървя аз, държа се за пищова и се моля: „Боже, дано да не ме бутнат, няма да се дам." Като доближих до сами тях –

отделиха се, минах... Като излязохме – те пак след мен...

После през комшиите, през Кукушница, хванах гората. След два-три дни се върнах в село, но видях, че не мога да остана... Спасовден беше, април-май 1951-ва... Аз като отидох, вече имаше много в гората... Но бай Цанко като излезе – беше сам. Той беше... и Димитър Мамулков.

Едва си пое дъх Нено Рашков и приятелите му започват да говорят – за този, за онзи. Отново изпускам нишката на разговора, татко до мен мълчи, навел глава. Вдигам очи и срещам очите на старата селянка, блестящи от радост, от обич. Старо и набръчкано е лицето ѝ, обгорено от слънцето, обвяно от вятъра. Но тя е силна и жизнена. Усмихвам ѝ се – обичам я. Целия свят обичам в този миг. Малката кокошчица, която тича по двора и минава покрай стола ми. Крушата, под която седим и чиито листа падат в скута ми, белите пуйки зад мрежата, Кукушница с всичките си кукувици, небето, земята, слънцето... съживените от топлината му насекоми... И миризмата –миризмата на земя, на живо.

Разговорът, навлязъл в познати за мен области, ме изтръгва от съзерцанието ми.

- Не, не. В тепавицата не съм бил нелегален. Още в село си бях. Там бяха Тодор Кожухаров, Димитър Ковачев, Боньо Ганчев... И Димитър Куманов и Петър Антонов бяха... те бяха демократи. Много не ги искахме, особено Куманов, той преди девети септември 1944-та беше в Държавна безопасност, полицай... Ама после, когато убиха Петър Антонов, колко мъка ни беше, на всички... Убили го от засада, сам бил... на 12 юни, казват... Те тогава и бай Цанко убили, в Хисаря, на гарата... В Държавна сигурност като бях, ми показаха снимката му, като убит... Главата му беше на един камък...

- На мен ми показаха винтягата му, отзад, на гърба, надупчена от куршуми... аз му я бях шил...

- На мен ми показаха карабината му, неговата, рязаната...

- Ти кажи за тепавицата. Тепавицата ще ходим да гледаме днес – намесва се Медведев.

- Тя, тепавицата я няма вече. Всичко са унищожили. И тепавицата, и хайдушката дупка... и извора... Нищо няма вече там – келеме... Тепавицата… няма да познаеш къде е била... дупката я взривиха... всичко попиляха...

- А за Цена, какво ще кажеш за Цена - какъв човек беше? – питам аз, най-после престрашила се да заговоря. Преди да довърша думите си, баба Иванка Рашкова отговаря:

- Хубава, много хубава беше – и очите ѝ блясват от умиление.

- За мен от нея по-добра нямаше – казва Нено Рашков. И старото му лице, загрубяло от слънцето и вятъра, омекна, тъжна усмивка имаше в погледа му. (Когато го погледнах в очите, той ме заля с топлина.) – Когато ходех в гората да им давам хляб, на нея все ѝ носех бонбони, обички - да го зарадвам, милото... Пък то ми вика: „Пази се, бати Нено, внимавай в гората“... Какво ли му е било – сам-самичко, далеч от дома... Венко отишъл в Смирненски, да ѝ каже да се маха оттам... С Цвятко Железарчето и Кольо от Тетово дойдоха заедно... тука, в Писанската гора... Рано пролетта беше...

Бърше чело с опакото на дланта си, намества си каскета... въздъхва и казва - „Чакайте малко, да си почина“. Жена му донася още един стол, сяда на него. После пак става, бърше мушамата на масата, носи купа с грозде – жълтозелено, събрало лъчите на слънцето и сладостта на земята... Грее слънцето, жужат насекомите... Топло е, като през лятото... Започваме да събличаме шлифери, пуловери, сака...

- За тепавицата питате... На тепавицата щяхме да се скараме… и за нея... Кой ще я пази по-добре... Попосле пак идваха – Боньо Ганчев, Димитър Ковачев, Тодор Кожухаров, от Завет – да искат Цена... тогава в гората нещо се размърда, нещо стана. Не я дадохме... Цялата работа беше за безопасността ѝ. Искаха да бъде в специална група, оттам да дава разпореждания... да не бъде под постоянна заплаха, под куршум... Не би... Тя беше на Батаклията и при мелницата... с бай Цанко, с Пеньо, с Цвятко, с Кольо, с Васил... Аз не бях. И Христо не беше... Тоя ден сме били на нивата, да прекопаем... Там, на старата мелница, били гладни, жадни, полъгали ги с едно агне. Той Васил знае...

И Васил продължава.

- Там, на старата мелница, имаше кладенец, със застояла вода. Ходех с манерките да наливам вода... изгребвах я отгоре, да се покаже чиста... Много се забавих тоя ден, може и да са ме забелязали, може и да са ни чакали... Те почнаха да стрелят… и ние стреляхме – никой не вижда по кого... Трябваше да преминем реката, а те направили засада на моста - едно повалено дърво... Но картечницата където е била, тревата беше отъпкана, видяхме... от друго място минахме... Аз свърших патроните и вадя пистолета, а тя, Ценка ми вика: „Пести си патроните, и за теб ще ти потрябват“... Отървахме се тогава, без нито един ранен или убит... Разпиляхме се...

Разговорът отново се изплъзва, загубих го. Васил разказваше пак нещо за бивак, за огън, за горска колиба, за една липа, отсечена от него и сложена в средата на колибата, за маскировка ли, за сянка ли, за хубост ли... И пак - помниш ли този, помниш ли онзи...

- Помниш ли името на онзи турчин от Хлебарово, който изпрати дъщеря си в гората да ни донесе храна? -пита Васил.

- Кажи бе, Шаламане, бай Хасан Пехливана ли беше?

- Ти, Нено, него не го бъркай, той е от Базън... от Хлебарово, не знам...

- От Цар Калояново бе?

- Не знам...

И Васил Медведев продължава.

- Разбрал човекът, че го следят, не може да излезе от къщи. Ако тръгне – ще ги доведе при нас... Той често ни носеше храна, разчитахме на него... а сега, какво да прави? И ги изпратил, жена си и дъщеря си... Чакаме ние да дойде и гледаме – идва каруцата му с две жени. Спря. Кадъната седи вътре, с шалварите, забрадена... А момичето слезе, взе бохчата, даде паролата... „Тати го следят, каза да внимавате." И тръгна да си ходи. Беше 15-16-годишно, хубаво като картина... Качи се в каруцата, заминаха... И си мисля – бих ли пратил сега, през 90-та, дъщеря си в гората, да носи храна на 20 души бандити… както ни наричаха тогава, през 1950-та...

И аз си мисля – колко много е вярвал в горяните този баща... И колко много е държал на думата си – този човек... Мисля си – колко силна е била връзката между земята и селяните. И колко категоричен е бил отпорът им срещу властта. Конфликт, помел всички етнически, религиозни и нравствени задръжки. Конфликт, от едната страна на който е бил народът, а от другата…

- За всичко приказвахме, само за най-важното не каза – разкажи, бай Нено, как те раниха, за битката при Могилите разкажи...

- Какво да разказвам аз за битката... Те мен ме раниха в началото...

- Каквото знаеш, разкажи. Кои бяхте, какво стана?

- Бяхме аз, Цвятко, Цанко, Бог да ги прости, и Пеньо... След Батаклията се разделихме... Уж щяхме да се събираме пак, ама всичките не се събрахме. Ценка с Георги и с Кольо замина за Търговище. Васил отишъл

в Русенските лозя, пък Димитър Рачев към Борисово, при леля си... Ние, четиримата, тръгнахме към Червена вода, Семерджиево и Базън – да търсим връзка с хора и за храна... Беше 1-2 юни... Обикаляхме три дни... Много несигурно беше. Много народ арестуваха края на април, по Великден... Дебнеха. Тогава бай Цанко разбра, че и брат му Иван са хванали. Много омърлушен беше. За другите нищо не знаехме, но лошо ставаше…

... От Базън тръгнахме да се прибираме към гората... Пълно беше с агенти, по дерето... пътят ни беше отрязан... Останахме в житото... Цанко беше в лозята, с Пеньо ходиха за хляб... По едно време гледам – светва се с кибрит в ръжта, взимам карабината, щракам затвора. „Аз съм“ – вика Цанко... Ама след малко минава един агент, проследил го. Аз бях под крушата, хукнах надолу. Тичаме в царевицата – там две жени и един мъж копаят – уплашиха се, но не викат... Пак се върнахме в ръжта... Заобиколихме тази група от Държавна сигурност. Тръгнахме към Базън, излязохме на шосето. По пътя видяхме една-две каруци, препускат. И те ме видяха – един, с брадва беше... Аз вървях отпред, другите след мен, на 10 метра един от друг... спуснахме се по дерето към селото. Гледаме – цялата гора заградена. Хванахме пак дерето. Вървим и изведнъж – двама идват откъм келемето. „Да бягаме“ – вика Цанко и пак хукнахме – аз, той, Цвятко и Пеньо... Трима милиционери по нашите дири тичат... Ожаднях много. Пак бяхме в житата. Мръкна се. Викам си „сутринта отивам за вода, каквото ще да става“. Спряхме. Успокоихме се... Цвятко извади да се бръсне, по вечеря вече беше, 6-ти юни... На другия ден, на 7-ми, беше Сборът. Тогава откриха огън. Гърмят...

- Тук се чуваше чак как гърмят – казва жена му, доволна, че може да разшири и уточни разказа му.

- Гърмят, на 15 - 20 метра от мен. Чух го Цвятко, че извика, обърнах се, видях го – лежеше на раницата си

- ударен в сърцето и в челото... целият в кръв... Гръмнах два-три пъти... извадих бомбата, тогава ме удариха в ръката, изпуснах я... В това време един от нашите тича към мен, взе я, хвърли я... После дойдоха да ме вземат, от ония... А техните продължават да стрелят... „Не гърмете, нас ще убиете“ – викат... Пак нещо ме удари, в ребрата... Натовариха ни в една каруца с Цвятко. Закараха ни в общината, в Щръклево. Какво са направили с него, дали са го погребали, дали са го дали на неговите – не знам. Аз се оправих и ме съдиха... После – вие знаете...

- А на мене ми викат: „Мъжа ти го убиха“. Писъци големи. Сложих черната кърпа – плаче...

Плаче Иванка Рашкова. Текат сълзите по бузите ѝ, крият се в бръчките ѝ. После ги избърса със силната си селска длан. И отново заблестяха очите ѝ: „После се разбра, че е жив.“

- Съдиха го, в затвора лежа, по лагери ходи. Не беше леко. Аз с две малки деца сама останах... Не беше леко. Пращах му колети, събирах това-онова. На три месеца веднъж даваха... Изучих децата... После той се върна. За Нова година 1963-та... Всичко нахалост беше – тъй бях почнала да мисля.... ама сега вече, връщане назад няма... Доживяхме...

И пак се разшета. Донесе хляб, сирене, кана с вино. Наредихме столовете около масата. „Да сме живи“ - звъннаха чашите. Да се порадваме на живота...

* * *

Тръгнахме си – с много усмивки, с обич, с влага в очите - от радост ли, от тъга ли... Тръгнахме си – дълго махаха старците след колата ни, дълго ги гледахме...

И продължихме да слизаме надолу, в Долната земя... „В тази къща съм се родил, в тази съм израсъл“ - разказва Васил Медведев, а ние слизаме, слизаме, слизаме... До реката. Пътят се вие, следи извивките ѝ. От двете страни – скали, високо там, на платото – гори. Жълти, оранжеви, кафяви, зелени листа. Греят на

слънцето с великолепието на цветовете си. Вие се реката – съвсем тясна, захлупена от туфите трева, които висят от бреговете ѝ. Зелена трева, свежа, тучна... тръни, драки... Келеме. Келеме има между все поразширяващите се скални брегове на дерето. Пътуваме. По равното дъно на Долната земя... Меките хълмове на равнината са там, горе, в небето. В друг свят... Пътуваме.

- Вижте, вдясно, това е пещера. Голяма, дълбока. Като деца сме играли в нея. По-нататък е Хайдушката дупка. Там си бяхме писали имената... не само ние... в камъка, в скалата, бяха издялани нарове... там са се крили, през турско… Разрушили я – защо? Какво им е пречела... това е история, памет... Малко по-нататък, вляво... ей тук, зад завоя, горе... има скална църква... Когато слънцето грее в дупката, се вижда кръстът на скалата, в дъното... Ето я там, горе. Как се е стигало дотам, не знам. И като дете съм търсил пътека, и после... Никога не съм влизал... Казват, имало и купел вътре, издълбан в камъка. Там са правили кръщенетата през турско... Откъде се е влизало така и не разбрах...

Високо в скалата е църквата. Отдолу се вижда като черно петно с големина на монета. Изглежда невероятно да бъде достигната отдолу, по стената-скала... Пътуваме. Пътуваме покрай реката – мръсен поток, отгоре плува пяна... Едри, изсъхнали магарешки тръни стърчат...

- Тук, покрай реката, имаше бахчи. Отглеждаха дома-ти, зеленчуци – всичко, каквото трябва за ядене. А по реката имаше много мелници-караджейки и тепавици... живот кипеше тук... Сега и следа няма. А реката беше бистра, чиста. Къпехме с в нея. Помня, баща ми ме водеше на едно място, дълбок вир, научи ме да плувам... Веднъж извадих един от водата. Другите му викат „Какво ще му дадеш, че те спаси, а?“ А той: „Ще го заведа на дядо в градината – да си набере ябълки.“

Така, за една пазва ябълки го извадих, ама колко горд бях... Момчешки работи... А сега… как да влезеш в такава река... Всичко съсипаха…

Пътуваме, пътуваме, пътуваме...

- Това е къщата на Антон Петров. Тук идваше баща му, да го храни. Момчето беше чобанин, овчар. Тук често стоеше... Осъдиха го само за това...

Спряхме – малък дървен мост, за каруци... Пак тръгнахме. Пеша, към тепавицата... Вървим покрай рекичката. Турлашката река. Тя се влива в Лом, идва от извора... Вървим... Поветът е нацъфтял с бели мъхове. Пролетен вид има гората. Вървим, ровим крака в прясната шума и мирише, мирише на земя, на гора, на чисто. Вървим, петимата. Говорим за дърветата, за гората, за тепавицата. За „тях", унищожили всичко... За този път, извървян преди 40 години... За цъфналия повет, за тревите, които растат под шумата, от които са правили „салата". Опитах ги – крехки, зелени листенца без вкус, с лек аромат на свежо и живо... Вървим и говорим... „Ти си млада, търси, търси истината" – ме заклева отново бай Георги. „Истината е не само при нас, тя е и при тези, които ние наричахме предатели... и при тези, от Държавна сигурност, и в архивите..."

Пробираме се сред падналите клони. И търсим следи от тепавицата-храм, в която са се клели... Намерихме една поляна, малко над пътя, над реката... Полегата поляна с равна трева. Отстрани, към гората, имаше следи от зид от дялан камък.

- Това е – каза Васил. – И тук има слива, онова дърво там е слива... Имаше градина покрай тепавицата, от сливи...

Тръгнахме си. Стърчат магарешките бодили покрай рекичката. Рухнали са мъртвите дървета, гният, разяждани от червеи и влага... Боледува гората, неизчистена... Между Турлашката река и Лом само репеи виреят...

Отидохме си – от Долната земя...

Бариерата на Времето се срина пред мен. И с други очи видях пътищата, полетата, нивите, дърветата, горите и селата на България... За първи път ги видях. За първи път видях горите в равнината. И дърветата – силни, с широки корони и дебели стъбла, с дълбоки корени, потънали в пръстта на нивите. И нивите – вълнисти, изгорени от огъня, където е имало пшеница или от слънцето, където още стърчат изсъхналите слънчогледи...

И картинката от читанката на кооперативния блок, еднакъв от хоризонт до хоризонт, се срути. Най-после се освободи съзнанието ми и можах да видя полето на България.

И разказите за гори, за пещери и за тепавици, за съскащи куршуми сред дърветата оплътняха и станаха истински – като изживян спомен...

Бариерата на времето се срина пред мен...

Отидохме си – от долната земя. Остана в нас - странна, дива, изоставена… Пътуваме...

... Само това, че унищожиха хубавата ни земя, им стига – да бъдат съдени, осъдени. И това, че откъснаха добрия ни народ от нея… Защото, когато човек е откъснат от земята си – и той линее, и тя пустее… Това е най-голямото им престъпление… Унищожаваха…

ОСЕМНАЙСЕТА ГЛАВА

Пак сме в старата къща. Пак грее слънце в стаите - от всички страни. Есен е вече, ноември, Задушница. Грее слънцето, топъл е въздухът, вън. Студено е в къщата, в празните стаи. И пак тръгваме с татко, пак тръгваме... „Търси истината, тя не е само в нас, тя е и в тези, които наричахме предатели."

- Къде ще ходите, при оня ли? – скача баба и в очите й блесва непримиримост. Стиска ръкописа ми в малките си бели ръце. – Не давам да му го четете. Той я вкара в гроба, той е виновен... Разправяше тогава, след процеса: „На нея струпвах всичко, нали я нямаше там, не бяха я хванали... На нея струпвах всичко - другите да отърва..." Убиха детето... нямаше още 23… - и пак в очите й има само сълзи и мъка, неизплакана мъка за 40 години...

- Само ще питаме, бабо, няма какво да чета...

И тръгваме с татко двамата – ръка за ръка. Обиколихме квартала, после още веднъж... Ръка за ръка – влязохме в двора на училището. Пуст е дворът. „Не мога и след 40 години да прекрача прага му. Той беше прокурорски свидетел... И не е вярно, че само върху нея всичко е трупал... Той беше пречупен... и искаше само себе си да запази. Слушал съм го… Цяла есен… Цялата есен на 1951-ва… Всеки ден имаше заседания на съда… Сталинския съд… т. е. Варненския… заседаваше в Русе. Всяка седмица гледаха дела, срещу земеделци, срещу горяни, срещу недоволни от колективизацията… По всяко дело имаше поне по десетина обвиняеми и всяко дело завършваше с поне две смъртни присъди… Всеки ден ходех в съда, всеки ден слушах… заради делото на леля… един разсилен ме криеше в залата и слушах… имаше свидетели и свидетели… този… той беше пречупен…" Вървим. Обикаляме квартала. Тихо е, на Задушница... съживяват се мърт-

вите, тихи... „Не мога да прекрача прага му и след 40 години. Той беше прокурорски свидетел и говореше това, което искаха да каже“...

... Помня, беше краят на август или началото на септември 1951-ва. Още бях във ваканция. Тогава ги пуснаха от Държавна сигурност, Станчеви, баща и син. Всички ги отбягваха... Но аз бях приятел със Стефан, от деца се знаехме и в гимназията с него и с Тодор най-много дружах, докато завършиха... Няколко дни Стефан не приличаше на себе си, лицето му беше подпухнало, беше изгубил чертите си. Тогава му казах: „Били сме приятели и ще бъдем, докато не се докаже, че си сътрудничил с тях.“ Оттогава често се срещахме, много говорехме. И пак започнаха да го поздравяват – като го гледаха с мен. Още един разговор помня с него. Наближаваха делата. Тогава той ми каза, че е прокурорски свидетел. Мисля, че се срамуваше от това, но пред себе си и пред мен се кълнеше, че в съда ще се отрече от показанията си. Много внимателно го наблюдавах на делото. Там той наистина поиска да промени показанията си. Започна да говори, но не му позволиха. Припомниха му протоколите, прочетоха му какво е говорил преди - те ги умеят тези неща… Баща му не беше такъв - каза каквото искаха… беше пречупен…

Вървяхме с татко, обикаляхме квартала, за кой ли път… И си спомням думите на моя чичо – Стефан, татковия брат: „Един от най-кошмарните ми детски спомени е този, за Петър Станчев и тъпана… Тъпанът биеше, Петър Станчев вървеше отзад, с табела на гърдите „Аз съм кулак, народен враг – влизайте в ТКЗС-то“. Тогава съм бил малък, 12-13-годишен. Но в тази възраст децата помнят всичко. Всичко ги вълнува. Тогава започват да стават човеци… Беше страшно. Това беше най-жестоката гавра с човешкото достойнство,

която съм виждал… А аз като студент съм виждал и руски лагер…“

Вървим с татко, обикаляме квартала – докога?

Прекрачихме прага. Влязохме в двора. Седи старец на малко столче и пълни зелки в бидон. „Добър ден, чичо Петре“ – каза татко, спокоен. Вдига старецът главата си към нас. Няма изненада в лицето му. Дали ни е очаквал? Стана. Покани ни да седнем на столове под стряхата…

- За ония времена ни разкажи, чичо Петре, за 1949-та, 50-та, 51-ва… За леля разкажи, за чичо Манол, за Тодор, за Стефан, за теб ни разкажи…

Спокойно е лицето на стареца. Тъмносиви са очите зад очилата му. Гледат – право към мен, към баща ми. Седи старецът на стола си, изправен е, спокоен. И започва разказа си.

… Цена… Тя беше първа тук… Излезе нелегална при Цанко Мечето… Чичо ти Манол, знаеш, той беше председател на дружбата преди 1947-ма… Той беше вътре… За тая работа аз разбрах рано пролетта на 1951-ва… Тогава почнахме да събираме помощи. Хляб, едно-друго за нелегалните. Почнахме да се организираме – Манол, Пеньо, аз, Дани и Димитър Малакчиеви, Михо Стефанов… и други имаше, помагаха… Той Пеньо им носеше на нелегалните, той ходеше при тях… Малките - Стефан, Тодор, Михо Райков, те позиви пишеха… И Чалъчето, Стефан, и то беше с тях… По едно време чувам ги – моя син Стефан, Тодор, Васил Миховия – приказват си – ще бягат зад граница… „Бре, викам им, момчета, къде ще ходите? Вярвате ли му на тоя, дето ще ви води? Ами ако там, на границата, почнат да стрелят по вас и ви избият? По-добре тук си стойте – и да ви хванат, няма да ви затрият…“

… Нас ни арестуваха навръх Великден, края на април беше, 1951-ва. Жена ми беше на църква. И малката беше с нея. Изкараха ме тук, на двора. „Горе ръце-

те, с лице към стената“ – командват. И Стефан събудиха, и него изведоха… Претърсиха всичко… Намериха пушките… Вкъщи имахме няколко пушки… Едната Стефан я донесе от един спортен клуб. Били с Михо Райков и Георги Симеонов – за организацията ги взели, с куршумите, с всичкото… момчешка им работа… Другата беше стара пушка, от Първата световна война ли, от Балканската ли - дълга, с щик половин метър… И една от баща ми имаше - като беше кмет му я дали… с нея пазеше лозята… Преди това имах и една карабина, но нея още веднага след 9-ти септември я предадох… Отведоха ни…

… Като ни излязохме навън, видяхме, че извеждат Манол и Тодор, Михо Стефанов... Разбрах – навсякъде арестуват. Закараха ни в Държавна сигурност. Там беше страшно… В едно мазе – колко хора бяхме… Целият бях мухлясал, всичко беше бяло – панталони, обувки, крака… Четири месеца, 120 дни… като в гроб, живи заровени. Нощем ни водеха на разпит. Когато Бог заспи – да не гледа… Какво сме изживели - само ние си знаем…

И той замъча. Гледа – право в очите ни. Леко треперят старческите му ръце. Въздъхна… „Такива времена бяха, жестоки…“ И го питам: „Защо започнахте всичко, на какво се надявахте?“ А той ме погледна, вдигна вежди, изправи се: „Как защо се вдигнахме? Ако някой дойде и ти вземе всичко, дето цял живот с труд си го събирал? Ако ти вземе всичко и ей тъй, джобовете ти изпразни... и съвсем гола те остави - няма ли да се вдигнеш, да се защитиш? Не можехме да не се вдигнем. На какво сме се надявали – не знам. Много комунисти нямаше, но тия, дето бяха, бяха зли... И войска имаше. Гранични войски, руски войски – ей там горе, на баира имаха землянки, щаб... Кога какви е имало – не знам... Бяхме им в ръцете... Но це-

лият народ се вдигна... Организирахме се и всеки помагаше с каквото може.“

И отново седна Петър Станчев – не много едър, не много дребен, твърде млад за 85-те си години. Истински днешен човек. Седи на стола си, гледа ни спокойно иззад очилата си и говори.

- Помня веднъж, ходихме на кантона на Казака. И нелегални щяха да идват. Манол цяло агне закла... Бяха Цанко и Цена с още двама мъже, не ги познавам. Аз от нелегалните само тях знам – Цанко и Цена. След събранието тръгнахме да се прибираме. Аз и Пеньо, и нелегалните. Мъжете ги заведох при един мой приятел. Иван Шаламанов, той там живееше – близо до кантона, с радост ги прие човекът. А Ценка тръгнахме да я водим при Пеньо... Тъмно, пусто, самодивско време. Вървим ние, държим се за карабините. И тя – с раницата на гърба, с пистолетите на кръста – леко стъпва, окото ѝ не мига. Мъжко сърце носеше това момиче... Стигнахме до Пеньови, оставихме я в стаята – да се умие, да си почине. А ние се оглеждаме – да не ни е проследил някой, не изпускаме оръжието – ще стреляме, ако трябва... Чисто беше... На другата вечер ходихме в Долните лозя, в колибата на Георги Славчев. Много хора бяхме - отвсякъде се бяхме събрали, от околността. Говорихме за организацията. Бяхме само ние, старите – аз, Манол Цанев, Пеньо Дончев... другите не ги познавах... Тогава Ценка беше отвън, да караули. Момчетата ги нямаше...

Странно е, когато чуждите спомени съвпадат. Странно е, когато чуждите спомени, станали твои, се допълват... Бърза Стефан Ненов, закъснял е, забравил е паролата. И тя, Ценка, братлето, която караули, едва не го застрелва в тъмното... Спокоен е разказът на Петър Станчев, спокойно е лицето му, спокойни са очите му, когато гледат – в моите очи и в татковите. Такива ли са предателите. Такива ли са – спокойни, с вдиг-

нати глави... Имаме ли право да ги наричаме така… И дали тези, които наричаме предатели, са предатели...

- Кога ви пуснаха, чичо Петре?

- Четири месеца ни държаха, 120 дни. Пуснаха ни в началото на септември... Мен и Стефан, Трифон Казака... другите още ги държаха... по-после пуснаха и Михо Райков – той май и на лагер ходи... другите ги съдиха... Цена и Пеньо на смърт... ама Пеньо избяга в Америка...

- Чичо Петре, защо някои пуснаха по-рано, други по-късно? Защо някои ги съдиха, а други – не?

- Те си знаят, Цанко, те си знаят. Едни прибират, други пускат, трети съдят – те си знаят...

И пак е спокоен. Гледа в очите ни. Такива ли са – предателите? А той говори, говори, говори...

... Мен ме отделиха от сина още в началото. Не знаех какво става с момчето ми. Сам бях аз, никого не познавах в килията... А хора имаше много – отвсякъде. Отблизо и далеч... Помня попа на Тетово... силен човек беше… И едно момче помня, русначе, от Писанец... по-късно ги докараха.. Мухлясахме там, като в гроб. Никой не влизаше при нас, в килията... от един мехур пиехме вода. Нощем ни извеждаха, един по един, качваха ни в джипа и ни разкарваха в тъмното. На друго място ни разпитваха... Когато Господ спи...

Отново ме поразиха съвпаденията. Отново ме порази откритият му поглед. И пак си помислих – такива ли са предателите? До мен е татко – много блед, преглъща, пита:

- А в съда, чичо Петре, беше ли?

- Кой, аз, в съда? Какво ще правя в съда? Те мен ме пуснаха - те си знаят защо. Не ме съдиха.

Спокоен е Петър Станчев, съвсем спокоен. Спокойно е лицето му, очите му гледат открито - право в нас. А татко е още по-блед, едва изговаря думите.

- Може да са те питали нещо...

- Какво ще ме питат мене в съда. Те тях ги съдиха... Мен – какво ще ме питат...

Право в нас гледат очите му. Спокойни, тъмносиви – иззад стъклата на очилата му...

Отидохме си. Не си подадохме ръце.

ДЕВЕТНАЙСЕТА ГЛАВА

Отново времето стои пред мен като стена. Скъсаха се връзките, всички връзки с миналото... Изхвърлена стоя на моя бряг...

Един по един хората, до които се докоснах, са се оказвали отрязани от живота... „Арестуваха ме, съдиха ме, бях на лагер, бях в затвора." Един по един, човекомелачката на системата ги е поглъщала. Откъсвала ги е от... абсурда, в който е бил осъден да живее народът ни. Един по един... Спомените им, чрез които влязох във времето, се отделяха от потока на съпреживяното. Един по един те се отклоняваха в своя посока... Отдалечаваха се...

И времето се разсипа... скъсаха се връзките, всички връзки с миналото... не можах да стигна до нея, до бабината сестра... Гледам ученическата й снимка – спокойно лице на дете... Тръгнах към нея - не стигнах до нея.

Изгубих я – в началото на лятото на 1951-ва, по пътищата към Търговище... 22-годишна, завинаги изхвърлена от простото човешко съществуване... без дом, без връщане назад...

Намерих я за миг отново, чрез очите на баба и дядо, на Васил Михов - видели я в камионетката, с вързани ръце... В мъглива вечер, в края на февруари, 1952-ра. Видях силуета й, в село Смирненски, през зимата на 1951-52... чрез разкази, разказвани на тези, които ми разказваха – за Времето...

И една огромна празнина от половин година – за която още не съм намерила кой да ми разкаже... и един празен гроб... Времето стои пред мен – като стена...

Стои времето, ограничило ни в своите рамки. Времето, детерминирало съдбите ни... Времето – ограби ни. Какво ще ни даде?

Един по един хората, до които се докосвах, са се оказвали погълнати от човекомелачката на системата. И там, в ада, един по един са се намирали. Един по един са се събирали - хората. Един по един са виждали - че са много, много, много. И са разбирали - че това, което са искали, са го искали навсякъде в страната ни... И това ги е карало да устояват - и да живеят...

Те, първите, които са тръгнали срещу система-та...

Видях ги, докоснах ги... с очите им видях времето... Сега съм пак сама, изхвърлена на моя бряг... Сега съм пак сама - с моите спомени и с техните... Боли ме... Защо затрупахме в нас миналото... Защо им повярвахме, че сме роби... и... свобода не ни трябва... Не знаехме ли, че не е така? Те, първите, които са тръгнали срещу системата... и ние, които сме били до тях, сред тях... Защо затрупахме в нас миналото...

Виси на стената снимка на момиче - аз цял живот знаех, че те са я убили.

Тогава защо започнах да мисля, че ние, българите, единствени в Европа сме били послушни... и доволни от системата... „Само за това ли, че „те“, нашите управници, са се престрашили да поискат да правят „демократически социализъм“ едва през 1989, а не през 1956, или 1968? Какво общо имат тук управниците, какво общо имат „те“ с народа...

Виси на стената снимка на момиче...

Аз цял живот знаех, че „те“ са я убили, защото тя е била срещу тях... срещу властта им...

Тръгнах към нея... с тези, които са били срещу тях, срещу властта им... и разбрах, че са били много, че са били хиляди, че са били навсякъде – първи в България, първи в Европа, първи в империята на злото...

Разбрах, че са обичали земята си, народа си и свободата... че „просто не можели иначе“... не можели да се подчинят и да бъдат... роби...

Те тръгнали срещу системата и знаели, че ще бъдат смазани, и тръгнали... и били смазани...

И Комунизмът се възцарил в България...

В най-скъпата страна за Сталин... и всички предшествали го завоеватели...

Комунизмът се възцарил в България – просто – не можело иначе...

ДВАЙСЕТА ГЛАВА

Вървим с татко, двамата. Тихи са улиците. Грее слънцето, последното есенно слънце. Топло е – като през лятото. Вървим с татко – ръка в ръка. Не говорим. Задушница е. Възкръснали са мъртвите – в нас. Хвърлят рехава сянка дърветата – падат листата им върху нас... Дълъг е пътят до старото гробище... Вървим. Три свещи държа в ръцете си – за гроба с двама мъртъвци. Измори ме пътят до този гроб...

Стигнахме. Сложихме цветя в старата ваза. Коленичихме. И запалихме трите свещи на гроба с двама мъртъвци... И си спомних първата молитва в живота си. И се моля – Боже, пази България...

Мълчим с татко, вперили очи в пламъците на свещите. Неверници невярващи се молим – Боже, прости ни греховете, както ние прощаваме на длъжниците си...

... Прощаваме ли на длъжниците си... Можем ли да им простим... Можем ли да простим лъжите, с които изпаснахме, лъжите, с които ни възпитаваха, лъжите, в които трябваше да вярваме... Мелница за човешки души... Можем ли ние – полусмлени, полуоцелели – да простим... Можем ли да простим безверието, безнадеждността и безразличието на нашето юношество, когато мечтите рухват и изпълзяваме изпод тях силни и бронирани, примирени с безперспективността на съществуването си. Можем ли да простим безсмислието на младостта си. Можем ли да простим пропилените години, сили, нерви, ум... в гонене на призраци... Ние, лишаваните от бъдеще – как да простим..

Протягаме ръце към небесата – Отче наш, не ни въвеждай в изкушение.

Не ни напомняй осакатения живот на близките ни.

Не ни напомняй затвори, лагери, разстрели...

И мъртъвци без гробове...

Отче наш, не ни въвеждай в изкушение. Прости ни греховете, както ние сме простили на длъжниците си... За да се сложи край на безкрайния кръговрат на насилията – нека почиват в мир костите на убитите и убийците.

Обществото, изградено върху кръв и терор, не може да даде щастие и благоденствие никому... И нека го покрие забравата…

26 юни - 09 ноември 1990 г.

СЛЕД „МИНАЛОТО В МЕН”

СВОБОДАТА, ДА, ТЯ Е ВСИЧКО...

05.01.1991

Протегнах ръка към първия брой на вестник „Демокрация" за 1991 г., за да видя какво пише в нашия вестник. Очите ми пробягаха по заглавията и се спряха най-долу – „Свободата – тя е всичко". Помислих си – „свободата – да, тя е всичко".

И продължих да чета. *„Отива си една невероятна година. Толкова много неща се промениха. Толкова много хора се превърнаха в личности."* Чета – изречения, които самата аз бих написала, които много хора биха написали. Изречения, изразяващи това, което преживяхме и което мислим. После се препънах. И ме заболя – *„Завиждал съм единствено на чехите за 68-ма и на поляците за времето, когато създаваха великото сдружение „Солидарност", на робите, изплували макар и временно от мрака, който ние не напуснахме, почувствали макар и незадълго опиняващата светлина. И даже не помислях, че е възможно да го доживея, то да стане и у нас."* Помислих си – докога? Докога все на другите ще завиждаме – за стандарта им, за свободата, или за смелостта им? Докога ще се самоунижаваме? И продължих да чета – като мазохист – нашия вестник. *„Комунизмът изглеждаше непоклатим и страшен."* Думи, които бих написала, които много хора биха написали. И после пак се препънах – от болка. *„Щях да умра като роб, без да узная поне за ден, поне за час какво е свободата. Нямаше да видя и моя народ в друго състояние освен като робски народ."*

Господин Коруджиев, на колко години сте?

Аз съм на 26 и допреди 400 дни наистина дори за час не бях познала свободата, но знаех, от 20 години знам, че моят народ не е робски народ. Знам, че комунистите не са унищожили душевно моя народ. Знам, че между 1876 и 1990 има и една друга година и

тя е 1951. За нея завиждам, г-н Коруджиев, на българите, които са я преживели. Завиждам и на онези, които не са я преживели, на онези, които са били убити заради глътката свобода, която са поели.

Затова пиша това отворено писмо. За да знаят – червени и сини, да знаят българите – че не са роби. Защото една лъжа, повторена сто пъти става истина. А тази лъжа, че сме робски народ, най-робският от робските народи на Източна Европа през последните 45 години, се повтаря твърде дълго.

Вкъщи, на стената, виси портрет на момиче. Откакто се помня – виси. Преди 20 години, на гробището, когато запалих три свещи над гроб с двама мъртъвци, разбрах кое е това момиче. Момичето без гроб, от което са останали няколко ученически снимки и една смъртна присъда. Тогава, на гробището, господине, бях на 5 години. И истината, че за 1 май 1952 година е била изпълнена една смъртна присъда не ми бе спестена. Не така се възпитават роби, господине. И не роби са били тези, които през 1949, 1950, 1951 са се опитвали да възстановяват опозицията в България.

Много страшни страници от социалистическата ни история се отвориха през тази година. Много спомени прочетохме в печата. И филми видяхме напоследък – за лагерите и лагерниците. Като удар с чук по главите ни бяха тези откровения – за преживения ужас в Белене, в Ловеч, в Скравена. Като удар с чук по главите ни беше картата на България с телената мрежа и с лагерите. Истината за невинните, случайно попаднали там е едната истина. Но това не е цялата истина.

Защото затворите и лагерите на социалистическа България са били пълни и с хора, които не са били „случайно" там. Те са били пълни и с „виновни". С виновни пред социалистическите закони и прокурори. С виновни, които са искали свобода и

демокрация. И не само са искали. Затворите са били пълни с виновни, които са се борили за свобода и демокрация, които са се борили против комунизма – с думи, с хляб и с оръжие. И те не са били роби. И са били първите. Първите в Източна Европа. Защото годините са били 1950-1951. За тях знам аз. Защото момичето, чийто портрет виси вкъщи, на стената, е сестра на баба ми. И на 25 април 1952 г. е навършило 23 години и е било осъдено на смърт и убито не защото е било роб.

Не съдя тези, които не знаят. Не мога да съдя и тези, които знаят, но мълчат. Аз не искам повече да мълча.

20 години стигат. Аз не искам повече една лъжа да се превръща в истина пред очите ми. Защото лъжата, че сме роби, не ни е полезна. Тя е полезна на тези, които искаха да ни направят роби.

Разтворете архивите на специалните съдебни състави за периода 1950-1952. Аз прочетох само три обвинителни акта – по делото на Околийския акционен земеделски център 1 – дело, по което са осъдени основателите на нелегалната опозиция в Русе. И по дела №44/1951 и №180/1951 – дела, по които са осъдени десетки хора, борили се за демокрация. Аз съм русенка и прочетох за тях. Но не само в моя край е имало такива процеси, защото не само в моя край хората не са били роби. Аз знам това, за него пиша – нека други пишат за другите.

А свободата – да, тя е всичко.

© в-к „Демокрация", бр. 36 /12.02.1991
© „Реши се и ще си свободен", изд. „В. Люцканова", С., 2001, изд. gabriell-e-lit, С., 2019 г.

РЕЦЕНЗИЯ ЗА „ВРЕМЕТО”

/МИНАЛОТО В МЕН/ от Габриела Цанева

Лично за мен ръкописът на Габриела Цанева е една приятна изненада. Отдавна, много отдавна не съм чел от млад, неизвестен автор подобна книга. Въпреки явните белези на аматьорство, въпреки липсата на умение да се композира и постигне завършеност в повествованието, въпреки известно предозиране на рефлексиите и красивостите, усеща се главното: гласът на един честен млад човек, който страстно търси истината за ония трагични години на изпитания, страдания и смърт. Искреността на разказа е едно от най-ценните качества на ръкописа. С тази детска чистота и искреност авторката ни грабва още в началните страници на своето повествование и за нейна чест и наша радост, остава до края верна на тази своя творческа максима. Преминала през смъртта и страданията на свои и чужди, докоснала се до най-съкровеното – до техните спомени от ония тежки години, авторката не се озлобява, не издига глас за кърваво възмездие, защото е убедена, че „За да се сложи край на безкрайния кръговрат на насилията – нека почиват в мир костите на убитите и убийците... Обществото, изградено върху кръв и терор не можа да даде щастие и благоденствие никому... И нека го покрие забравата...”

В жанрово отношение „Времето” на Габриела Цанева ни изправя пред ред затруднения – просто защото пред себе си имаме един хибрид, в който са кръстосани белези от документалната повест, импресията, мемоара и есеистиката. Но това едва ли е най-съществено в случая – главното е, че авторката ни е поднесла една органически споена и с известни изключения цялостна творба. По същество, ако можем да говорим за фабула, нейният разказ се стреми да ни

запознае с живота, личността и характера на една девойка – Цветана Стефанова Попкоева /Чалъкова/, арестувана, съдена и екзекутирана в началото на 1952 г. заради нелегалната си дейност в русенския край. Чрез спомените на близките и съмишлениците, авторката възстановява истината за нейната дейност – за първи път след толкова десетилетия на мълчание, страх и терор. Чрез разказа за тая мъченица на свободата ние се докосване до една друга истина, старателно скривана и изопачавана от официалната власт – че в годините на най-жесток терор, на средновековни инквизиции, българинът не е преставал да се бори и заплаща с цената на своя живот за свободата си.

Дори само заради това, книгата на Габриела Цанева трябва час по-скоро да стане достояние на нашата общественост.

Към казаното до тук имам следните препоръки и бележки:

1. Ръкописът се нуждае от една компетентна редакторска работа, която следва да отстрани някои неуместни прекъсвания на документалните разкази на близките и съидейниците на героинята, за да се получи една завършеност и цялостност на образа ѝ.

2. Да се отстранят словесните излишества.

3. Следва много внимателно да се изчете текста, за да се отстранят отделни неуместни думи и словосъчетания, напр. срещаме съчетанието „страшен садизъм", което е недомислено по простата причина, че обратното е невъзможно.

4. Може би в името на по-голяма прегледност и завършеност някои от разказите на анкетираните участници следва да се съберат на едно място. Освен това някои епизоди, в които са участвали няколко души и се повтарят в техните спомени също биха могли да се съкратят, особено ако не внасят нови елементи или

подробности, свързани с героинята на повествованието.

5. Наложително е да се намери ново заглавие – по-ярко и изразително.

В заключение: Книгата „Времето" на Габриела Цанева има всички качества да бъде издадена тъкмо от изд. фирма „Цанко Церковски". Като я препоръчвам искам да вярвам, че тя ще стигне час по-скоро в ръцете на читателите.

11.02.1991 г.
© рецензент: проф. д-р Иван Сарандев

ПЪРВА СРЕЩА

Преди месец се обадиха от Общинското ръководство на БЗНС в Русе, че една аспирантка по химия е написала книга, може ли да я представи в издателството. Седмица по-късно се запознахме с Габриела Цанева, а след още десетина дни знаехме, че имаме една интересна книга, първа творба на млада авторка.

„Лично за мен – пише рецензентът, проф. д-р Иван Сарандев – ръкописът на Габриела Цанева е приятна изненада. Отдавна, много отдавна се съм чел от млад, неизвестен автор подобна книга..."

В жанрово отношение „Миналото в мен" на Габриела Цанева има белезите и на документалната повест, и на импресията, и на мемоара. По-важното е, че книгата е цялостна творба, написана с много чувство, което влияе положително на внушенията на читателя. В повествованието се запознаваме с живота, личността и характера на една девойка – Цветана Стефанова Попкоева (Чалъкова), арестувана, съдена и екзекутирана в началото на 1952 г. заради дейността си като земсистка в Русенския край.

И така, книгата „Миналото в мен" – първа творба на Габриела Цанева, е вече под печат в Издателска къща „Цанко Церковски". В близко време читателите ще имат интересно документално четиво за репресиите на тоталитаризма. Без да е злоблива, книгата навежда към трезва оценка за минало жестоко време, което никога не трябва да се върне.

© Жельо Ив. Желев

***

МИНАЛОТО В МЕН

откъс от сложената под печат книга „Миналото в мен"

Не всеки ден човек може да види как баба му плаче. Сега бих казала, че съм била потресена – от сълзите в очите ѝ. Тогава сигурно не съм знаела тази дума. Тогава просто ми е било много, много мъчно. И сложих пухкавата си, малко мръсна и малко потна ръчичка върху все още гладката тогава бабина буза. „Бабо, защо плачеш?" – съм попитала навярно. А тя, свлечена, седеше върху пръстта на гроба и каза: „За леля ти Ценка... плача..." и продължи да плаче...

Трите свещи горяха върху гроба с двама мъртвъци.

* * *

Тогава за първи път чух името на леля Ценка. Най-малката бабина сестра. Не знам кога разбрах, че момичето от снимката на стената е тя, най-малката сестра. Винаги бях мислила, че това е баба на младини - толкова много си приличаха 20-годишното момиче и 55-годишната жена.

* * *

Баба плачеше, закрила лицето си с ръце. Знаех, че така се плаче само за нещо, което е загубено завинаги. „Умряла ли е?" – питам. А баба плаче и казва – „Убиха я..."

За мен слънцето угасна. Представих си черна нощ, кална и студена. Чух лай на кучета и вой на кукумявки. Гола поляна, криво дърво. През клоните му, през облаците – за миг се показва луната – голяма и кръгла и пак изчезва. Но вече е осветила черна кола, черни мъже и едно черно момиче. Вятърът вее, свири в сухите клони на дървото. Момичето тича, хлъзга се в калта, пада и става. А мъжете тропат с тежки обувки.

Черна нощ, вятър. И само бялото лице на момичето свети. После „те“ я убиват. Как точно става това – не знам.

Все още не знам. Мисля, че никой не знае. Никой, който би имал смелостта да разкаже. На светло, очи в очи – с баба.

Всъщност в детската ми представа същинско убийство нямаше. И понеже гроб също нямаше, и понеже труп също е нямало, тогава, 5-6-годишна, реших, че може би и смърт е нямало.

Не си вярвах много, но все пак.. Баба плачеше и аз й обещах, че един ден ще намеря сестра й. Не си вярвах много. И все пак...

...Три свещи горят на гроб с двама мъртъвци...

© в-к „Огнище”, бр.3/1991 г.

С ИЗВЕСТЕН ПОДХОД ЗА НЕПОЗНАТ ЖИВОТ

Документалната повест „Миналото в мен" на Габриела Цанев е разказ за живота и дейността на едно момиче, убито на 23 години.

Авторката пристъпва към реконструкция на миналото, посредством разказите на ония, които са познавали героинята ѝ Цветанка Стефанова Попкоева.

Така представена, книгата едва ли ще впечатли. Защото читателите познават този подход от прекалено многото книги, посветени на загинали партизани и ятаци. Ако обаче се внесат някои уточнения, картината ще бъде съвсем, съвсем друга: Цветанка Попкоева е убита през 1952 година. Тя е една от лидерите на Младежкия земеделски съюз, една от жертвите, които останаха без гроб, където роднини да запалват свещи. А авторката Габриела Цанева е кръвна роднина на тази, която завинаги остана 23-годишна. И споделя с читателите искрено и с болка всичко онова, което е терзаело сърцето ѝ от първия детски спомен, когато узнала, че баба ѝ има убита по-малка сестра, до лятото и есента на 1990 г., когато записва последните редове. Книгата може да се оцени като успешен дебют. Авторката съумява да „хване читателя за сърцето" и с проблематиката си, и с живото и вълнуващо слово. А за да се разбере къде е силата на Габриела, ще си позволя цитирането само на един пасаж от книгата: „Половин празен лист. Страшен като пустош. Бяла страница – затворена врата. Затворена врата в паметта. Зад нея надничат чудовища. Половин празен бял лист – като пустош..."

Самата Габриела Цанева е успяла да отвори тази врата и да ни накара да погледнем навътре.

© Иван Велчев, в-к „Студентска искра", брой 314/12.10.1994

ДА НАРУШИМ ГРОБНОТО МЪЛЧАНИЕ

Пред мен е книгата на Габриела Цанева „Миналото в мен". В нея младата дебютантка прави опит да се докосне до онова велико и жестоко време, когато българският селянин с последни сили бранеше своето късче земя от настъпващия болшевизъм. В книгата си Габриела Цанева открехва една страница, засягаща борбата на селяните-земеделци в русенския регион. В тази малка част от големия летопис на времето авторката търси път до истината за подвига и смъртта на главната героиня Цветана Попкоева (Чалъкова). Авторката се среща с десетки непосредствени участници в тези събития и чрез техните спомени осветлява забулената в мрак героична борба на нашия народ. Болшинството от участниците са били млади хора. Сега те са остарели, побелели, а някои и осакатени. Преминали са през ада на Държавна сигурност, през килиите на затворите и горнилото на лагерите. Затова авторката бавно и упорито се е стремила да ги разбере – защо са оставили своето спокойствие, своите близки и са тръгнали с оръжие в ръка да се борят за своята земя и своята свобода. В това търсете тя достига до откровението: „Те са били други хора. Били са свободни. Родени свободни, възпитани свободни от свободни хора".

С право в предговора на книгата големият наш поет и драматург Стефан Цанев ще възкликне: „Ние се качихме на пиедестала на демокрацията и забравихме онези, които положиха кости под този пиедестал." И с укор ще продължи: „Не ни е приятно, че докато ние страхливо сме си живуркали, е имало хора, които са се сражавали с оръжие в ръка и са дали живота си за тази свобода."

Използвайки спомените на една от сестрите на Цена Чалъкова, авторката с голямо умение извайва обра-

за ѝ чрез незначителни детайли (една дочена рокля): „Роклята като излята трепти на нея. Косата ѝ – тежка, лъскава и непокорна, вдигната нагоре..." За Цветана Попкоева всички говорят, че била безстрашна и твърда. „В нея имаше дух, който нито тъгата, нито страхът биха обсебили." Добре, но тя е била на 22 години. На нейната възраст девойките мечтаят за обич, за дом и семейство. Тя също е мечтала за тези обикновени човешки неща. Мечтала е, но е била принудена да се лиши от тях. Да започне неравна борба, защото е подгонена заради идеите си. Не случайно всички участници в тази съпротива казват: „Избягахме, защото ни гонеха." Те бяха мирни и работливи селяни. Интересно определение дава един от тях: „Ние бяхме земеделци. А земеделецът не може да убива, той трудно хваща оръжието. Защото е заобиколен от живота. Навсякъде около него изригва живот. Земеделецът чака да му се роди агънце, да изкласи стръкче пшеница, да отгледа плод. И на всичко се радва – на раждащия се живот."

Тези хора бяха принудени да оставят домовете си и да хванат гората (от там получиха името „горяни"). Борбата им беше неравна, защото под закрилата на двестахилядна съветска армия група безродници налагаха у нас чужди нрави и порядки.

Мъртвите няма да се върнат. Живите участници в тази отчаяна съпротива сега са обикновени и скромни граждани. Те не ламтят за власт. Не се бутат в надпреварата за постове, както десетки с нищо незаслужили властолюбци. Те искат своята земя. Те искат да живеят свободно в свободната си родина.

Книгата на Габриела Цанева е един от първите опити да се осветли героичната борба на горяните в русенския регион.

Тя трябва да се прочете от всички, които търсят истината за борбата на БЗНС и българските селяни през петдесетте години.

Ще завърша с думите на Стефан Цанев, казани за тази борба: „Време е да прекрачим гузните си съвести и да проговорим с ясни сърца. Ако нямаме мъжеството да увековечим имената на тези хора – нека кажем поне две добри думи за тях."

Книгата на Габриела Цанева е достоен за уважение опит да бъде нарушено дългото гробно мълчание за свободолюбивия дух и подвига на цяло едно поколение селяни – защитници на земеделската идея.

© Димитър Бойновски, в-к „Земеделско знаме", брой 183/ 31.10.1994

© „Пропилеи", антология, изд. „Авангард принт", Русе, 2003

ОНОВА, КОЕТО МОЖЕШЕ ДА СТАНЕ ТРЕТА ЧАСТ НА „МИНАЛОТО В МЕН”

21.11.2004 г.

Неделя следобед.
Слънчево и мразовито.
Мониторът, бял като лист, в упор ме гледа.
Пак трудно се пише първият ред върху белия лист.
Пак трудно е – да започнеш.

***

Отшумя конгресът на БЗНС.
Сама съм.
Заглъхнаха виковете „единство”.

Изпразни се залата – от напращели емоции, от желание и надежда за ново, за друго, за… нещо – в дясното политическо пространство, в обществения живот, в тъй бързо идващото Утре на България… и на Земеделския съюз.

Все още нося, залепнали за клепачите си, лица на непознати и на познати, които се усмихват и кимат и спират… за да говорят с мен, да се здрависат.

Все още нося дъхът им, все още – погледите им ме преследват.

Очакване, че нещо най-после ще се случи…

Отворени очи, протегнати ръце – това ли е светът, който се гради?

Бих искала – да беше.

***

В просторното фоайе пред конгресната зала разговарям с председателя на кооперацията в село Х и се опитвам да му дам юридически съвет по проблем, който вълнува цялото село. Човекът кима обнадежден

и стиска ръката ми. Някой ме дръпва встрани…Крум Хорозов...

Все още лепне по мен омерзението от тази личност.

Все още истината крещи… Захвърлена, забравена, там някъде, встрани.

Все още – миналото в мен боли.

Все още мъртвите, с ослепели очи се взират в зениците ми и искат…

Все още… дължа…

На тях и на живите…

Все още.

***

Неделя, следобед е.

Мразовито и слънчево.

Ноември, 1991 г.

Току-що бяхме изгубили изборите… ние, земеделците, Николапетковистите, и другите.

Току-що, в новата ни история, отново бяхме изхвърлени, вън.

Този път, законно и честно, след избори, които бяха спечелени от демократичните сили… Онези, новите, сините, силните.

Отново българският земеделец остана без своя власт, без свои…

Отново онези, най-страдалите, вградили себе си в новата ни демокрация, бяха забравени.

Забравени ли?

Не.

За тях никога не се заговори.

През изминалите, тогава, две години на гласност.

През изминалите, днес, петнадесет години промяна. Промяна ли?!

Идваха и си отиваха – властниците.

Реформирани и не чак толкова комсоциалисти, демократи, бивши царе.

Никой от тях не заговори за страдалците.

Никой не каза дума за борците.

Никой не каза дума за убитите, за разстреляните, за затваряните… за осъдените „врагове на народа"…

За ония, които не чакат награда, а само спомен, а само цвете в тревясал гроб или свещ на задушница, за безгробните…

***

Мълчах, в старата къща, тогава.

Мразовито и слънчево.

Зъбите ми тракаха до печката, в скута ми спеше бездомно кученце, което бях направила свое. И разказвах на баба – за бъдещата си нова професия.

Разказвах ѝ – за морето, за лекциите по политология в Свободния университет; за новото мислене, за старите хора, за нуждата от ново образование за новия ред.

Тя кротко ме слуша, а после попита:

- А книгата ти? Какво стана с книгата… Нали да пишеш е най-важното?

Усмихвам се гузно, кърша пръсти, кученцето се буди, скимти…

- Книгата… нали знаеш, няма да я издадат… Но откъси от нея публикуват във вестника, в „Народно земеделско знаме"…

- Знам, знам, чета… а хората питат…

Тогава, на вратата се почука. Кученцето започна да ръмжи.

Отворих.

Беше Димитър Рачев.

- Посинял от студ, с вдървени пръсти, стиска ръката ми.

- Мога ли да вляза? Разбрах, че си дошла. Нося ти нещо.

И без да чака отговора ми бързо изува галошите и влиза.

Кученцето седи на стола ми, бърчи нос, върти опашка. Не знае влезлият дали е чужд, дали е свой.

А бай Димитър разкопчава кожуха си и вади нещо слънчево изпод вълнената си фанела. Разтваря го, простира го на дивана.

- Това е знамето на нашата организация… Когато стана страшно, зазидах го… Направих дупка в одаята, извадих две тухли и сложих знамето… Четирийсет години там стоя… Не го извадих когато смениха Тодор Живков, не го извадих и преди, когато с теб говорихме… Сега, като разбрах, че си дошла… знам къде е мястото, нали аз градих къщата… толкоз дълго съм го помнил… колко педи от пода, колко педи от ъгъла… Престраших се, извадих го… ей го… ти вече книга си написала, то вече всичко се разбра… ама, нейсе… не за това…

И млъква. Треперят ръцете му. Отрудени честни ръце. Навежда се, оправя гънките на знамето, изтупва хоросана, впил се в тъканта му…

Грее знамето, оранжево, като слънце. С ликовете на Стамболийски и Никола Петков… Кой го е шил, кой ги е бродирал… не питам… само гледам тежката коприна, ресните, гънките… хоросана, държал го в плен четирийсет години… Рони се, пада по покривката.

И си мисля как пиша продължение на книгата. Представям си – как описвам тази сцена… със слънцето в стаята, изгряло върху твърдото бабино легло. С Димитър Рачев, с хоросана, с историята му за дупката в зида… Зазиданата тайна на тайната организация… зазиданият дух на нейните чеда… И докато мисля, слушам го…

- Не искам нищо лошо да ти кажа, само че… хората говорят… писала си, че съм предател… че ме били пратили от Държавна сигурност да я убия… не съм им служил никога, кълна ти се… ей, на, ръка на баба

ти целувам… Не съм им служил никога и никого не съм предавал…

Мълчах. Не знаех как да го погледна. Уж исках добро да направя. Уж исках… да извадя героите от забвение, да разкажа тяхната история… да създавам… новата история? Не, просто да кажа истината…

А тя, истината, знаем, има много лица. И всяко от тях е озъбено. И всяко от тях хапе. Кого и кога?

И как стана така, че истината, онази, скриваната, истинската, ухапа не когото трябва…

Мълча. Кученцето седи на стола ми и върти опашка. Вече е решило – кой е свой и кой е чужд…

- Прости ми, бай Димитре. Не съм го написала така, че да се разбере погрешно. Не съм написала, че си предател… Ти не си… Ти си жертва, като всички, ти си борец, като нея… прости ми, бай Димитре…

- Не ти се сърдя… аз, такова, не съм го чел… Хората така говорят… Пък други казват... така ни се падало, бандити сме били и шпиони...

***

Затварям очи и стискам зъби. Тогава.

И днес.

„Хората така говорят"…

Кои хора?

И какво точно говорят?

Мълча и стискам зъби.

Днес.

***

Кому е нужно героите да се превръщат в предатели?

Кому е нужно за мъртвите да се говори зло?

Кому е нужно да се мърсят заспалите гробове?

Кому?

Кому!

Кому…

До болка все същото.

Прости ми, бай Димитре…

Прости ми, днес, където и да си…

Дух? Пръст? Присъствие в нечие съзнание… Прости…

***

Не написах продължение на „Миналото в мен" тогава…

Прости.

Бях уморена, изтерзана, омерзена.

От избори, от загуби, от битки със стени.

И „Миналото в мен" стоя захвърлено… Не месец, не година… а четири…

Прости ми, бабо. Не успях да го издам навреме, за да го видиш като книга… „Миналото в мен"… Миналото, което ти сложи в мен. Боли.

Прости ми, че закъснях за погребението ти, улисана да търся спонсори, пари.

Прости ми, че не стигнах до края…

„Обществото, изградено върху кръв и терор не даде щастие и благоденствие никому. И нека го покрие забравата."

Сложих точката.

Края.

А обществото, изградено върху кръв и терор, не бе покрито от забравата.

То бе врасло в нас. Обсеби ни. Отрови ни. И се пренесе в Днес.

Все още пием от старите му корени.

Все още.

Трови ни.

***

Днес, 10 години след първото издание на документалната повест „Миналото в мен" и 14 години след написването ѝ, протягам ръце към клавиатурата, за да

напиша тези редове, провокирана от омерзение и от мисълта за отговорността, която нося пред тези, които първи прочетоха тази книга, с която поисках да изкрещя една дълго скривана истина… Дълго скривана – тогава, когато пишех книгата, през 1990 –та… Дълго скривана и премълчавана и днес… 2004 –та… Истината за горянското движение в България. Истината за онези, непокорните. За онези, които с оръжие и слово са се борили против комунизма…

Кои са…

Какви са…

За мен са герои…

За други…

"Фльорци и шпиони,
крадци и вагабони…"

От няколко часа все тази песничка си тананикам…

Омерзение пълзи в ума ми. И въпроси разни кънтят. Кому е нужно? Кому! Кому е нужно да се внушава, че горянското движение в България е било изградено от… фльорци и шпиони, крадци и вагабони…

Дали не на крадците – онези, на вещи и минало?

Дали не на шпионите, на ченгетата…

Дали не на… онези, пак същите…

Мълча. Уморих се от мълчание.

***

Преди да продължа нататък, трябва да прегазя през още нещо… През още някой?

„Земеделски център – 1"…

Героите, за които писах… до които не стигнах… тогава, през 1990-та…

По-късно те стигнаха до мен… Тодор Терзиев… Беловлас и усмихнат… Стефка Терзиева, жена му. Поетеса и основателка на Клуба на жените-земеделки в Русе… след 1990-та… съоснователка и на Сдружението на писателите-земеделци в Шумен… през 1993-та… усмихната и вечна оптимистка… Тя ми даде обвини-

телния акт от делото на „Земеделски център – 1”… Историята вече не бе обвеяна в тайнственост… Обещах ѝ, че ще напиша продължение на „Миналото в мен”… Все нямах време… Все нямах сили… да отворя ръкописа си. Захвърлен някъде – в издателства, в редакции… А семейство Терзиеви все повече врастваше в живота на възстановения БЗНС-„Никола Петков”, на възстановения единствен БЗНС… Едно от малкото семейства стари земеделци, възпитали децата си в идеалите на съюза… синът им стана съосновател на първия ЗМС в Русенско…

После дойде 1994 г. Баба умря, издадох книгата си, спечелихме изборите…

Влязохме във властта…

Пак нищо не се случи. За живите.

А за мъртвите?

По-мъртви станаха…

Вече никой не искаше от мен да пиша продължение на „Миналото в мен”. Вече просто разговаряхме. С героите и с тези, които са живели покрай тях.

***

Беше вечер. С татко, двамата (с него винаги сме двамата, във всички важни моменти), чакахме пристигането на председателя на Сдружението на писателите земеделци от Шумен в Русе. Бяхме в дома на семейство Терзиеви. Скромен дом, беден… почти селски, в центъра на най-европейския български град. Пиехме сладкото кафе и хрупахме сладкишите на леля Стефка. А Тодор Терзиев бе потънал в младежки спомени…

- Помня я леля ви Цена, като днес… Голяма хубавица беше…

Преглъща глътка кафе, млясва и замечтано продължава:

- Беше късна есен, студено и тъмно. Отивахме в дома на Антонов… Бързаме… аз и тя… Какъв вятър ду-

хаше… реже като с нож… през Дунава, от Румъния, от Русия… какви зими бяха едно време… Сигурно са ни следили, не знам… Ама след няколко дни ме привикаха в Държавна сигурност, да ме питат нея вечер къде съм ходил и какво съм правил, с кого съм бил… После пак ме разпитваха за тая вечер, когато ни арестуваха всички, за процеса на Земеделския център… Пък аз все им разправях… „Къде съм бил, какво съм правил… По ергенлък съм бил, какво съм правил… туй…" Разправям им аз, все туй им разправях… нали все с Цена ходех по събрания, все с нея, по партизанлък… ама на тях друго казвах, нали всичко тайно правехме… пък те… от Държавна сигурност, де, все са ни следили… Всичко са знаели още тогава, ама все питат, разпитват…

Мълчим. Тясна е малката стая. Душно е. Много е душно. И въздухът трудно се гълта. Мълчим… Не бях разбрала думата, не я бях чувала… „ергенлък"… Само виждах, че лицето на татко е сиво-кафяво, като пръст… И пръст стържеше в гърлото му, когато попита, тихо, да не разрови оная, другата пръст, от гроба, който не знаем…

- И ти, значи, зад нея си се крил, зад полата й… „по ергенлък", а? И други ли от вас, от организацията, така се оправдаваха?

- Не се оправдавахме, Цанко, живота спасявахме… Тя, нейната, вече беше решена...

Мълчим. И на душите е тясно. На душите, ако ни бяха останали.

Моята, поне, в тази нощ избяга.

Не исках вече да пиша продължение на „Миналото в мен". Исках да избягам – от миналото в себе си, от миналото в нас, от миналото, което ни преследваше и задушаваше и вкаменяваше.

Не исках повече да пиша за героите. Не исках да се питам „героите герои ли са, или не?".

Един по един тези, за които бях писала, започнаха да си отиват от този свят. Един по един се оттегляха от живота. Кой се отправяше към смъртта, кой се приютяваше в себе си – надълбоко.

Започнаха да ми се обаждат по телефона – хора, които искаха да ми разказват за миналото и за себе си, за леля ми и за горяните и за предателите и за... Благодарях им и се затварях – все по-дълбоко в мен. Страхувах се от миналото. И от хората, които излизаха от него.

Пишех, работех, учех. „Занимавах се с политика", както би казала баба. После се отдръпвах и пак продължавах.

Завърших новото си образование. Промених живота си – престанах да бъда инженер-химик, станах адвокат. Издадох стихосбирка, а по-късно още две книги – роман и сборник с есета и стихове.

А миналото в мен крещеше. Все по-болеше.

Започнах да осъзнавам, че тази книга ме е направила известна – в средите на земеделците, на емигрантите, на писателите… и другаде… там някъде, там, другаде…

Обадиха ми се от Сливен, с покана да присъствам на среща на горяните от сливенския край…

Легендите започваха да се превръщат в истина… Но аз не отидох… как трудно бе да прочета отново „Миналото в мен"…

Пак по телефона се запознах с автора на "Записки по българските страдания".

Петко Огойски, който за първи път бе цитирал книгата ми в своята епохална трилогия, описваща битката на българите срещу комунизма, ме бе открил и с топло чувство ме приветства с „добре дошла" сред посветените, които знаят ада.

После дойде 2002-ра… 29 април… рожденият ден и лобната дата на Цветана Попкоева, Чалъкова… баби-

ната сестра, която можеше да навършва 73 години, но преди 50 бе останала на 23, завинаги.

По този повод електронната библиотека за българска литература „Словото" издаде „Миналото в мен" и всеки, който искаше, можеше да я чета.

По този повод в Русенско щяха да строят паметник на леля Ценка… „Леля" ли? На 23?

Не построиха паметник. Не се намери място.

Не се намира място за героите.

По-лесно е – да се охулят.

***

През същата тази година в цялата страна тихо се отбеляза 50-годишнината от горянското движение в България. По националната телевизия излъчиха филма „Горяните от полето" на РТВЦ-Русе, по материали на Държавния Архив и спомени на участници… Моите герои – почти същите хора, с почти същите думи разказваха историята си. Разказаха новата българска история. Истинската.

В Русе бе проведена конференция в Окръжната библиотека, на която бе представен доклад за горянското движение в региона, основан преди всичко на материали от Държавния архив. Във фоайето на сградата бяха експонирани досиета, книги и други материали за горяните…

Там имаше и снимка на леля Ценка, от затвора... Полицейска снимка, в профил и в анфас...

Красива беше, много красива. Напук на смъртната присъда, на тази, последната снимка, бе най-хубава. Дълга буйна коса, привързана с кърпа. И поглед, който стига до Днес… не, до Утре… до вечното Утре…Там бяха изложени и страници от досието й.

***

Около година по-късно излезе книгата на Крум Хорозов „Горянското движение в Русенско 1949-1952",

която той с гордост ми подари. „Написал съм и аз една книга за горяните, като тебе, но в нея има и нещичко от мен, една новост."

Грабнах книгата и я зачетох. Няма две мнения, съвсем „като мене" я беше написал. Толкова „като мене", че чак се сепвах, четейки „Миналото в мен" с друго заглавие. Авторът в мен се обиди, адвокатът се настърви. Колкото повече чета, толкова повече за съд работата става… Когато стигнах до края, до „новостта" – всичко се срути.

Плагиатство ли? Авторски права ли?

Не, клеветата гори.

Клеветата, хвърлена върху мъртвия…

Мъртвият. Как се защитава?

Пред Съд? Пред Бог?

Или пред Обществото, което го забравя…

Мълча. Тихо е. Днес.

Тихо бе и преди година и преди две, преди десет, преди петнайсет, преди петдесет...

Прости ми, лельо, не те защитих.

Тогава…

А днес?

Днес какво правя?

***

Така трябваше да започне „Миналото в мен", част трета.

Не я написах.

Просто, всичко бе изгубило смисъла си.

Защото клеветата не се руши, не се чисти, не се... колкото повече пишеш за нея, толкова по се множи...

© gabriellezz.wordpress.com, 21.11.2004
© Списание „Картини с думи и багри", брой 1/2019

ПО СЛЕДИТЕ НА ЕДНА БИОГРАФИЯ...

МИНАЛОТО В МЕН, ВТОРО ИЗДАНИЕ

Написах първата си книга за четири месеца, заедно с дисертацията си – време за губене нямаше. През следващите четири месеца бе сложена под печат и смъкната от печат. Толкова бързо стана, че не разбрах как… Откъс от нея бе публикуван във вестник „Огнище"…

Животът се променяше, променяше ни; променях се и аз. Продължих да ходя по митинги, бдения, шествия. И да пиша – като противоотрова на отровата, която се събираше вътре в мен; вътре в нас… После… „Ние" се разпадна. Продължих да пиша.

През есента на 1991 година срокът на аспирантурата ми изтече – свободна бях. Престоят ми в столицата вече не бе забранен – отидох си. Започнах да се приближавам към народа си. Продължих да пиша… и да променям живота си.

Започнах да уча политология и право. Спечелихме изборите. И ги загубихме – загубили себе си. Продължих да пиша.

През 1992 година станах кореспондент на вестник „Народно земеделско знаме", който по-късно стана „Земеделско знаме". Да пиша ми стана професия. Продължих да уча.

През 1993 година защитих дисертацията си и станах „доктор" на техническите науки. Започнах работа като инженер-химик. Продължих да уча. Специализирах в Германия, в Австрия, в Англия…

През 1994 година излезе от печат книгата, която написах през 1990-та, „Миналото в мен".

И всичките ми есета, писани през всичките тези години – подхвърляни, отхвърляни, захвърляни – за-

почнаха да крещят и да ме будят нощем, като незаспали съвести. И да искат – право на съществуване.

… Променя се животът, незабелязано. И ние се променяме, не забелязваме.

Но добре е да помним – какви сме били. И да не забравяме – какви искахме да бъдем.

април 1996

През 1996 година и втората ми книга, "Реши се и ще си свободен" бе сложена под печат и смъкната от печат – пак стана толкова бързо, че не разбрах как… А после ръкописът се изгуби – есе по есе го събирах отново. Отказах се от политиката – завинаги. Но продължих да пиша… есета… И стихове… Продължих да уча.

През 1997 година завърших право. Отказах се от работата си като инженер-химик – завинаги. Станах съдебен кандидат. Продължих да променям живота си.

През 1998 година станах адвокат. През 1998 година излезе от печат и първата ми стихосбирка – „Догонвам бягащия ден"…

Денят все бяга… Ще го догоня ли?

ноември 1999

През 2000 година бе публикуван и първият ми роман – „Треви под снега".

Променя се животът. Променихме го. А себе си?

През 2001 година най-после есетата ми се превърнаха в книга, „Реши се и ще си свободен" стана литературен факт.

Защо ли?

Изгубили всички мечти и надежда за други… дали ще се върнем към себе си?

декември 2001

Мислех, че сме изгубили всичко. Изгубих и себе си.

Все по-дълбоко потъвах в ежедневието си на адвокат. Все по-далече бягах – от същността си и от живота, който се случваше – отново вън от мен, отново чужд и озъбен. Аз бях без зъби – вече не пишех есета, само стихове – тежки като павета.

И проза... когато осъзнах, че вече всичко съм направила, а още рано е, за още... „Толкова е рано", така нарекох романът, който още не съм довършила. Роман, или сборник с етюди и стихове – не знам. Все едно, събрах стиховете в книжка и ги поверих не на хартията, а на електронната мрежа. През 2008 година стихосбирката „Заскрежени птици" полетя във вртопа на виртуалната вселена. Нещо дълбоко в мен започна да се пука. Изтупах праха на един стар ръкопис, който разказва трагичната история на трима шофьори и така, през същата 2008 година бе публикувана и електронната новела „Шофьори"...

Почти незабелязано, от адвокат започнах пак да ставам нещо друго... Какво – не знам... Събрах още една стихосбирка. Как исках – по „Светлата пътека към звездите" да се измъкна...

Публикацията съвпадна със светлата дата 10 ноември...

... 20 години по-късно... всякакви люде започнаха да си спомнят и да говорят... за Прехода, за Демокрацията, за Преди това и за това, че демокрацията ни била такава, каквато била, защото не сме я искали, не сме я страдали, не сме я платили... с кръв...

Разбрах – дошло е времето – за още...

За още едно издание на тази книга...

За ОЩЕ...

ноември 2009

© Електронно издателство LiterNet, 01.04.2010

ЗА УБИТИТЕ ГЕРОИ...

НАЙ-ВИСОКОТО ДЪРЖАВНО ОТЛИЧИЕ, ИЛИ МИНУТА МЪЛЧАНИЕ...

Гневна съм.

И причините за гнева ми са много, и не са от вчера.

Вчера, когато баща ми получи покана от председателя на „Съюза на репресираните от комунизма – памет" да присъства, заедно със свои близки на „тържествено връчване на посмъртни отличия за горяни, дали живота си в борбата срещу мракобесния болшевишки режим след 09.09.1944 г. Церемонията ще се състои на 21.12.2016 г. в сградата на Президентството от 14:30 ч. " Писмото продължава така: „Сред тях е и Вашата родственица Цветанка Цанева" и т.н. и т.н.

Поканата идва от тези, по чиято инициатива е стартирана законовата процедура за награждаване с държавно отличие. Но, всъщност, те не знаят кого точно награждават. „Родственицата" на баща ми Цаньо Цанев, „Цветанка Цанева", е сестра на неговата майка. Вярно, тя е известна с много имена – Цена Чалъкова, Цветанка Стефанова, Ценка Георгиева, Цветана Попкоева...

В регистъра за умиранията от 1952 г. е записано – Акт за смърт на Цена Стефанова Чалъкова, родена на 19 април 1929 г., умряла на 25 април 1952 г. в 23 часа и 30 минути.... смъртта е последвала в следствие на изпълнена смъртна присъда... Починалият е дъщеря на Стефан Георгиев поп Коев и Велика Иванова Христова... За действителността на смъртта се удостоверява от съобщение на Русенската окръжна прокуратура."

Е, както и да гледаме, не е Цанева...

Потърсих в Държавен вестник указа на президента, с който са наградени убитите горяни.

Не го намерих.

В сайта на българското правителство намерих кратко съобщение от заседание, проведено на 23.11.2016 г. – „30 участници в горянското движение са предложени посмъртно за удостояване с орден „За граждански заслуги".

Сред наградените, видях името само на една жена, Цветанка Георгиева-ЧОЛАКОВА..., дори не „ЧАЛЪКОВА".

Кого награждават?

Знаят ли, кого награждават?

Гневна съм, защото дори имената на героите, които получават държавно отличие, не се знаят от тези, които ги предлагат за награда... не се знаят и от тези, които им дават наградата...

Как да очакваме, че имената на героите ще станат знайни за обществото?

Как да очакваме, че обществото ще оцени живота и саможертвата им...

И съм гневна.

Защото орденът „За гражданска заслуга", според хералдиката на държавата ни /Закон за ордените и медалите на Република България, Обн. ДВ. бр.54 от 13 Юни 2003г., доп. ДВ. бр.86 от 30 Септември 2003г., изм. ДВ. бр.43 от 22 Май 2004г., изм. ДВ. бр.32 от 19 Април 2011г./ е третият по старшинство орден /чл.2, ал.2, т.3/. Да се даде този орден за граждански заслуги на жив човек е добре – това е признание за делата му и стимул за граждански активно поведение и нови граждански заслуги в бъдеще; да се даде посмъртно за граждански заслуги на лице, което след като е извършило граждански значими дела, е починало в леглото си с мисълта за добре изживян живот, също е добре – почита се делото и паметта на такъв човек.

От друга страна – да се награди за граждански заслуги с третия по степен орден човек, който е бил убит в защита на идеала си, който е идеал и на обществото,

което го награждава, е меко казано, подигравка. За горяните, убити в сражение, или при изпълнение на смъртна присъда, единственото достойно отличие е орден „Стара планина с лента".

Според *чл. 4, ал.1 „С орден "Стара планина" се награждават: 1. български граждани - държавни глави и ръководители на правителства, министри, политици, обществени дейци, културни дейци, военни лица и представители на духовенството, които имат изключително големи заслуги към Република България".* Видно от *чл.2, ал.2 Орден "Стара планина" е с лента и без лента: 1. с орден "Стара планина" с лента се награждават държавни глави, министър-председатели, а в изключителни случаи и български граждани; на наградените се връчва и звезда на ордена."*

Според мен, случаят е изключителен, защото горяните, воювали със слово и оръжие срещу комунистическия режим и в защита на демократичните ценности и дали живота си в тази борба, са сред българските граждани с изключително големи заслуги към Република България.

Ако законът не предвижда посмъртно да се дава този орден, отговорът ми е само един – законите се пишат от тези, които дават ордените – ако искат да почетат паметта на героите, нека да променят законите.

Гневна съм.

Защото тези, които днес раздават ордените и правят законите се опитват да измият ръцете си, хвърляйки огризки на гладното за справедливост общество. Най-непростимото на сегашните управляващи не е това, че са бивши комунисти и хора с нечисто минало и настояще, а това, че се маскираха като „десни", „сини", „демократични" и по този начин дискредитираха, подмениха и унищожиха тези понятия и идеи. Време е да се покаже какви са.

Е, може би съм много крайна, но гневът ми не е от вчера.

Моята битка за осветяване на комунистическото минало, на истината за лагерите, затворите и горянското движение започна много отдавна – през лятото на 1990 г., след загубата на първите демократични избори. Тогава, за четири месеца се срещнах с много хора, минали през чистилището и ада на комунизма и участвали в горянското движение... Тогава написах първата си книга – „Миналото в мен", която посветих на сестрата на баба ми ЦВЕТАНА СТЕФАНОВА ПОПКОЕВА /ЧАЛЪКОВА/... и на всички мъртъвци без гробове...

Гневна съм, защото имената на героите потъват в забрава, а предколедно и предизборно властниците се кичат с тяхната гибел... и така погребват идеалите им.

Защото – за мъртвите герои – или най-високото държавно отличие, или – минута мълчание...

Аз предпочитам второто...

Не присъствахме на награждаването.

Прочетох краткото прессъобщение в сайта на Президента на Републиката...

„Малцина са оцелелите, повечето загиват в битките или са заловени и убивани без присъда."

И отново съм гневна.

От „зората на демокрацията" се повтаря мантрата „убивани от комунистите без съд и присъда"... „без съд и присъда"... „без присъда"...

Не. Участниците в горянското движение не са били убивани без съд и присъда. Жертвите на комунистическия режим не са били просто убивани, затваряни, изтезавани... Те са били осъждани на смърт, на затвор... на живот без бъдеще. Волното или неволно използване на това словосъчетание – „без съд и присъда", без съд, без присъда... втълпяването му в общественото съзнание е опит да се оневини държавната машина на Народна Република България. Това е опит да се внуши на обществото, че горяните, земеделците-

николапетковисти и другите „врагове на народната власт" са станали жертва на издевателства от страна на отделни хора – някои, завладени от мъст, други – превишили правата си, трети – просто садисти...

Време е да се каже – НЕ!

Държавата е убивала гражданите си. Българските народни съдилища са осъждали на смърт и са убивали инакомислещите. Законът на тоталитарната държава ги е убивал.

И всеки опит да се скрие държавата зад нейните мракобесни послушници е опит да се оневини тази държава. Това е опит да се осъди „оръжието на престъплението", а не престъпникът.

Не се питам защо е така. Отговорът е очевиден, но никой не иска да го види.

И съм гневна.

blog.bg, gabrielle.blog.bg, 22.12.2016
в-к „Литературно земеделско знаме", бр.5-6/2016
frontalno.com, 17.01.2017

Р. Р.

По време на церемонията в Президентството, състояла се на **21 декември 2016 г.**, все още указите, с които трийсетимата убити горяни се удостояват посмъртно с орден „За гражданска заслуга" не са обнародвани, т.е. указите не са юридически факт...

... И ако някой от присъствалите близки и наследниците на убитите герои би отказал държавното отличие, то той, вероятно, би получил отговор, че няма какво да откаже, тъй като още никой с нищо не е удостоил мъртвия му близък.

23 Декември 2016, Президент на републиката
ДВ брой: 102, от дата 23.12.2016 г.,

Официален раздел / ПРЕЗИДЕНТ НА РЕПУБЛИКАТА стр.7

Указ № 415 за награждаване посмъртно на Цветанка Стефанова Георгиева-Чолакова с орден „За гражданска заслуга“ първа степен

С укази от №399 до №428 30 убити горяни са „наградени посмъртно” с орден „За гражданска заслуга“ първа степен.

МИНАЛОТО В МЕН

Документалната повест „Миналото в мен“ от Габриела Цанева хвърля светлина към събитията от края на 40-те и началото на 50-те години на миналия век в Русенския край, когато от средите главно на разтурения опозиционен Български земеделски народен съюз /БЗНС/, чийто лидер Никола Петков е осъден на смърт и екзекутиран през 1947 г., се ражда въоръжената съпротива срещу комунистическия режим.

Поривът към отнетата свобода, посегателството на властта към опозиционните партии и насилствената колективизация на българското село довеждат от образуването на нелегални организации, най-известната в Русе от които е „Областен земеделски център 1“. Преследването от страна на репресивния апарат на Държавна сигурност е основният мотив за излизането на ръководителите и членовете на организацията в нелегалност. В горите около селата Червена вода, Писанец, Щръклево и Нисово се появява въоръжена група – горяните.

Борбата на горяните, обречена изначално на неуспех, получава широка подкрепа от местното население. Водачите на нелегалните – Цанко Иванов /Мечето/ и Цветана Попкоева /Чалъкова/ стават приживе легенди заради своята твърда решимост и непоколебимост да дадат последен отпор на кръвожадната болшевишка власт.

Отвъд легендата, Габриела Цанева, търсейки истината за своята леля Цветана Попкоева, успява да се срещне и да разговаря с оцелелите участници в горянското движение в Русенския край 40 години след края на тези събития. Техните думи намират място в „Миналото в мен“ и дават своето обяснение за причините довели до организирането на тази отчаяна борба в името на погубената свобода. Тодор Цанев,

Васил Медведев, Стефан Ненов, Димитър Рачев, Михо Райков, Васил Михов, Георги Шаламанов, Нено Рашков и др. разказват от първо лице за хода на събитията в ония години.

„Миналото в мен“ излиза от печат през 1994 г., а през 2010 г. в Liternet.bg се появява и електронното издание на книгата. И днес, повече от четвърт век след написването ѝ през 1990 г., документалната повест на Габриела Цанева си остава един от малкото източници за размаха на горянското движение в Русенско. Нещо повече, „Миналото в мен“, благодарение на преките свидетелства на оцелелите горяни, рисува в големи детайли времето и неговите герои и показва в нейната цялост истината за ония смутни години.

Документалната повест „Миналото в мен“ от Габриела Цанева хвърля светлина към събитията от края на 40-те и началото на 50-те години на миналия век в Русенския край, когато от средите главно на разтурения опозиционен Български земеделски народен съюз /БЗНС/, чийто лидер Никола Петков е осъден на смърт и екзекутиран през 1947 г., се ражда въоръжената съпротива срещу комунистическия режим.

Поривът към отнетата свобода, посегателството на властта към опозиционните партии и насилствената колективизация на българското село довеждат от образуването на нелегални организации, най-известната в Русе от които е „Областен земеделски център 1“. Преследването от страна на репресивния апарат на Държавна сигурност е основният мотив за излизането на ръководителите и членовете на организацията в нелегалност. В горите около селата Червена вода, Писанец, Щръклево и Нисово се появява въоръжена група – горяните.

Борбата на горяните, обречена изначално на неуспех, получава широка подкрепа от местното населе-

ние. Водачите на нелегалните – Цанко Иванов /Мечето/ и Цветана Попкоева /Чалъкова/ стават приживе легенди заради своята твърда решимост и непоколебимост да дадат последен отпор на кръвожадната болшевишка власт.

Отвъд легендата, Габриела Цанева, търсейки истината за своята леля Цветана Попкоева, успява да се срещне и да разговаря с оцелелите участници в горянското движение в Русенския край 40 години след края на тези събития. Техните думи намират място в „Миналото в мен“ и дават своето обяснение за причините довели до организирането на тази отчаяна борба в името на погубената свобода. Тодор Цанев, Васил Медведев, Стефан Ненов, Димитър Рачев, Михо Райков, Васил Михов, Георги Шаламанов, Нено Рашков и др. разказват от първо лице за хода на събитията в ония години.

„Миналото в мен“ излиза от печат през 1994 г., а през 2010 г. в Liternet.bg се появява и електронното издание на книгата. И днес, повече от четвърт век след написването ѝ през 1990 г., документалната повест на Габриела Цанева си остава един от малкото източници за размаха на горянското движение в Русенско. Нещо повече, „Миналото в мен“, благодарение на преките свидетелства на оцелелите горяни, рисува в големи детайли времето и неговите герои и показва в нейната цялост истината за ония смутни години.

© frontalno.com, 17.01.2017

МИНАЛОТО В МЕН – ТРЕТО, ЮБИЛЕЙНО ИЗДАНИЕ

Издателство gabriell-e-lit посвещава третото издание на документалната повест на Габриела Цанева „Миналото в мен“ на 90 годишнината от рождението на Цветана Стефанова Попкоева /Чалъкова/, родена на 19 април 1929 г. осъдена на смърт и разстреляна на 26 април 1952 г.

Повестта е написана за четири месеца, от 26 юни, до 9 ноември, през 1990 г., като за основа са послужили разкази на хора, участвали в горянската съпротива срещу тоталитарния режим, опозиционери и земсисти, преминали през лагери и затвори, техни близки, както и някои документи. Книгата разказва за живота и дейността на Цветана Попкоева, член и ръководител на опозиционния ЗМС, учителка, идеолог и участник в горянското движение в Русенския регион и Лудогорието, както и за други форми на съпротива срещу тоталитарния режим. Принудена от събитията, Цветана излиза в нелегалност в началото на 1951-ва. Съдена, осъдена задочно на смърт, заловена и разстреляна няколко дни след като навършва 23 години, тя става легенда и вдъхновение за своите сподвижници. Книгата осветява в известна степен и общата картина на живота и настроенията на обществото в края на 40-те и началото на 50-те години в България. Ръкописът е рецензиран от проф. д-р Иван Сарандев и горещо е препоръчан за публикуване на издателство „Цанко Церковски“. Габриела Цанева и „Миналото в мен” са представени във в. „Огнище“, бр. 3/1991 г.

Няколко месеца по-късно, по препоръка на главния редактор на в. „Народно земеделско знаме” Искър Шуманов, в десет последователни броя, от бр.176/5.11.1991 до бр. 186/19.11.1991, е отпечатан съкратен вариант на повестта.

Сложена под печат в ИК „Цанко Церковски" през м. февруари 1991 г., книгата пада от печат без обяснения при смяна на ръководството на издателството през м. май с. г. и е публикувана от изд. „Сеяч"-Велико Търново едва през 1994 г.

По повод 50 години от разстрела на Цветана Попкоева, през 2002 г. виртуална библиотека „Словото" публикува „Миналото в мен" в интернет. През 2005 г. съкратен вариант на повестта е публикуван във в. „Земеделско знаме", а през 2010 г. изд. LiterNet-Варна осъществява второ, електронно издание.

Настоящото трето издание, е-книга във формат .pdf, е юбилейно. Дизайнът на корицата е на Габриела Цанева, като е използван портрет на Цветана Попкоева, нарисуван от художника Костадин Събев през 2004 г., във връзка с подготовката на изложбата му „Портрети на горяните". В изложбата на Събев са включени два портрета на Цветана Попкоева, рисувани по последните ѝ снимки – профил и анфас, направени в ДС при арестуването ѝ през февруари 1952 г. Снимките стават обществено достояние през 2002 г., когато Държавен архив – Русе подготвя поредица от материали, включително доклад, изложба на оригинални документи и документален филм, във връзка с отбелязването на 50 години от Горянското движение в България.

До края на м. септември т. г. „Миналото в мен" ще бъде осъществена като е-книга във формат .epub, а по-късно и като печатно издание.

редакционна статия

* * *

Тогава, през ноември 2004-та, не написах продължение на „Миналото в мен".

И днес не съм го написала.

Но дойде 19 април 2019-та, денят, в който Цветана Попкоева щеше да навърши 90 години, ако не беше разстреляна на 23.

Издадох „Миналото в мен" отново, като електронна книга, за да бъде достъпна за четене от всички. Публикувах съобщения за събитието, навсякъде където можах, но...

Оказа се, че за всяко мое триредово хайку съм получавала повече лайкове от лайковете на всички съобщения за новото издание на най-смислената книга, която някога съм писала.

Уморих се... от говоренето на истини, които никой не иска да чуе.

И все пак – защото съм възпитана да правя това, което „трябва", продължавам да правя онова, което трябва да бъде направено.

Публикувам този откъс, който досега е бил публикуван само онлайн, за да бъде прочетен от онези, които четат само на хартия.

И тъй като това списание е за литература и визуални изкуства, публикувам и три проекта за паметник на Цветана Попкоева, създадени от скулптура Георги Радулов, защото паметникът не беше построен, а от идеята за него останаха само те.

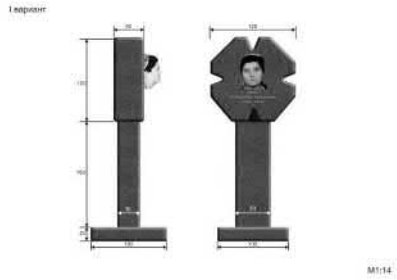
„*Предлагам паметникът да бъде изпълнен от гранит, а портретният орелеф (силно изпъкнал) и буквите да бъдат отляти от бронз.*

Проектът може да бъде осъществен за 3-4 месеца след получаване на разрешение за строеж.

Предлагам на вниманието на възложителите следните три варианта, оразмерени:

I вариант:

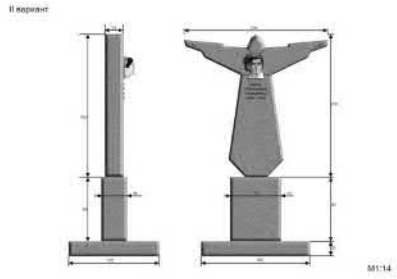
Образът да бъде на фона на детелина - символ на земеделското движение.

II вариант:

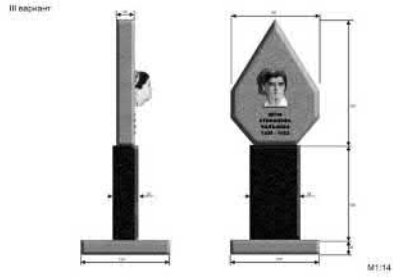
Разпънатата на кръста „Майка България" е приютила образа на Цена Попкоева.

**За изработване на орелефите са използвани снимка, анфас, на Цветана Попкоева /Чалъкова/ от книгата „Миналото в мен" и портрет, профил, рисуван от Костадин Събев по последната фотография на Цена, правена след арестуването ѝ..*

III вариант:

Една горяща свещ - в памет на загиналите.“

Георги Радулов, скулптор, 2012

През 2012-та, по повод 60 години от разстрела на Цветана Попкоева, бе създаден инициативен комитет за издигане на паметник в родното ѝ село, или в град Русе.

Не мога да не спомена факта, че председател и вдъхновител на този инициативен комитет бе агроном Антон Цонев, дългогодишен председател на ТКЗС-то в Червена вода през 50-те и 60-те години, т. е. бивш председател на структурата, олицетворяваща колективизацията на земята в България; структура, залегнала в основата на борбата на земеделците-Николапетковисти срещу настъпващия комунистически тоталитарен режим. И трябва да подчертая, че тази негова идея не бе проява на гузна съвест, защото неговата съвест и неговите ръце бяха чисти, а на дълбокото му разбиране за необходимост от равновесие в историята и в развитието на обществото.

Не мога да не спомена и факта, че единствената причина паметникът на едно 23-годишно момиче, осъдено на смърт и разстреляно като „враг на народа” за дейността си като опозиционен лидер и горянка да не бъде осъществен, бе мълчаливият отказ на Общин-

ския съвет при Община Русе да даде съгласие за построяването му.

Защото властниците, които наричат себе си демократи и антикомунисти, не желаят да се чуват и помнят имената на героите, които са били убити, за да разчистят пътя на България към Европейското ѝ развитие...

И защото обществото, изглежда, е твърде уморено, за да бъде иначе.

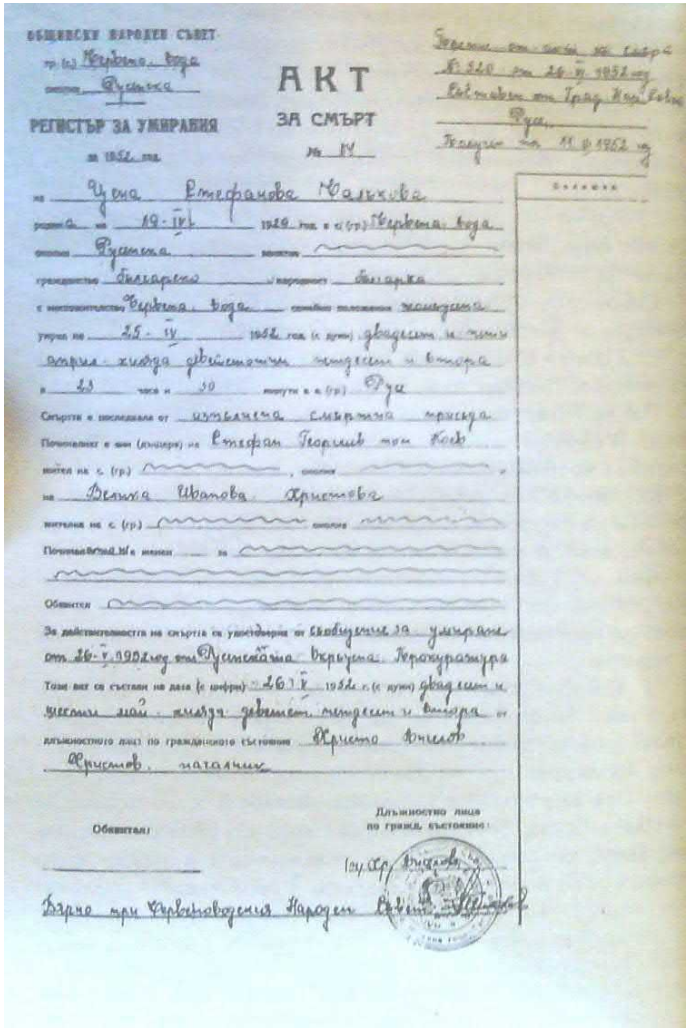
Можете да прочетете книгата, следвайки връзката:

http://e-books.gabriell-e-lit.com/dokumentalistika/minaloto/minaloto-pdf/Minalotovmen-GabrielaTzaneva.pdf

Габриела Цанева, април 2019

© Списание „Картини с думи и багри“, брой 1/2019

ПРИЛОЖЕНИЕ

ОБЩИНСКИ НАРОДЕН СЪВЕТ
гр. (с.) Червена вода
околия Русенска

РЕГИСТЪР ЗА УМИРАНИЯ
за 1952 год.

АКТ
ЗА СМЪРТ
№ 14

Гражданско състояние
№ 220 от 26-V-1952 год.
Свидетелство за Граждан. Състояние
Русе,
Получено на 11.VI.1952 год.

Бележки

на Цена Стефанова Чалъкова
родена на 19-IV-1928 год. в с. (гр.) Червена вода
околия Русенска, монастир
гражданство българско, народност българка
с местожителство Червена вода, семейно положение женена
умрял на 25-IV 1952 год. (с цифри) двадесет и пети
април хиляда деветстотин петдесет и втора
в 23 часа и 30 минути в с. (гр.) Русе
Смъртта е констатирана от изтъкнат смъртта присъда
Починалият е син (дъщеря) на Стефан Георгиев от Кюс
майка на с. (гр.) , околия
на Велика Иванова Христова
майката на с. (гр.) околия
Починалият(ата) е женен(а) за

Обвител

За действителността на смъртта се удостоверява от Свидетелство за умиране от 26-V-1952 год. от Русенската Окръжна Прокуратура
Този акт се съставя на дата (с цифри) 26-V 1952 г. (с думи) двадесет и шести май хиляда деветстотин петдесет и втора от длъжностното лице по гражданското състояние Христо Янчев Христов, началник

Обвител:

Длъжностно лице по гражд. състояние:

Взаимно при Първоначалния Народен Съвет

Смъртен акт на Цветана Стефанова Попкоева /Чалъкова/

Отляво надясно: Седнали: Неделя поп Коева, Парашкева Стефанова поп Коева, Неда поп Стефан Коева, свещ. Стефан поп Коев, Димитър Стефанов, свещ. Димитър поп Коев, Димитър Попов, Мица Йорданова Попова. Прави: Георги поп Коев, генерал Костадин Димитров Попов, Куна Димитрова Лекова, Йордан Димитров Попов.

Георги Попкоев, дядо на Цветана - първият отляво, прав

Велика Иванова Христова-Попкоева, майка на Цветана

Стефан Георгиев Попкоев, баща на Цветана

Стефан Неделчев Цанев и Цаньо Неделчев Цанев, племенници на Цветана

Цветана Попкоева със съученици, 1939 г. – първата вдясно от учителката

Цветана Стефанова Попкоева

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Все по-далеч бягам от Тук, от Сега, от себе си, от действителността.

Все по-невъзможно изглежда – да променяме; все по-безнадеждно.

Изгладиха се острите ми ръбове – онези, с които исках да разора миналото, да го пробудя да засея семето му в пръстта на Днес… Изгубих се – в плоската вселена на ежедневието, обсебено, оглозгано – от все по-плоските идеали на обществото, яхнато от паразитната клика на маскирани ченгета и доволно целокупно мъркащо, галено от ръце на бандити, дегизирани като демократи… доскоро, а после – отново…

Все по-дълбоко потъвам в отвращението си, все поздраво се завивам в изолацията си – от Вън, от Другите…

Маските все повече сращат с лицата ни, все по-удобни ни стават. И ние – все по-удобни ставаме.

Публичните прояви все по-малко остават, все по-заместими, все по-ненужни. И изкуството става ненужно, и паметта ни…

Асоциализация – във всички етажи и сфери на действителността.

И смисълът – да общуваме чрез думи, чрез книги, чрез мислене – все повече се губи.

Остана само устойчивостта – на продължим да правим нужното, за да се събудим…

09 ноември 2020 г.

ИЗДАДЕНИ КНИГИ

на Габриела Цанева

1. „Миналото в мен", документална повест (изд. „Сеяч", В. Търново, 1994 г., е-изд. LiterNet, Варна, 2010 г., изд. gabriell-e-lit, София, 2019, 2020 г.);

2. „Догонвам бягащия ден", стихосбирка (изд. „Елги", Русе, 1998 г., изд. gabriell-e-lit, София, 2019 г.);

3. „Треви под снега", роман (изд. „Весела Люцканова", София, 2000 г., изд. gabriell-e-lit, София, 2020 г.);

4. „Реши се и ще си свободен", сборник с есета и стихове (изд. „Весела Люцканова", София, 2001 г., изд. gabriell-e-lit, София, 2019, 2020 г.);

5. „Шофьори", новела (е-изд. „LiterNet ", Варна, 2008 г.);

6. „Заскрежени птици", стихосбирка (изд. „Буквите", София, 2008 г., изд. „Изток-Запад", София, 2011 г.)

7. „Светлата пътека към звездите", стихосбирка (изд. „Буквите", София, 2010 г.);

8. „Врабче върху антената", стихосбирка (е-изд. „е-Книги", София, 2010 г.);

9. „Искам себе си", хайбун (изд. „Изток-Запад", София, 2011 г.);

10. „Състояния", хайга (изд. „Изток-Запад", София, 2013 г., изд. gabriell-e-lit, София, 2020 г.);

11. „Бурята сплита ръце", стихосбирка, (изд. „Захарий Стоянов", София, 2016 г.);

12. „Високосният ден", лирика, (изд. „Захарий Стоянов", София, 2018 г., изд. , gabriell-e-lit, София, 2020 г.)

13. „Живота в стих събрах", сборник, (изд. gabriell-e-lit, София, 2019, 2020 г.);

14. „Толкова е рано", роман, (изд. gabriell-e-lit, София, 2019 г.);

15. „Стъпки по пламъци", стихосбирка, (изд. gabriell-e-lit, София, 2019, 2020 г.)

16. „Оскъдни дни", стихосбирка, (изд. gabriell-e-lit, София, 2020 г.)

http://gabrielatzaneva.gabriell-e-lit.com

Габриела Цанева

МИНАЛОТО В МЕН

Българска, трето допълнено издание

Редактор Надежда Александрова

ИЗДАТЕЛСТВО
gabriell-e-lit

http://gabriell-e-lit.com
e-mail: gabriell-e-lit@mail.bg

Формат 32/84/108
Обем 246 стр.

Дизайн, предпечат и печат

gabriell-e-lit